

**KUTSAL KENTLERİ TANIMLAMA VE BELİRLEMEDE YÖNTEMSEL
BİR YAKLAŞIM**

Ayşe Nur CANBOLAT

**DOKTORA TEZİ
ŞEHİR VE BÖLGE PLANLAMA ANA BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

ARALIK 2022

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ayşe Nur CANBOLAT

19/12/2022

KUTSAL KENTLERİ TANIMLAMA VE BELİRLEMEDE YÖNTEMSEL BİR YAKLAŞIM

(Doktora Tezi)

Ayşe Nur CANBOLAT

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

Aralık 2022

ÖZET

Kutsallık, kutsal değerler insanlığın başlangıcından bugüne yaşamı ve mekânı biçimlendirmede belirleyici olmuştur. Kutsallık atfedilen kentler bu anlam ayrıcalığı ile kutsal ve kültürel değerler bütünüdür. Ancak kutsal kentlerin insanlığın ortak mirası olarak tanımlanmasında ve korunmasında kültürel değerleri öncelikli kabul edilirken çoğu kez kutsal değerleri yadsınmış ya da mekânı biçimlendirmedeki etkinliği önemsenmemiştir. 2004’de Dünya Miras Komitesi’nin kültürel mirası korumada yeni(lenen) açılımlarla, kutsal miras kategorisinde tanımlanan kutsal kentlerin, somut ve somut olmayan kutsal ve kültürel değerleriyle birlikte sürdürülebilirliğinin öngörülmesi, mimari ya da fiziksel-mekânsal yapıya odaklı koruma yaklaşımını değiştirmiş, geliştirmiştir. Böylece küreselleşmeyle yaygınlaşan insan ölçeğini, belleği, aidiyeti ve kutsallığı silen aynılaşmış kent tercihlerine karşı kutsal kentlere yüklenen hassas ve kırılgan anlam ve değerlerin sürdürülebilirliği öncelik ve önem kazanmıştır. Bu ortak çabaya karşın, sürdürülebilir koruma sürecinde miras yönetim sisteminin başlangıç noktası olan miras değerlerini yani kutsal kentleri tanımlama ve belirleme konusunda boşluk giderilmemiştir. Bu nedenle yaşayan semavi (ilahi) dinlere göre kutsal olup Dünya Kültür Mirası Listesi’nde kültürel değerleriyle yer alan Kudüs ve Santiago de Compostela kentleri ile bu listede bulunmayan Mekke kentinin somut ve somut olmayan, kutsal ve kültürel değerleri “değer(ler) odaklı tanımlama yaklaşım” ile incelenmiştir. Sonuçta; bu yaklaşımla kutsal kentleri tanımlamak için yöntemsel bir yaklaşım ve kutsal kentlerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında yönlendirici olacak tanımlama kriterleri geliştirilmiştir.

Bilim Kodu : 80205

Anahtar Kelimeler : Kutsallık, Kutsal Miras, Kutsal Kent, Kutsal Kenti Tanımlama, Semavi Dinlerde Kutsal Kent

Sayfa Adedi : 233

Danışman : Prof. Dr. Nevin TURGUT GÜLTEKİN

A METHODIC APPROACH FOR DEFINING AND DETERMINING SACRED CITIES

(Ph. D. Thesis)

Ayşe Nur CANBOLAT

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES

December 2022

ABSTRACT

Sanctity and sacred values have been decisive in shaping life and space since the beginning of humanity. Cities attributed to sanctity are the whole of sacred and cultural values with this privilege of meaning. However, while the cultural values of the sacred cities are considered as a priority in defining and protecting the common heritage of humanity, their sacred values are often denied or their effectiveness in shaping the space is not taken into consideration. With the new(renewed) expansions in the protection of cultural heritage of the World Heritage Committee in 2004, the prediction of the sustainability of the sacred cities defined in the category of sacred heritage, together with their tangible and intangible sacred and cultural values, changed and developed the conservation approach focused on architectural or physical-spatial structure. Thus, the sustainability of the sensitive and fragile meaning and value attributed to the holy cities has gained priority and importance against the homogenized city preferences that have erased the human scale, memory, belonging and sanctity that have become widespread with globalization. Despite this joint effort, the gap in defining and determining the heritage values, namely sacred cities, which is the starting point of the heritage management system in the sustainable conservation process, has not been resolved. For this reason, the tangible and intangible, sacred and cultural values of the cities of Jerusalem and Santiago de Compostela, which are sacred according to living monotheistic (divine) religions and are included in the World Cultural Heritage List with their cultural values, and the city of Mecca, which are not on this list, are approached with a “value(s)-oriented definition approach was examined. After all, in the context of this approach, a methodical approach has been developed to define the sacred cities and the identification criteria that will guide the sustainability of the sacred cities.

Science Code : 80205

Key Words : Sanctity, Sacred Heritage, Sacred City, Identifying Sacred City, Sacred City in Monotheistic Religions

Page Number : 233

Supervisor : Prof. Dr. Nevin TURGUT GÜLTEKİN

TEŞEKKÜR

Bu tezi, hayalleri ve hedefleri için mücadele eden bir insan olarak beni yetiştiren, hayatı boyunca eğitimim konusunda hassasiyet gösteren ve desteğini esirgemeyen çok değerli Annem merhum Meral CANBOLAT'a ithaf ediyorum. Doktora öğrenimim boyunca desteğini ve ilgisini esirgemeyen, bilgi ve deneyimleri ile yol gösteren, doktora tez yazım sürecine emek ve katkılarını sunan, akademik yeterliliğimi geliştirmem konusunda sürekli motive ve teşvik eden değerli hocam Prof. Dr. Nevin TURGUT GÜLTEKİN'e teşekkür ederim. Doktora tez yazım sürecine bilgi ve deneyimleri ile katkı sağlayarak kendimi geliştirmemi sağlayan değerli hocalarım Prof. Dr. Zuhâl ÖZCAN ve Prof. Dr. Özlem GÜZEY KOCATAŞ'a teşekkür ederim. Meslek hayatıma başladığım Amasya Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nün bölüm başkanı Doç. Dr. Okan Murat DEDE'ye manevi desteği ve süreç boyunca motive edici yaklaşımından dolayı teşekkür ederim. Maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, doktora öğrenimi boyunca yanımda olan tüm aileme, özellikle dayım Alparslan AKYOLAL ve teyzem Müşerref BODUROĞLU'na, teşekkür ederim. Uzun ve zorlu tez yazım sürecinde motivasyonumu yüksek tutmaya çalışan değerli dostlarıma destekleri için çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	xiii
ŞEKİLLERİN LİSTESİ.....	xiv
RESİMLERİN LİSTESİ	xv
HARİTALARIN LİSTESİ.....	xvii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xviii
1. GİRİŞ.....	1
2. KÜLTÜREL MİRASI KORUMADA ULUSLARARASI GELİŞME SÜRECİ VE KUTSAL DEĞERLER.....	17
2.1. Kültürel Miras Koruma Yaklaşımlarının Gelişimi	17
2.2. Kültürel Mirası Korumada Güncel Yaklaşımlar ve Politikalar	23
2.2.1. Sürdürülebilir koruma – kalkınma	24
2.2.2. Miras yönetimi ve ziyaretçi yönetimi	26
2.3. Kültürel Mirası Korumada Yeni(lenen) Açılımlar ve Kutsal Değerler	33
2.3.1. Kültürel miras kategorileri ve kutsal miras.....	36
2.3.2. Somut olmayan kültürel miras ve kutsallık.....	42
2.4. Değerlendirme.....	45
3. ULUSLARARASI GELİŞMELERE GÖRE TÜRKİYE’DE KÜLTÜREL VE KUTSAL MİRASI KORUMA.....	47
3.1. Mevzuat Düzenlemeleri ve Kutsal Miras.....	49
3.2. Kutsal Mekân ve Mimari Yapıları Korumada Yetki Karmaşası.....	54
3.3. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kutsal Değerler.....	58

	Sayfa
3.4. Değerlendirme.....	59
4. KUTSALLIK İLE MEKÂN İLİŞKİSİ	61
4.1. Kutsal ve Kutsallık.....	63
4.2. Mekân ve Kutsal Mekân	65
4.3. Kutsal Yapı ve Kutsal Mimari	70
4.3.1. Doğaya atfedilen kutsallık.....	71
4.3.2. Kültürel nitelikte kutsal yapılar ve kutsal mimari.....	72
4.4. Kutsal Kent	76
4.5. Değerlendirme.....	79
5. KUTSAL KENTİ TANIMLAMADA YÖNTEMSEL KURGU	81
5.1. Yapılı Çevre Analizi ve Doğal Çevre İlişkileri.....	83
5.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi	83
5.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları.....	84
5.1.3. Kent mimarisine dair özellikler.....	85
5.1.4. Doğal çevre etkileşimi	85
5.2. Kutsal Semboller.....	86
5.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler	86
5.2.2. Mimari şifreler	87
5.3. İnanç – Algı – Mekân Etkileşimi	88
5.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar	89
5.3.2. İbadet form ve formatları ve mekâna etkileri.....	90
5.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları.....	91
5.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları	92
5.3.5. Hac rotaları ve hac yerleri	92
5.4. Tarihsel Analizler.....	93
5.4.1. Kültürel katmanlar	93

	Sayfa
5.4.2. Tarihe- uygarlığa tanıklık.....	94
5.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi	94
5.4.4. Kutsal tarihi göstergeler	95
5.5. Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri	95
5.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve kutsal mekân etkileşimi.....	96
5.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu.....	96
5.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi	97
5.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları	98
5.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme-gelişme olanakları-potansiyelleri	99
6. SEMAVİ DİNLERDE YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ VE KUTSALLIĞIN TEZAHÜRLERİ.....	101
6.1. Musevi Yerleşimleri.....	103
6.2. Hristiyan Yerleşimleri.....	110
6.3. İslam Yerleşimleri.....	114
6.4. Değerlendirme.....	117
7. MUSEVİLİKTE KUTSAL KENT BİLEŞENLERİ-KUDÜS ÖRNEĞİ	119
7.1. Yapılı Çevre ve Doğal Çevre İlişkileri	120
7.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi	120
7.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları.....	121
7.1.3. Kent mimarisine dair özellikler.....	123
7.1.4. Doğal çevre etkileşimi	134
7.2. Kutsal Semboller.....	137
7.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler	137
7.2.2. Mimari şifreler	138
7.3. İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi	139

	Sayfa
7.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar	139
7.3.2. İbadet biçimlerinin mekâna etkileri	140
7.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları.....	141
7.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları	143
7.3.5. Hac rotaları ve yerleri.....	144
7.4. Tarihsel Analizler.....	145
7.4.1. Kültürel katmanlar	150
7.4.2. Tarihe-uygarlığa tanıklık.....	151
7.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi	152
7.4.4. Kutsal tarihi göstergeler	153
7.5. Musevilik Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri	154
7.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve mekânsal etkileşim.....	156
7.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu.....	157
7.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi.....	158
7.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları	159
7.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme- gelişme olanakları-potansiyelleri	160
8. HRİSTİYANLIKTAKİ KUTSAL KENT BİLEŞENLERİ-SANTIAGO DE COMPOSTELA ÖRNEĞİ	163
8.1. Yapılı Çevre ve Doğal Çevre İlişkileri	163
8.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi	163
8.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları.....	164
8.1.3. Kent mimarisine dair özellikler.....	165
8.1.4. Doğal çevre etkileşimi	170
8.2. Kutsal Semboller.....	171
8.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler	171

	Sayfa
8.2.2. Mimari şifreler	172
8.3. İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi	172
8.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar	172
8.3.2. İbadet biçimlerinin mekâna etkileri	173
8.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları.....	173
8.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları	174
8.3.5. Hac rotaları ve yerleri.....	174
8.4. Tarihsel analizler.....	175
8.4.1. Kültürel katmanlar	177
8.4.2. Tarihe-uygarlığa tanıklık.....	178
8.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi	178
8.4.4. Kutsal tarihi göstergeler	178
8.5. Hristiyanlık Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri	178
8.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve mekânsal etkileşim.....	178
8.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu.....	179
8.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi	179
8.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları	180
8.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme- gelişme olanakları-potansiyelleri	181
9. İSLAMİYETTE KUTSAL KENT BİLEŞENLERİ-MEKKE ÖRNEĞİ	183
9.1. Yapılı Çevre ve Doğal Çevre İlişkileri	184
9.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi	184
9.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları.....	185
9.1.3. Kent mimarisine dair özellikler.....	186
9.1.4. Doğal çevre etkileşimi	193
9.2. Kutsal Semboller.....	194

	Sayfa
9.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler	194
9.2.2. Mimari şifreler	195
9.3. İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi	196
9.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar	196
9.3.2. İbadet biçimlerinin mekâna etkileri	197
9.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları.....	198
9.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları	198
9.3.5. Hac rotaları ve yerleri.....	199
9.4. Tarihsel Analizler.....	200
9.4.1. Kültürel katmanlar	200
9.4.2. Tarihe-uygarlığa tanıklık.....	201
9.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi	202
9.4.4. Kutsal tarihi göstergeler	203
9.5. İslamiyet Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri	204
9.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve mekânsal etkileşim.....	204
9.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu.....	205
9.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi.....	205
9.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları	206
9.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme- gelişme olanakları-potansiyelleri	208
10. SONUÇ VE ÖNERİLER	209
KAYNAKLAR	219
ÖZGEÇMİŞ	231

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 2.1. Dünyada kültürel mirası korumada gelişim süreci	18
Çizelge 2.2. 20. Yüzyılda taşınmaz kültür mirasını koruma anlayışını belirleyen uluslararası gelişmeler	22
Çizelge 2.3. Yeni(lenen) koruma yaklaşımlarına temel oluşturan ve destekleyen gelişmeler	23
Çizelge 2.4. DML’de temsiliyete ilişkin tamamlayıcı yaklaşımlar, içerikleri ve örnekler.....	37
Çizelge 2.5. Manevi tepkiler (dinler) temasına göre sınıflandırma biçimi	41
Çizelge 3.1. Türkiye’de koruma kavramının gelişim sürecinde kırılma noktaları	48
Çizelge 3.2. Koruma amaçlı planların Türkiye’deki mevzuat üzerinden karşılaştırılması	52
Çizelge 3.3. Kültürel mirasın korunmasında Türkiye’de etkin düzenlemeler ve kurumlar	56
Çizelge 3.4. Yönetim planı hazırlamada yetkin kurumlar	57
Çizelge 5.1. Kutsal kentlerin değer odaklı tanımlanmasında kullanılacak niteliksel değerler ve tanımlamaları	82
Çizelge 6.1. Semavi dinlerin sınıflandırılması ve kutsal kent örnekleri	102
Çizelge 7.1. Tapınak Tepesi’nde kutsal yapıların durumu ve zaman-inanç etkisi	152
Çizelge 10.1. Semavi dinlerde kutsal kent bileşenlerinin değerlendirilmesi	212

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 1.1. Tez kapsamı	7
Şekil 1.2. Tez izlence ve yöntemi	14
Şekil 2.1. Geleneksel yaklaşımda planlama aşamaları	28
Şekil 2.2. Değer odaklı yaklaşımda planlama aşamaları	28
Şekil 2.3. Kültürel önemi -özniteliklerine ve oluşum etkenlerine göre karmaşık yapısı tanımlayan- değerleri	29
Şekil 6.1. Magen David sembolü	107
Şekil 9.1. Kâbe planı	190
Şekil 9.2. Mekke’de şehirselleşimin yıllara göre değişimi	207

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim	Sayfa
Resim 6.1. Sardes Sinagogu, Manisa.....	107
Resim 6.2. Eski Yeni Sinagog, Prag.....	108
Resim 7.1. Harem-i Şerif.....	125
Resim 7.2. Kubbet el-Sahra	126
Resim 7.3. Kubbet el-Sahra'nın iç mekânı	127
Resim 7.4. Ağlama duvarı ve tapınak tepesi.....	128
Resim 7.5. Ağlama duvarı	129
Resim 7.6. Ağlama duvarı	129
Resim 7.7. Ağlama duvarı	130
Resim 7.8. Kutsal Kabir Kilisesi'nin havadan görüntüsü.....	131
Resim 7.9. Kutsal Kabir Kilisesi.....	132
Resim 7.10. Kutsal Kabir Kilisesi.....	132
Resim 7.11. Kutsal Kabir Kilisesi'nin iç mekânı	133
Resim 7.12. Tapınak tepesi.....	134
Resim 7.13. Zeytindağı.....	135
Resim 7.14. Zeytindağı.....	136
Resim 7.15. Çile / Hüzün yolu.....	141
Resim 7.16. Çile / Hüzün yolu.....	143
Resim 8.1. Santiago de Compostela Katedrali	166
Resim 8.2. Santiago de Compostela Katedrali iç mekânı	166
Resim 8.3. San Martino Pinario Manastırı ve Kilisesi.....	167
Resim 8.4. San Paio de Antealtaras Manastırı ve Kilisesi.....	167
Resim 8.5. Katedral Müzesi.....	168
Resim 8.6. Hac ve Santiago Müzesi	168
Resim 8.7. Kutsal Topraklar Müzesi	169

Resim	Sayfa
Resim 8.8. Kutsal Sanat Müzes	169
Resim 8.9. San Domingos de Bonaval Park	170
Resim 8.10. Alameda Park.....	171
Resim 8.11. Granxa do Xesto Park.....	171
Resim 9.1. Genişletilme projeleri sonrası Mekke	186
Resim 9.2. Genişletilme projeleri sonrası Mekke ve Kâbe	186
Resim 9.3. Makam-ı İbrahim	191
Resim 9.4. Kâbe mimari yapısı.....	192
Resim 9.5. Kâbe.....	192
Resim 9.6. Mescid-i Haram çevresinde insan etkisiyle düzenlenmiş Ebu Kubeys ve Kuaykiân Dağları.....	208

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 7.1. Kudüs'ün konumu.....	119
Harita 8.1. Santiago de Compostela konumu.....	164
Harita 8.2. Santiago de Compostela tarihi mahalleleri	164
Harita 8.3. Santiago De Compostela rotası.....	175
Harita 9.1. Mekke'nin konumu.....	183

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Simgeler Açıklamalar

Km	Kilometre
Km²	Kilometrekare

Kısaltmalar Açıklamalar

BM	Birleşmiş Milletler
DMK (WHC)	Dünya Miras Komitesi (World Heritage Committee)
DML (WHL)	Dünya Miras Listesi (World Heritage List)
ICCROM	Kültür Varlıkları Koruma ve Restorasyon Çalışmaları Uluslararası Merkezi (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property)
ICOMOS	Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (International Council on Monuments and Sites)
IUCN	Dünya Koruma Birliği (The World Conservation Union)
OED (OUV)	Olağanüstü Evrensel Değer (Outstanding Universal Value)
UNESCO	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)

1. GİRİŞ

21. yüzyılda teknoloji ve telekomünikasyondaki gelişmeler ile şekillenmiş küreselleşme olgusu sosyal, toplumsal ve ekonomik politikaları biçimlendirmiş, kültürel miras, milli ve manevi değerler, gelenekler, din ve kimlikleri etkisi altına almaya başlamıştır.

Küreselleşme ile ortaya çıkan tüketim kalıpları, toplumları ve kentleri birbirlerine benzetmiş, tek tipleşmeye yönelim, kentsel rekabet ve gelişme baskıları, demografik değişimlerin hızı artmış, ekonomik çatışmalar keskin hale gelmiş, kültürel miras alanlarında turizm baskısı yoğunlaşmış, ekonomik kaygılar ile koruma reddedilen bir olgu haline gelirken miras alanlarının pazarlanmasında sömürüler ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ile değer ve inançların tüketimi ve kaybı, sekülerleşme, kutsal mekânın işlev ve misyonunu kaybetmesine yönelik risklerin ortaya çıkması, kutsal yapı ve çevresine yönelik tehditlerin artması, mekânın bağlamından koparılması, yer'in ruhuna ilişkin değerlerden uzak-duyarsız planlama/koruma/yenileme kararlarının alınması, din ve kutsal ile ilişkili olanın bir metâ haline gelmesi, küresel bütüne dâhil olan dinin geleneksellikten uzaklaşması ve otantikliğini kaybetmesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Küreselleşmenin tetiklediği bu tehditlere karşı yine küresel dünya sisteminin etkisi ile ortaya çıkan evrensel koruma yaklaşımları ve kültürel haklar ile çözümler üretilmeye çalışılmaktadır. Bu süreçte kültürel mirasın korumasında küresel düzeyde kurumlar aktif rol oynamışlardır. Kültürel miras ve kültürel nitelikli kutsal mirasa yönelik tehditlerin ortaya çıkışı ile koruma ve sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi yaşamsal zorunluluk olmuştur. Bu nedenle, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO) kültürel mirasın sürdürülebilirliğini garanti altına alabilmek amacıyla tedbirler alarak, korumanın aktif bir rol üstlenmesi ve sürdürülebilir kalkınma politikaları ile gelişmeyi teşvik eden rolünün güçlendirilmesini hedeflemektedir. Böylece, kültürel miras kavramının kapsamı, koruma yöntem, araç ve bileşenleri yeniden tanımlanarak mirasın çeşitliliği uluslararası çalışmalar ile gündemdedir. Kültürel değerlerin kaybedilmesi ya da tahrip edilmesi endişeleriyle Dünya Miras Listesi'deki (World Heritage List - DML) eksiklik ve boşlukların tespiti ve bunların giderilmesine yönelik bir süreç başlatılmış, 2000 yılında Dünya Miras Komitesi'nin (World Heritage Committee- DMK) 24. Oturumunda, Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (International Council on Monuments and Sites –

ICOMOS) tarafından geniş bir kültürel miras kategorisi sunulmuştur. 2003 yılında ise DMK'nin 27. oturumunda üç tamamlayıcı çerçeve (Tipolojik, Kronolojik-Bölgesel, Tematik Çerçeve) kabul edilmiş ve ilk defa kutsal miras bir miras türü olarak tüm çerçeveler kapsamında tanımlanmıştır. 2004 yılında Dünya Miras Listesi - Boşlukları Doldurmak Eylem Planı (The World Heritage List-Filling The Gaps An Action Plan For The Future) ile kutsal miras uluslararası koruma çalışmalarında yer edinmiştir.

Türkiye ise 1972 yılında yürürlüğe giren Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Hakkındaki Sözleşme (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage)'ye 1982 yılından beri taraf olmasına ve korumada uluslararası gelişmeleri takip etmesine rağmen, günümüzde Türkiye koruma mevzuatı ve uygulamaları içerisinde kutsal mirasın tanımlanması ve belirlenmesi, korunması ve sürdürülebilirliğinde eksiklikler ve yetersizlikler söz konusudur. Kutsal mekânların ve/veya kentlerin sadece kültürel değerlerine göre miras değeri olarak tespit ve tescil edilmesi süregelen sorun ve ihmallerden biridir. Bu nedenle bu tezin amacı; kutsal kentlerin, kutsal değerleri ile ayrıcalıklı olan konumuna dikkat çekmek, kutsal kentleri kutsal miras olarak tanımlama ve belirlemek için yöntemsel bir yaklaşım geliştirmektir.

Her kutsal kentin, farklı dinsel-manevi-kutsal dinamiklerle birlikte konumlandığı coğrafya ve inşa edildiği-geliştiği dönem(ler), doğal ve yapılı çevre özellikleri ve yerel kültür öğeleriyle farklılaşması nedeniyle tezin kapsamında sadece bir kutsal kent örneği ile kısıtlı bir incelemeden kaçınılmıştır. Din ve inanç sistemleri ile miras kavramının ve kutsal mirasın çeşitliliği-farklı tezahürleri dikkate alınarak, çalışmanın kısıtlı çerçevesinde yaşayan semavi (ilahi) dinlere ait, yapılı-mimari çevreyi kapsayan yani insan eliyle üretilmiş (doğal kutsal mekânlar kentin kutsallığını destekleyen unsurlar olmakla beraber bu tez konusu dışında olmaları sebebiyle ele alınmamıştır), dinsel ve kültürel yaşam değerleri ile günümüzde de kutsal kabul edilen, dini işlevlerini sürdüren kent örnekleri üzerinden kutsal kent niteliklerine yönelik yöntemsel yaklaşım ve tanımlama kriterleri geliştirilmiştir. Bu doğrultuda, “kutsal değer(ler) odaklı miras tanımı” ile belirlenen örnekler irdelenerek bilime katkı sağlanması ve kutsal kentlerin tanımlanması-belirlenmesinde yönlendirici olması amaçlanmaktadır.

Amaca ulaşmada ve kapsamı belirlemede, bilinen kuram(lar)dan türetilen denence(lerin) veya varsayımların sorgulanmasına dayalı hipotez(ler) belirlemek yerine, tez çalışmasının

amacı doğrultusunda tez soruları oluşturularak çalışmanın kapsamı belirlenmiş, veri toplama ve analiz aşamaları bu tez sorularına odaklı gerçekleştirilmiştir.

Tezin kapsamı

Tez çalışmasının kapsamı, aşağıdaki soruların yanıtlarına göre oluşturulmuştur. Sorular uluslararası ve ulusal koruma yaklaşımlarına ve kentsel korumada süregiden sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlara, özellikle kutsal mekân ve kentlerin kutsal değerlerinin yadsınmasına referansla hazırlanmıştır.

S1 – 21. yüzyıl itibarıyla kutsal mirasa ve kentlere ilişkin uluslararası koruma politikaları, yaklaşımları, örgütlenme ve uygulamalarındaki gelişmeler nelerdir? (Bölüm 2)

- Kutsal kentlerin kültürel miras olarak koruma süreci ve gelişme etkenleri nedir ? (Bölüm 2.1.)
- Kutsal kentlerin, kutsal değerleri ile korunması gerektiğine ilişkin süreç nasıl gelişmiştir? (Bölüm 2.2)
- Miras değerlerini korumada güncel yaklaşımlar, politikalar ve uygulama araçları nelerdir? (Bölüm 2.2.1 ve 2.2.2)
- Kültürel mirası korumada kutsal miras nasıl değerlendirilmektedir? (Bölüm 2.3)

S2 – Türkiye’de kültürel ve kutsal miras değerleri ve kentler nasıl korunuyor? Uygulama araçları nelerdir? (Bölüm 3)

- Koruma yaklaşımı ve politikaları nelerdir? (Bölüm 3)
- Koruma mevzuatında kutsal miras nasıl tanımlanmakta ve uygulama nasıl yönlendirilmekte ve/veya gerçekleştirilmektedir? (Bölüm 3.1, Bölüm 3.2, Bölüm 3.3)
- Türkiye’de kutsal mirası koruma süreci (tespit-tescil-sürdürülebilirlik araçları) uluslararası koruma yaklaşımları, politikaları ve ilkelerine uyumlu mudur? Uygulama örnekleri var mıdır? (Bölüm 3.4)

S3- Kutsallığın kavramsal açılımı ve kültürle karşılıklı etkileşiminin mekânsal ifadeleri nelerdir? (Bölüm 4)

- Kutsallık kavramı nasıl tanımlanabilir? (Bölüm 4.1.)
- Kutsallık kavramı mekân üzerinden nasıl tanımlanabilir? (Bölüm 4.2)
- Kutsallık kavramının mekânsal ifadeleri ve tezahürleri nedir? (Bölüm 4.3)
- Kutsallık kavramı kent üzerinden nasıl algılanmaktadır? (Bölüm 4.4)
- Kutsal kentlerin miras olarak tanımlanmasında kutsal ve kültürel değerlerinin birarada ele alınması neden gereklidir? (Bölüm 4.5)

S4 – Kutsal kent somut ve somut olmayan değerleriyle nasıl tanımlanmalıdır? Kutsal kenti kutsal değerlerine odaklı tanımlama kriterleri, göstergeleri ve bu göstergelere ilişkin analiz yöntemleri neler olabilir? (Bölüm 5)

- Kutsal kenti tanımlayan-belirleyen fiziksel-mekânsal özellikler (doğal ve yapılı çevre) göstergeler nelerdir? (Bölüm 5.1)
- Kutsal kenti tanımlayan-belirleyen somut ve somut olmayan semboller nelerdir? (Bölüm 5.2)
- Dini işlevler üzerinden kutsal kentler nasıl tanımlanabilir ve belirlenebilir? (Bölüm 5.3)
- Kentlerin kutsallık değerleri tarihsel perspektif ile nasıl analiz edilebilir? (Bölüm 5.4)
- Kentlere kutsallık atfedilmesi ve kutsallığın devamlılığında sosyo-kültürel yapının etkisi hangi göstergeler üzerinden irdelenebilir? (Bölüm 5.5.)

S5 – Semavi (ilahi) dinlerde kente kutsallık atfedilmesinde temel unsurlar nelerdir? (Bölüm 6)

- Semavi (ilahi) din kavramı nedir ve bu dinlerde kutsallık kavramı nasıl ele alınmaktadır? (Bölüm 6)
- Semavi dinlerde kutsal kent hangi nitelikler ile tanımlanmaktadır? (Bölüm 6)
- Semavi dinlerde, dinsel öğreti ve geleneklerden kaynaklı farklılıklar ve/veya benzerlikler kentlerin biçimlenişinde nasıl rol oynamaktadır? (Bölüm 6)

S6 – Kutsal kentlerin değer odaklı tanımlama yaklaşımıyla belirlenmesi için önerilen yöntemsel kurgu, semavi dinlerde kutsallık atfedilen kentlerde nasıl uygulanabilir ve/veya doğrulanabilir? (Bölüm 7, 8, 9)

- Musevilikte örneklem incelemesine dayalı olarak kutsal kenti tanımlayan nitelikler nelerdir? (Bölüm 7)
- Hristiyanlıkta örneklem incelemesine dayalı olarak kutsal kenti tanımlayan nitelikler nelerdir? (Bölüm 8)
- İslamiyette örneklem incelemesine dayalı olarak kutsal kenti tanımlayan nitelikler nelerdir? (Bölüm 9)

S7 – Kutsal kentleri tanımlamak ve belirlemek için geliştirilen kurgu bir yöntem olarak kabul edilebilir mi ve uygulanabilir mi? (Bölüm 10)

- Kutsal kentlerin kutsal değerleri ile uluslararası koruma statüsüne sahip olmasına yönelik ilke ve öneriler nelerdir? (Bölüm 10)
- Türkiye’de ulusal koruma mevzuatı içerisinde kutsal miras ve kentlere nasıl yer verilmelidir? (Bölüm 10)

S8 – Kutsal kentleri tanımlayan ortak özellikler ve kutsal kentlere özgünlük katan değerler gözetilerek koruma-sürdürülebilirlik sürecinin yönetilmesinde hangi araçlar kullanılmalıdır? (Bölüm 10)

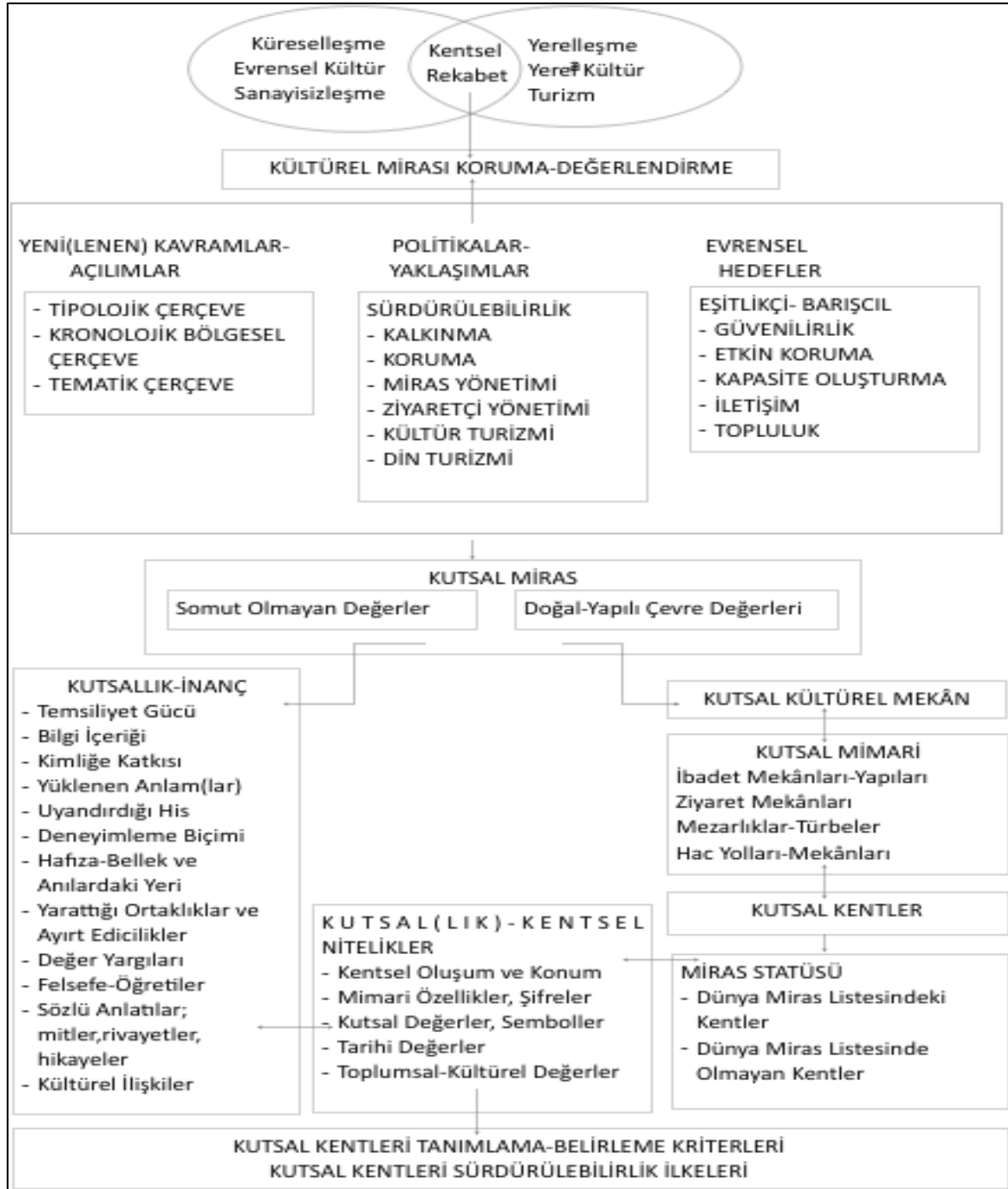
S9- Dünya’da ve Türkiye’de kutsal kentlerin kültürel ve kutsal değerleri ile tanımlanması ve belirlenmesinde yönlendirici ilkeler nelerdir? (Bölüm 10)

Tezin temel amacı ve araştırma sorularına dayanarak teze ilişkin hedefler -aşağıda- belirlenmiştir;

- Kutsal kentlerin sadece kültürel değerleriyle değil kutsal değerleriyle birlikte korunması ve sürdürülebilirliğine ilişkin gerekçeleri ortaya koymak,
- Kutsal kentlerin sürdürülebilirliğinde uluslararası ve ulusal koruma yaklaşımlarını karşılıklı değerlendirmek, böylece uluslararası ve ulusal politikaların ve stratejilerin geliştirilmesine katkı sağlamak, yönlendirici ilkeleri belirlemek,

- Kutsallık kavramını mekânın farklı ölçekleri ve biçimleri üzerinden okumak ve tanımlamak, böylece ilgili disiplinlerdeki meslek insanları başta olmak üzere farkındalık oluşturmak, yaygınlaştırmak,
- Kültürel ve kutsal, somut ve somut olmayan nitelikleri ile kutsal kentleri korunması gereken miras değeri olarak değerlendirerek kutsal kentleri tanımlama kriterlerini belirlemek,
- Kutsal kentleri tanımlayacak ve sürdürülebilirlik ilkelerini tespit etmede kullanılacak yöntemsel bir yaklaşım sunmaktır.

Teze ilişkin amaç, araştırma soruları ve hedeflere bağlı olarak tez kapsamı ve içeriği hazırlanmıştır (Şekil 1.1). Kapsamın belirlenmesinde; küreselleşmenin, evrensel kültürün ve sanayisizleşmenin miras değerlerine baskılarıyla birlikte başta turizmin (kültür ve dini turizm) olmak üzere kentsel rekabetin dayattığı tehditlerle birlikte kültürel mirasın korunması ve değerlendirilmesinde yeni(lenen) kavramlar-açılımlar, politikalar-yaklaşımlar, evrensel hedefler kapsamında kutsal miras olarak doğal-yapılı çevre ve kutsal değerler önemsenmiştir. Farklı ölçeklerde ve biçimlerdeki kutsal kültürel mekân; kutsal mimari ve kutsal kentlerin tescil statüleri, günümüz koruma yaklaşımları ve kriterleri ile DML’de olma(ma) durumlarına göre ele alınmış ve karşılıklı değerlendirmeler yapılmıştır. Kutsal ve kentsel nitelikleri; kentsel oluşum ve konumları, mimari özellik ve şifreleri, kutsal değerler ve sembolleri, tarihi değerleri, toplumsal ve kültürel değerleri üzerinden somut ve somut olmayan bileşenler ile tariflenmişlerdir. Sonuçta kutsal ve kültürel değerleriyle kutsallık atfedilen kentleri tanımlama-belirleme kriterlerinin tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Şekil 1.1. Tez kapsamı

Tez yöntemi

İlk aşamada; ön inceleme, araştırma, gözlem ve başarılı örneklerin değerlendirilmesiyle, yeni(lenen) kültürel miras kavramı, açılımları ve koruma yaklaşımları, uluslararası koruma-gelişme politikaları literatür tarama ve ulusal-uluslararası sözleşmeler, tüzükler ve rehberler üzerinden tanımlanarak, tez konusu belirlenmiştir.

Tez çalışmasının tasarımı aşamasında; niteliksel araştırma yöntemi (qualitative method) yönlendirici olmuştur. Böylece, olay, olgu, durum ve gerçeklerin farklı bireyler ve toplumlar tarafından farklı algılandığı temeline dayalı olan bu yöntemle ilk aşamada edinilen kutsal kentlere ve sürdürülebilirliğine odaklı bilgiyi yorumlama ve anlamlandırma, konunun derinlemesine ve ayrıntılı biçimde değerlendirilmesiyle teorik ve kavramsal çerçeve oluşturulmuştur. Teorik çerçeve; sürdürülebilir koruma-kalkınma, miras ve ziyaretçi yönetimi, değer odaklı alan tanımı ve kültürel turizm-dini turizm kavramlarına dayandırılmıştır. Bu çerçevede kutsal, kutsallık, inanç sistemleri, doğal ve yapılı kutsal mekânlar, kutsal göstergeler, semboller ve kutsal kentler güncel açılımlara odaklı incelenmiştir. Bu ele alış, tez amacına ve hedeflerine yönelik veri toplama aşamasında, kutsal kentlerin analiz yöntemlerinin seçiminde belirleyici olmuştur.

Bu aşamada kutsal kent örneklerine yönelik araştırmalar yapılmış ve kutsal kentleri algılama-tanımlama yöntemlerinin farklı boyutlarda olması gerektiği anlaşılmıştır. Din ve inanç sistemleri, süreklilik (yaşayan veya yaşamayan dine aitlik), koruma statüsü, yapısal ölçek veya nitelik, kutsal nitelikleri ve kutsallığın dışavurum biçimi, kutsalın tezahürü gibi farklılıkları sebebiyle tüm din ve inanç sistemlerine dair kutsal kentlerin sınıflandırılması ve ilgili verilerin toplanarak irdelenmesinin bu çalışmanın kısıtlı çerçevesinde ele alınamayacağı görülmüştür. Bu nedenle veri toplama sınırlandırılarak, yaşayan semavi (ilahi) dinlere ait, yapılı-mimari çevreye (insan eliyle üretilmiş) sahip, dinsel ve kültürel yaşam değerlerini günümüze kadar korumuş ve halen kutsal kabul edilen ve dini işlevlerini sürdüren kentler üzerinden yapılmasına karar verilmiştir.

Veri toplama aşamasında; Tez çalışmasında yukarıda açıklanan kısıtlar nedeniyle, teorik ve kavramsal çerçeveye yönelik incelemelerle elde edilen bilgi ve verilerle kutsal kente yönelik bileşenler geliştirilmiştir. Çalışmanın ön inceleme ve tasarımı aşamasında elde edilen bilgiler, teorik ve kavramsal çerçeveler doğrultusunda öncelikle kutsal kent niteliklerini tanımlamada bir yöntem kurgusu geliştirilmiş ve bu yönetime ilişkin bileşenler oluşturulmuştur.

Kutsal kentin değer odaklı tanımlanması için kutsallığın ifadesi yapılı ve doğal çevre ilişkileri, kutsal semboller, inanç-algı-mekân etkileşimi, tarihi değerler, tarihsel süreçte sosyo-kültürel yapının kutsal mekânların oluşumuna etkileri irdelenmiş ve veriler toplanmıştır. Bu bileşenler ve alt başlıklarının tanımlanması teorik ve kavramsal

tartışmaların yanı sıra semavi (ilahi) dinlere ait örnekler ile desteklenmiştir. Veri toplama aşamasında aşağıdaki yöntemler bu bileşenlerin niteliklerine ve örneklem incelemesi aşamasında ise kutsal kentlerin sahip olduğu kutsal değerlere uygun olarak izlenmiştir.

Yapılı (artefact) ve doğal çevre analizi (Built and Natural Environment Analysis) kapsamında kentsel konum ve makroform ilişkisi, yapısal bileşenler-mekânsal analiz ve etkileşim kodları, kent mimarisinin özellikleri ve doğal çevre etkileşimi ele alınmıştır. Yapılı ve doğal çevre analizlerinde kent morfolojisinin incelenmesi bir yöntem olarak kabul edilmiş, kutsal bir faktör ile kentin makroformunun gelişimi ve kutsal mekânlar arasındaki etkileşimi yönlendiren unsurlar ele alınmıştır. Kavramsal ve mekânsal analiz yöntemi ile kent mimarisine yön veren kutsal yapıların hem mimari özellikleri hem de kutsallığın kavramsal boyutu ve inançların mekâna nasıl yansıtıldığı irdelenmiştir.

Kent morfolojisi (Urban Morphology), yerleşmenin formunu, oluşum, gelişim ve dönüşüm süreçlerini, mekânsal – fiziksel yapı ve karakterini zaman boyutuyla birlikte analiz ederek anlamayı sağlayan değerlendirme aracı olarak kabul edilmiştir. Fiziksel-mekânsal özellikler (doğal ve yapılı çevre); sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik, çevresel ve politik etkenler üzerinden morfolojik analiz ile değerlendirilebilir (Gültekin, 2018: 2). Bu yaklaşım ile, kutsal kentlerde kent makroformunun gelişimi, doğal ve yapılı çevre arasında kurulan ilişkinin kenti biçimlendirmede rolü morfolojik analiz ile irdelenmiştir. Doğal kutsal alanların veya kutsal yapı-mimarinin kent merkezinde konumlanması / kutsal merkez'in (tapınak / mabet / ibadethane vb.) kent merkezi kabul edilmesi, bu merkez ve etrafında inşa edilen diğer dini yapıların yanı sıra eğitim, kültür veya sosyal işlevlere sahip alanlar ile kentin büyüme ve gelişimi şekillenmektedir. Kent morfolojisi yöntemi ile kutsal kentlerin formunu belirleyen temel unsurlar ve bu unsurların konumu tespit edilmiş, tarihsel perspektif ile yapılan değerlendirmelerle kentin fiziksel-mekânsal gelişimi, yerleşimin formunun nasıl değiştiği/değişmediği kutsal mekânlar bağlamıyla açıklanmıştır. Doğal çevrede kutsal olarak nitelendirilen mekânların yapılı çevredeki kutsal yapılar ile ilişkisi ve doğal bir kutsal alanın merkez alınarak kentsel yerleşimin gelişmesine yönelik tespitler de kent morfolojisi yöntemi ile açıklanmıştır.

Kavramsal-mekânsal analiz yöntemi (Conceptual - Spatial Analysis Method), mekânların bir araya getirilme sürecini, mekânsal ilişkileri, formal biçimlenmeleri çözümlemeye yönelik, toplumların kültürüne ve yaşam biçimine bağlı olarak ortaya çıkan mekânsal

düzenlemelerin-modellerin analizi için geliştirilen bir yöntemdir. Yerleşimlerin kendine özgü bir anlam kazanmasında temel belirleyici olan açık ve kapalı mekânlar arasındaki ilişki ve kurgu, kentsel sistem içerisindeki statik ve dinamik özellikler ile yerel ve küresel yapı karakteristikleri üzerinden mekânı tanımlamada kullanılmaktadır (Dursun, 2002: 1-33). Din ve inanç sistemi, kültürel ve toplumsal yapının bir bileşeni olarak biçimlenen kutsal kentlerde, mekânsal ilişki ve kurguların ortaya çıkışları kent mimarisine dair özellikler üzerinden kavramsal-mekânsal analiz yöntemi ile irdelenmiştir. Kutsal kentlerin ortaya çıkışında kutsal yapıların-mimarinin belirleyici rolü bulunmaktadır. Kutsal yapılar, inşa edildiği dönem ve coğrafyaya özgü geleneksel mimari anlayışı (yapı malzemesi, yapım tekniği, yapı teknolojisinin gelişim düzeyi vb.) ile değerlendirilmiş, tarihsel bir perspektif ile bu yapıların inşa edilmesinden günümüze nasıl ulaştığı, ne amaç ile kullanıldığı, din ve kutsallık ile ilişkili fiziksel-mekânsal özellikleri ele alınmıştır.

Kutsal semboller; kavramsal-mekânsal analiz, gösterge bilimsel analiz ve ikonografik çözümleme yöntemi ile ele alınmıştır. Dini-kutsal simgeler, işaretler ve mimari şifreleri çözümlemek için somut ve somut olmayan ögeler bir arada değerlendirilmelidir. Kutsallık, kentlerde fiziksel-mekânsal göstergeler üzerinden okunabildiği gibi, din ve inanç sistemine dair bilgi birikimi ile algılanabilir, anlaşılabilir, somut olmayan değerler (dini öğretiler vb.) üzerinden de ele alınabilir. Kavramsal mekânsal analiz, gösterge bilimsel analiz ve ikonografik çözümleme yöntemi, hem fiziksel-mekânsal özellikleri hem de bu özelliklerin din-inanç sistemleri içerisinde sahip oldukları anlam(lar)ı tartışmak üzere kullanılmıştır.

Gösterge bilimsel analiz (Semiotic Analysis), insanda anlamın nasıl doğduğu ve insanın nesnelere nasıl anlam verdiğini anlama ile ilgilenen, göstergeleri ve göstergelerin toplum içindeki yaşamını inceleyen bir bilim dalıdır. Göstergenin, gösteren ve gösterilen olarak tanımlanması göstergebilimin temelini oluşturur. Bunlar aynı zamanda düz anlam ve yan anlam olarak ifade edilirler. Düz anlam (anlamlandırmanın birinci düzeyi), bir göstergenin neyi temsil ettiği, yan anlam (anlamlandırmanın ikinci düzeyi) ise göstergenin nasıl temsil edildiğidir (Guiraud, 2016; Sığircı, 2017). Göstergebilim yaklaşımı ile kutsal kentlerdeki göstergeler düz anlam ve yan anlamları ile ;

- Bağlam (gösteren) (context); fiziksel-mekânsal (somut) kültür ögeleri,
- İçerik (gösterilen) (content); kutsal, manevi, tarihi, sosyal, toplumsal, sembolik, bilimsel, geleneksel, hafıza-bellek, kimlik öznitelikleri ile tanımlanmıştır. Bu yöntemle,

kutsal kentin kültürel önemini oluşturan öznitelikleri ve karmaşık yapısı, kutsal göstergeler üzerinden analiz edilmiştir.

Kentlerin kutsallığına işaret eden sembollerin mekânda kullanım biçimi ve kullanım amacı, kutsal sembollerin kökeni ve mekâna kutsallık kazandırmada / mekânın kutsallığına vurgu yapmada rolü gösterge bilimsel analiz tekniği ile açıklanmıştır.

İkonografik çözümleme (Anlaşmalı anlam) (Iconographic Analysis) ise bir eser-yapıda bulunan canlı-cansız varlıkların neden bir arada olduklarının nedenlerini çözümlemeye çalışan, bu çözümlemede gündelik hayatın bilgileri yanı sıra çeşitli kaynaklara (kutsal kitaplar, efsaneler, mitolojik kaynaklar, tarihi belgeler, toplumsal olaylara ilişkin kaynaklar vb.) ihtiyaç duyan bir yöntemdir (Cömert, 2006: 18'den aktaran Altuner, 2014: 51-52). Kutsal kentler somut ve somut olmayan öğeleri ile anlam bütünlüğüne sahip mekânlar olup, kutsal kente ilişkin göstergelerin analizi din ve inanç sistemleri, gelenek, kültür, toplumsal ve sosyal yapıya ilişkin bilgilerin ışığında yapılmıştır. İkonografik çözümleme ile kentlere kutsallık katan simgeler, işaretler ve şifrelerin kökeni, hangi amaçla kutsal mekânda kullanıldıkları ve dine ait hangi bilgileri, öğretileri aktardıkları ele alınmıştır.

İnanç-algı-mekân etkileşimi; kutsallık atfedilen mekânlar, ibadetin mekâna etkileri, dini ritüeller ve ritüel mekânları, ziyaret fenomeni ve mekânları, hac rotaları ve hac yerleri gösterge bilimsel analiz ve ikonografik çözümleme ile ele alınmıştır.

Gösterge bilimsel analiz ile bağlam (gösteren) boyutunda kutsal kentlerde dini pratiklerin gerçekleştirilme şekilleri, zamanları ele alınmıştır. İçerik (gösterilen) boyutunda ve ikonografik çözümleme ile bu dini pratiklerin kökenleri, toplumsal, tarihsel veya dini olaylar ile ilişkileri, günümüzde kentin kutsa(n)masındaki rolleri irdelenmiştir.

Tarihi değerler; kentsel kültürel katmanlar, tarihe-uygarlığa tanıklık, din-zaman-mekân etkileşimi, kutsal tarihi (taşınır-taşınmaz) göstergelerde tarihsel analiz yöntemi izlenmiştir.

Tarihsel analiz (Historical Analysis), belli bir geçmiş olayı-durumu ve bu olayın-durumun günümüzdeki etkilerini inceleme, yorumlama ve geçmişte yaşanan olaylar-durumlar arasında ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan bir analiz yöntemidir. Kutsal kentlerin biçimlenişinde; ait oldukları din-inanç sisteminin tarihsel gelişimi, oluşturuldukları-inşa

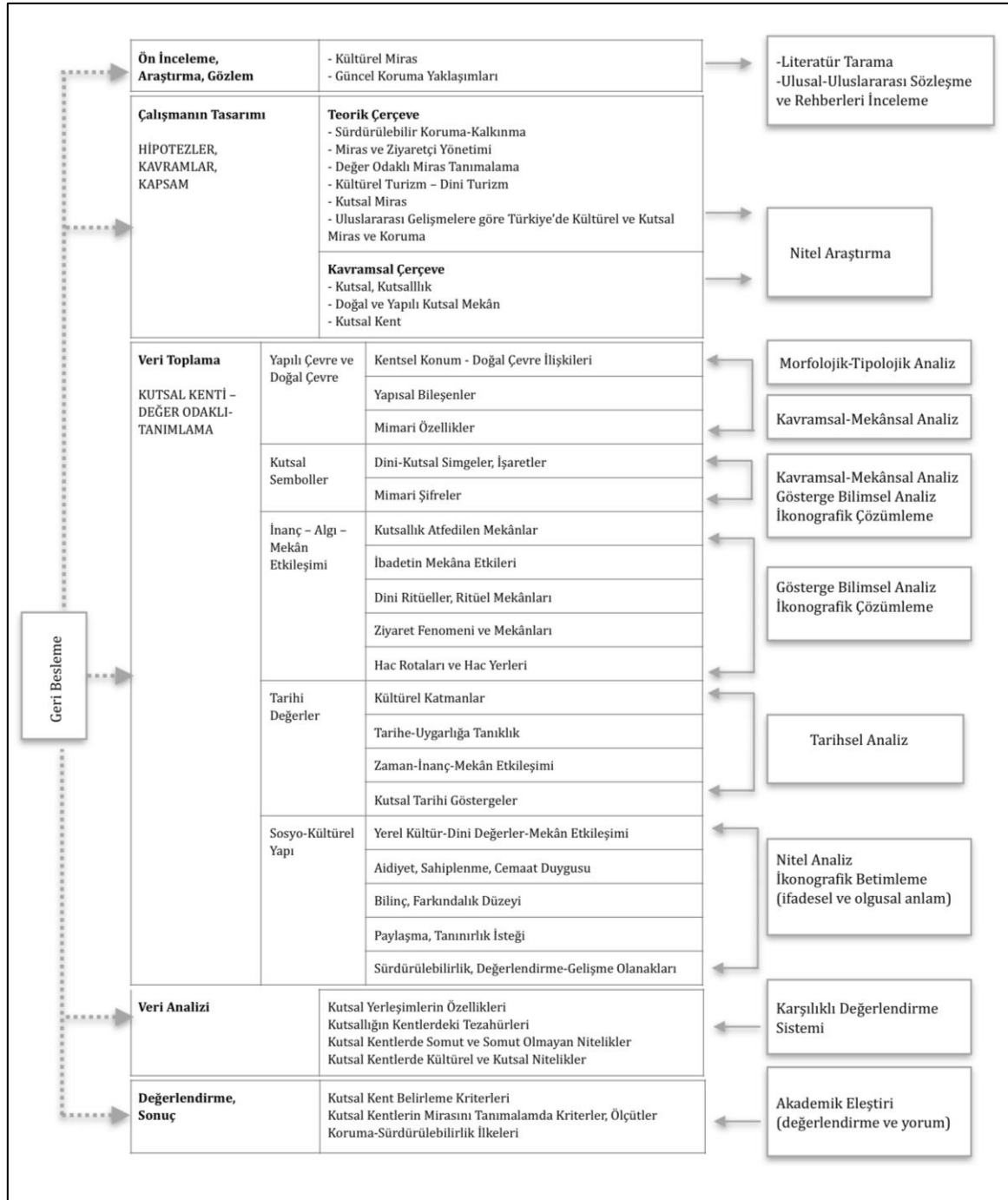
edildikleri-gelişim gösterdikleri dönem(ler)in toplumsal, sosyal, kültürel ve politik yapıları belirleyici rol oynamaktadır. Aynı zamanda tarihin farklı dönemlerinde kentin anlamı veya kente kutsallıktan kaynaklı yüklenen işlevler değişime uğrayabilmektedir. Bu nedenle, kutsal kentlerin hangi kültürlerin etkisi ile şekillendiği, tanıklık ettiği dönemler ve bu süreçte kent ve kenti anlamlandırmada meydana gelen değişimler, tarihi olaylar-durumlar ile kutsallık algısı arasındaki ilişki tarihsel analizler ile ele alınmıştır. Kentlerin kutsallık ile ilişkilendirilmesi tarihsel analizler üzerinden yorumlanırken günümüzde kutsal kentin nasıl algılandığı, kentin kutsal değerlerine ilişkin bilinç ve farkındalık düzeyi ise sosyo-kültürel yapı kapsamında ele alınmıştır.

Sosyo-kültürel yapı; yerel kültür-dini değer ortaklıkları, aidiyet-sahiplenme-cemaat duygusu, bilinç-farkındalık düzeyi, paylaşma-tanınırlık isteği-isteksizliği, sürdürülebilirlik ve değerlendirme-gelişme olanakları üzerinden nitel analiz ile ve ikonografik-olgusal betimleme (Iconographic Description) ile belirlenebilir. Bu tez çalışmasında, olgusal betimleme yani yapıyı çevre üzerinden inanç sistemlerinin fiziksel-mekansal yapının biçimlendirilmesindeki etkinliği değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımla, sosyo-kültürel yapıya ilişkin bileşenlerin kutsal kenti nasıl etkilediği ve bu bileşenler etkisi ile insanların kente dair yaklaşımları – yükledikleri anlamlar – geliştirdikleri davranış biçimleri yine yapıyı çevre üzerinden okunmaya çalışılmıştır.

Bu ele alışı İkonografik betimleme (Iconographic Description), olgusal anlamda bir eserde-yapıda görülen biçimlerin tanıdığımız nesnelere-biçimlere benzetilerek aralarındaki ilişkinin saptanması olarak kabul edilmiştir. İfadesel anlamda ise bir eserin-yapının ne gibi duygular uyandırdığının saptanmasıdır (Altuner, 2014). Kutsal kentler, dine, manevi olana veya kutsal olana ilişkin fenomenleri - olguları yansıtmakta, inanç mensuplarında dini-manevi duygular uyandırmaktadır. Kutsallığın algılanışı, insanların zihninde nasıl betimlendiği ve buna karşın kente yaklaşımlarını anlamak, kutsal kentin tarihsel süreçte ve günümüzde kutsallığına yönelik farkındalığı ve bilinç düzeyini çözümlemek amacıyla ikonografik betimleme yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem ile kentlerdeki dini değerlerden kaynaklı ortaklıklar, aidiyet-sahiplenme-cemaat duygusu, bilinç ve farkındalık düzeyi, paylaşma-tanınırlık isteği/isteksizliği değerlendirilerek kutsal kentlerin sürdürülebilirliği kente yüklenen anlam(lar) üzerinden ele alınmıştır.

Verilerin analizi aşamasında; semavi dinlerde kutsal yerleşimlerin özellikleri ve kutsallığın tezahürleri ortak / benzer özellikler ile kentlere özgünlük katan somut ve somut olmayan nitelikleri, semavi dinlerde örnek seçilen kutsal kentler üzerinden belirlenmiştir. Günümüze kadar dinsel ve kültürel değerleri ile ulaşması, kentin gelişiminde kutsal mimarinin yönlendirici olması, yaşayan semavi dinlerde dini-manevi işlevleri gerçekleştirmeye olanak tanınması, inanç mensupları tarafından kutsal olarak bilinmesi, algılanması veya kabul edilmesi örnek seçim kriteri olmuş, hem uluslar arası koruma statüsü olan, hem uluslar arası koruma statüsü olmayan kentler üzerinden inceleme yapılmıştır. Musevilik dini bağlamında Kudüs, Hristiyanlık dini bağlamında Santiago de Compostela, İslamiyet dini bağlamında Mekke kent örneklerine dayalı biçimde analizler yapılmıştır. Veri toplama aşamasında geliştirilen yöntem kurgusu ve bileşenlere dayalı olarak analiz süreci tamamlanmıştır. Her kentin sahip olduğu somut ve somut olmayan, kültürel ve kutsal niteliklere, kutsal kentlere ilişkin tez kapsamında elde edilen veri türlerine/kaynaklara uygun olarak, veri toplama aşamasında açıklanan kimi yöntemlerden de faydalanarak analiz aşaması tamamlanmıştır.

Değerlendirme ve sonuç aşamasında; akademik eleştiri (değerlendirme ve yorumlama) ile kutsal kentleri tanımlama ve belirleme kriterleri yöntemsel bir yaklaşım ile tanımlanmış ve sunulmuştur. Akademik eleştiri (Academic Criticism), eleştirel duyarlılık, uzmanlık gerektiren, akademik tarafsızlığı mümkün kılabilen bir yöntem ve değerlendirme, yorum, analiz türüdür (Boydaş, 2007: 37-38'den aktaran Altuner, 2014: 50). Akademik eleştiri yöntemi ile ele alınan kutsal kentlerin inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlam ile ayrıcalıklı konumda olmasına dikkat çekilerek uluslararası ve ulusal koruma yaklaşımları içerisinde kutsal mirasın nasıl yer alabileceği tartışılmış, kutsal değerlere odaklı yöntemsel bir yaklaşımın uygulanabilirliği ölçülmüştür.

Şekil 1.2. Tez izlence ve yöntemi

Teze ilişkin kısıtlılıklar ve olanaklar

Kültürel ve kutsal miras değerleri ile kutsal kentleri tanımlama kriterlerini yöntemsel bir yaklaşım geliştirerek sunmak ve kutsal kentlerin sürdürülebilirlik ilkelerini yönlendirecek nitelikleri ve ölçütleri ortaya koymak amacıyla, miras statüsü fark etmeksizin tüm semavi dinlere ait kutsal bir kentin analiz edilmesi bu teze ilişkin olanaklar arasındadır. Kutsal

kentlerin din ve inanç sistemleri, zaman ve mekân, dışavurum ve tezahür biçimi gibi farklılıklarından doğan çeşitlilik sebebiyle tüm kutsal nitelikli kentlerin irdelenememesi ise çalışmanın kısıtlılıkları arasındadır. Bu nedenlerle, tez kapsamında yaşayan semavi (ilahi) dinlere ait kutsal kent örneklerine odaklanılmış, bu kentler tespit edilirken ise yapı-mimari bir çevrenin varoluşu yani insan eliyle üretilmiş kutsal mekânların varlığı, kentin belirli dinsel fonksiyonları-işlevleri barındırması sebebiyle günümüzde de kutsal, dinsel, kültürel değer taşıması birer kriter olarak belirlenmiş ve örnek incelemesi bu kriterler ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsam ile uluslararası veya ulusal koruma yaklaşımlarına ilişkin bağlayıcıların ötesinde kutsal kentlerin tanımlanması ve belirlenmesine yönelik göstergelerin belirlenmesi ve yöntemsel bir yaklaşım geliştirilmesi amaçlanmıştır.

Din ve inanç sistemleri ile miras çeşitliği ve mirasın tanımlanmasındaki kapsamın genişlemesi ise farklı toplum ve topluluklara ait çeşitli coğrafyalardan kutsal kentlerin irdelenmesini zorunlu kılmaktadır. Kimi coğrafyalarda veya toplumlarda bir tabu olan kutsallık algısı ve dinsel-manevi olanın içe dönük bir biçimde yaşanması sebebiyle kutsal kentlerin niteliklerine ilişkin veri toplamada zorluklarla karşılaşılması, yeterli veriye ulaşılamaması da teze ilişkin kısıtlılıklardandır. Bu nedenle, kutsal kenti tanımlayan tüm bileşenlerin bir veya bir dine ait kent üzerinden tespit edilmesinin mümkün olmayacağı görülmüştür. Bu sınırlılık sebebi ile yaşayan semavi dinler olan Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet dinlerine ait kentlere referans ile kentlerde kutsallığı ortaya çıkaran nitelikler ve bileşenler analiz edilmiştir.

2004 yılı itibariyle ICOMOS tarafından geliştirilen ve mirası tanımlayan üç çerçeve içerisinde önemsenen kutsal mirasın içeriğine, kapsamına, koruma yöntemlerine ve araçlarına ilişkin detaylı ve taraf devletleri yönlendirici bir uluslararası çalışma bulunmamaktadır. Bu belirsizliklere karşın tez kapsamında kutsal kentlerin kutsal ve kültürel değerlerini tespit ve analiz edecek göstergelerin oluşturulması, kutsal kentlerin tanımlanması ve belirlenmesine ilişkin bir yaklaşım geliştirilmiş olması özgün bir çalışma oluşturulması açısından olanaktır. Kutsal değerlere odaklı yaklaşım ile kültürel-kutsal değerler arasındaki etkileşim gözetilerek kentlerin tanımlanmasının planlama disiplinine ve kentsel koruma çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KÜLTÜREL MİRASI KORUMADA ULUSLARARASI GELİŞME SÜRECİ VE KUTSAL DEĞERLER

Kültürel miras alanlarının korunmasında günümüz anlayışının ortaya çıkışının temelleri koruma kavramının ortaya çıkış ve gelişim sürecinin bir sonucudur. Antik dönemden günümüze korumanın ölçeği, araç ve teknikleri, kapsamı değişim ve gelişim göstermiştir. İnsanlığın başlangıcından bugüne çeşitli fiziksel formlar ile somutlaştırılan kutsallık kavramı, mekân üzerinden kültürel miras ve kutsallık değerleri ile irdelenmeye başlanmış, 21. yüzyılda mirasın çeşitliliğine dikkat çeken bir koruma anlayışı geliştirilmiştir. Bu anlayışın ortaya çıkışının temellerini hazırlayan tarihsel süreç ve yeni(lenen) açılımlar bağlamında güncel bakış açısı bu bölümde irdelenmiştir. Kültürel miras değerlerinin yeni(lenen) açılımlar üzerinden yeniden irdelendiği bu süreçte koruma çalışmalarının hem kuramsal hem de uygulama aşamalarına yön veren temel kavramlar ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir koruma - kalkınma, miras ve ziyaretçi yönetimi, değer odaklı tanımlama ve kültürel turizm - dini turizm bu bölümde tartışılmıştır.

2.1. Kültürel Miras Koruma Yaklaşımlarının Gelişimi

Kültürel mirası ve koruma kavramının günümüz anlayışına ve kapsamına ulaşması uzun tarihsel bir süreçtir. Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar kültürel mirasın korunmasına karşı tutumun antik dönemlerde başladığını kanıtlamaktadır. Ancak, o dönemlerde yapılan müdahaleler korumadan çok, devam eden kullanımlarına veya dinsel, simgesel, politik rolleri ve anlamlarına bağlı olarak, yapıların varlıklarını sürdürebilme gayretidir (Altınöz, 2012: 299).

14. yüzyıldan itibaren korumaya yönelik müdahaleler bilinçli bir hale gelmiş, 16. yüzyıldan itibaren ise kültürün ve ulusal kimliğin ifadesi olmaları sebebiyle miras öğelerinin korunmaya değer oldukları görüşü ortaya çıkmıştır. Antik dünyanın yeniden keşfinin öne çıktığı 18. Yüzyılda ise Yunan ve Roma Dönemi kalıntılarına ilgi artmış, 19. yüzyılda anıt eserlerin belgelenmesi ve yaşatılması önemsenmiştir. 20. yüzyılda savaşlarla özellikle II. Dünya Savaşı ile yıkılan, tahrip edilen anıtsal mimari ve kentlerin yeniden inşası, Avrupa’da modern koruma anlayışının temellerinin atılmasında tetikleyici olmuştur. Böylece, 20. yüzyıl başında gelişmeye başlayan anıt eserin çevresiyle birlikte korunması anlayışı, yüzyılın ikinci yarısında yerini sivil mimarlığı da kapsayan bütüncül,

sürdürülebilir koruma politikalarına bırakmıştır (Dinçer, 2012: 228; Gültekin ve Uysal, 2018: 2037) (Çizelge 2.1).

Çizelge 2.1. Dünyada kültürel mirası korumada gelişim süreci

DÖNEMLER		KORUMA ANLAYIŞI
Antik Dönem- 14.Yüzyıl		Anıtsal Yapıların Varlıklarının Sürekliliğine İlişkin Gayretler
14-16. Yüzyıl		Korumaya Yönelik Bilinçli Müdahaleler
16-18. Yüzyıl		Miras Ögelerinin Korunmaya Değer Görülmesi
18. Yüzyıl		Tarihi Anıt Eserlerin Önemsenmesi
19. Yüzyıl		Anıt Eserlerin Belgelenmesi, Korunması, Yaşatılması Çabaları
20. Yüzyıl	İlk Yarı	Modern - Kentsel Ölçekte- Koruma Anlayışı
	İkinci Yarı	Bütüncül ve Sürdürülebilir Koruma Anlayışı
21. Yüzyıl - İlk Çeyrek		Yeni(lenen) Kültürel Miras Kavram ve Kapsamı, Koruma Yaklaşımları, Yöntem ve Araçları

Kentsel ölçekte koruma anlayışı ilk defa 1931 yılında İtalya’da anıt eserlerin restorasyonuna yönelik ilkelerin belirlenmesi amacıyla toplanan İtalya Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Yüksek Kurulu’nun oluşturduğu 11 maddelik Restorasyon Kartası (Carta Del Restaura) ile gündeme gelmiş, bu döneme kadar hâkim olan yapı ölçeğindeki yaklaşım değişmeye başlamıştır (URL-1) .

I.ve II. Dünya Savaşları sonrasında, Avrupa’da savaşların kültürel miras üzerinde yarattığı tahribatları gidermek amacıyla koruma paradigmasına yön veren uluslararası koruma örgütleri kurulmuştur. 1945 yılında kurulan UNESCO eğitim, bilim, kültür aracılığıyla ülkeler arasındaki işbirliğini arttırarak uluslararası barışa ve güvenliğe katkıda bulunmayı amaçlar. Uygarlıklar, kültürler, insanlar arası diyalog için gerekli ortamı yaratma misyonunu yüklenerek kültürel miras ve koruma konularında etkin bir kurum olmuştur. 1959 yılında kurulan Kültür Varlıkları Koruma ve Restorasyon Çalışmaları Uluslararası Merkezi (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of cultural

Property – ICCROM) ise taşınır ve taşınmaz her türlü kültürel mirasın korunmasında faaliyet gösteren, UNESCO'ya bağlı bir örgüttür. ICOMOS, UNESCO'nun altında tarihi anıtlar ve alanların korunması ile ilgili bir konsey oluşturulması kararı sonucunda 1965 yılında kurulmuştur. Dünya Koruma Birliği (The World Conservation Union – IUCN (eski adı ile Uluslararası Doğa Koruma ve Doğal Hayatı Koruma Birliği - International Union for Conservation of Nature and Natural Resources)) ise yine UNESCO'nun girişimi ile 1958 yılında doğanın çeşitlilik ve bütünlüğünü koruma amacıyla kurulmuştur. DMK danışma organı olan ICOMOS kültürel, IUCN doğal alanların değerlendirmesini yaparken ICCROM ise kültürel alanların korunması, izlenmesi, eğitim ve kapasite geliştirme aktiviteleri konusunda tavsiyeler sunmaktadır.

1954 yılında La Haye'de UNESCO tarafından imzalanan Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme (The Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict) ile savaşlar nedeniyle giderek tahrip olan kültürel mirasa dikkat çekilmiştir. Hangi milletin kültür ürünü olursa olsun bu eserlere yapılacak saldırıların bütün insanlığın kaybı anlamına geldiği ilk kez bu düzeyde kayıt altına alınmıştır (Dinçer, 2012: 229), fakat bu gelişmelere rağmen savaşlar nedeniyle tahrip edilen kutsal mekânlar olmuş ve kültürel mirasın bu biçimde yok edilmesine uygulama aşamasında engel olunamamıştır. Afganistan'ın Dünya Kültürel Miras Alanı olan Bamiyan Vadisi'nde kayalara oyulan Buda heykellerinin 2001 yılında Taliban güçleri tarafından havaya uçurulması, Suriye iç savaşında Şam'a düzenlenen saldırılar sonucu Emevi Camii'nin mozaiklerinin tahrip edilmesi ve Palmira Antik kentindeki Bel Tapınağının kolonlarının yıkılması, Halep'te bulunan ve 8. yüzyılda inşa edilen Ulu Camii'nin ateş altında kalması gibi örnekler sözleşmeler ve uygula(yama)ma arasındaki çelişkiyi göstermektedir.

1964 yılında Venedik'te yapılan Tarihi Anıtların Korunması ile İlgili Mimar ve Teknisyenleri II. Uluslararası Kongresi'nde kabul edilen Venedik Tüzüğü (The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites) ise korumayı kentsel ölçeğe taşıması bakımından önemlidir (Dinçer, 2013: 25).

1960'lardan itibaren sosyal, ekonomik, politik etkenler kentsel korumanın önemli bir boyutu olarak görülmeye başlanmış, 1970'ler ise "bütünleşik koruma"nın kavramsallaşmasıyla günümüz kentsel koruma anlayışının temelleri atılmıştır (Altınöz,

2012: 301). Bütünleşik korumada sadece fiziksel-mekânsal yani taşınmaz değerler değil, bu değerlerin oluşumunda ve kullanımındaki sosyo-kültürel ve ekonomik boyutlar önemsenmesine karşın kutsal değerler yadsınmaya devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında başlayan ve II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen, dünya mirasının uluslararası bir çatı altında korunması fikri ile 1959 yılında UNESCO tehlike altında olan Abu Simbel Tapınağı, Venedik kenti, Pakistan’da Moenjodaro Antik kenti ile en büyük Budist yerleşmelerinden biri olan Endonezya’daki Borobodur Tapınağı’nın korunması için kampanyalar başlatmıştır. Savaş sonrası kültürel alanların ve kutsal mekânların zarar görmesi sonucunda koruma ihtiyacı gündeme getirilmiş ve bu gelişmeler ile uluslararası bir sözleşme ve kurulun oluşturulması ile ortak bir koruma anlayışı süreci başlamıştır.

1972 tarihli Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Hakkındaki Sözleşme (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage)¹ kapsamında kültürel mirasın içeriği ilk defa uluslararası platformda tanımlanmış, UNESCO geniş kapsamlı bir koruma anlayışının temellerini atmış ve eserlerin tüm insanlığın ortak mirası olduğu düşüncesi ile kültürel ve doğal mirasa ilişkin bir liste oluşturmaya başlamıştır. Bu sözleşme bugünkü kültürel miras kavramının temelini oluşturmuştur. Ayrıcalıklı öneme sahip olan kültürel ve doğal miras değerlerinin tüm insanlığın mirası olarak koruma altına alınmasını hedefleyen bu sözleşme koruma düşüncesinin dünyadaki gelişiminde önemli bir rol üstlenmiştir. Sözleşmenin etkin olabilmesi için 1976 yılında DMK kurulmuş, DML ve Tehlike Altındaki DML (List of World Heritage in Danger) oluşturulmuştur.

1975 yılı Europa Nostra² öncülüğünde “Avrupa Mimari Miras Yılı” olarak kabul edilmiş ve “Geçmişimiz için Bir Gelecek” sloganı ile gerçekleştirilen Avrupa Mimari Mirası Kongresi sonucunda Avrupa Mimari Miras Tüzüğü (European Charter of the Architectural Heritage) hazırlanmıştır. Mirasın kültürel, ekonomik ve sosyal değerleri konusunda bilinçlendirmeyi amaçlayan tüzük kentsel korumada önemli bir dönüm noktası kabul edilmektedir (Dinçer, 2012: 230).

¹ Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Dünya Miras Sözleşmesi olarak ifade edilecektir.

² Europa Nostra, Avrupa çapında 50 ülkeden 250 sivil toplum kuruluşunu birleştiren, 1963’de kurulan uluslararası kültürel miras koruma örgütleri federasyonudur.

UNESCO'nun 1976 yılında kabul ettiği “Tarihi Alanların Korunması ve Çağdaş Rolü Konusunda Tavsiyeler” (Varşova-Nairobi) (Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas) başlıklı belge ile koruma paradigması 1970’ler sonunda geniş kapsamlı bir bakış açısına sahip olmuştur (Dinçer, 2013: 26). Bu gelişmeler doğrultusunda kültürel mirasın kapsamı anıtlardan kent ve bölge ölçeğine doğru genişleme göstermiştir. Mimari ve kentsel koruma ile peyzaj koruma, doğal ve kültürel mirasın bütünlüğü konuları gündeme getirilmiştir.

ICOMOS’un 1987 yılında Venedik Tüzüğü’nü tamamlamak üzere, tarihi kentler ve alanlarla ilgili hazırladığı; Washington Tüzüğü: Tarihi Kentlerin ve Kentsel Alanların Korunması Tüzüğü’nde (The Washington Charte: Charte on the Conservation of Historic Towns and Urban Areas) koruma bilincinin geliştirilmesi, halk katılımı ve süreçte görev almaları, koruma programlarında başarının ön koşulu olarak belirlenmiştir (Gültekin ve Uysal, 2018: 2039).

1990’larda UNESCO, DML’nde temsiliyetin ve temaların daha dengeli olmasına odaklanmıştır. Bu dönemde, Nara Özgünlük Belgesi (1994) (The Nara Document on Authenticity), üstün evrensel değerin tanımlanmasında “kültürel bir dönüş” olarak kabul edilmektedir. Tüm kültürlerle saygı, kültürel mirasın içinde bulunduğu kültürel bağlamı ile dikkate alınması ve değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, kültürlerin kendilerini ifade ettiği Olağanüstü Evrensel Değer (Outstanding Universal Value - OED)’lerin birçok ve çeşitli biçimleri olduğu, bu nedenle farklı temalardaki miras türlerine karşı açık olunması gerektiği UNESCO tarafından 1994 tarihinde kabul edilen “Temsili, Dengeli ve Güvenilir bir Dünya Miras Listesi için Küresel Strateji (Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List)³” ile ifade edilmiştir (UNESCO, 1994; Ulusan ve Yıldırım, 2016).

1999 tarihli ICOMOS Kültürel Öneme Sahip Yerlerin Korunması İçin Uluslararası Tüzüğü (The Australia ICOMOS International Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance-Burra Tüzüğü)⁴ kültürel öneme sahip yerlerin korunması ve yönetimi ile ilgili ilkeler, süreçler, yöntem ve araçlar konusunda bugün bütün dünyaca kabul gören ve temel alınan bir belge olmuştur (Altınöz, 2012: 302).

³ Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Küresel Strateji olarak anılacaktır.

⁴ Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Burra Tüzüğü olarak anılacaktır.

2002 yılında Budapeşte Deklarasyonu (The Budapest Declaration On World Heritage) kabul edilmiş ve UNESCO DMK'nin tüm üye devletlerini bu sözleşmeyi kabul etmeye davet etmiştir. Bu deklarasyon ile kültür varlıklarına yönelik dört hedef tanımlanmıştır; varlıkların Güvenilirliğini (Credibility) güçlendirmek, etkin Korunmasından (Conservation) emin olmak, etkili Kapasite Oluşturmak (Capacity-Building), kamu bilincini İletişim (Communication) aracılığıyla arttırmaktır (Budapeşte Deklarasyonu'nda yer alan dört hedef 4C ilkesi olarak bilinmektedir/tariflenmektedir). Bu dört kritere 2007 yılında Yeni Zelanda'da yapılan DMK toplantısında beşinci kriter olarak Topluluk (Community) eklenmiş ve diğer dört kriterin gerçekleşebilmesi için toplulukların özelliklerinin dikkate alınmasının önemi vurgulanmıştır (URL-2). Bu stratejik hedeflerin içeriği;

- Dünya Miras Listesinin güvenilirliğini arttırma,
- Dünya mirası varlıklarının etkin bir biçimde korunması,
- Taraf devletlerin etkin kapasite geliştirmesi için desteklenmesi ve teşvik edilmesi,
- İletişim ile kamu bilincinin katılım ve desteğinin sağlanması,
- Dünya Miras Sözleşmesinin uygulanmasında toplumların rolünün artırılması olarak ifade edilmektedir.

Çizelge 2.2. 20. Yüzyılda taşınmaz kültür mirasını koruma anlayışını belirleyen uluslararası gelişmeler

1931	Restorasyon Kartası	Yapıların çevresi ile korunmasının gerekliliği
1933	Atina Tüzüğü	Yapıların nasıl korunması gerektiği ve yeni yapılaşma koşulları
1954	Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme	Herhangi bir mirasa yapılan saldırının insanlığın kaybı olduğu
1964	Venedik Tüzüğü	“Bütüncül” koruma yaklaşımı
1972	Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Hakkındaki Sözleşme	Eserlerin tüm insanlığa ait olması, geniş kapsamlı koruma anlayışı
1975	Avrupa Mimari Miras Yılı ve Avrupa Mimari Miras Tüzüğü	Korumanın kapsamına sosyal, kültürel, ekonomik boyutların alınması
1976	Tarihi Alanların Korunması ve Çağdaş Rolü Konusunda Tavsiyeler / Nairobi Toplantısı	Devletlerin koruma politikalarının diğer devletler tarafından değerlendirilmesi olanağı
1977	Dünya Mirası Sözleşmesinin Uygulanmasına Yönelik Operasyonel Rehberler	Kültürel öneme sahip alanlarda yönetimin tartışılması
1987	Washington Tüzüğü	Kültür ve kimlik kaybına vurgu

Çizelge 2.2. (devam) 20. Yüzyılda taşınmaz kültür mirasını koruma anlayışını belirleyen uluslararası gelişmeler

1992	Rio Deklarasyonu	Sürdürülebilirlik kavramının tartışılması
	Avrupa Arkeolojik Mirasının Korunması Sözleşmesi	Arkeolojik miras alanının düzenlenmesi
1994	Nara Özgünlük Belgesi	Küreselleşmenin oluşturduğu problemlere dikkat çekilmesi, Özgünlük ilkelerinin kabul edilmesi
	Küresel Strateji	Kültürel miras değerlerinin çeşitliliği ve karşılaştırılmaz olduğu
1999	Burra Tüzüğü	Korumada Miras Yönetimi

20. yüzyıldaki bu gelişmelerin (Çizelge 2.2) uzantısında miras kavramı, korumanın kapsamı, yöntem ve bileşenleri 21. yüzyılda yeniden tanımlanarak ve çeşitlendirilerek farklı temalarla korumanın gündemindedir.

2.2. Kültürel Mirası Korumada Güncel Yaklaşımlar ve Politikalar

20. yüzyıldaki gelişmelerle 21. yüzyılda kültürel mirasa ilişkin yeni(lenen) açılımlar ile kültürel mirasın içerik ve kapsamının, koruma araç ve yöntemlerinin yeniden tanımlandığı bir süreç başlatılmıştır. Bu bölümde bu sürece (Çizelge 2.3) bağlı olarak sürdürülebilir koruma-kalkınma, miras yönetimi ve ziyaretçi yönetimi, kültür ve din turizmi etkileşimi tartışılmış, kutsal değer odaklı miras tanımlama irdelenmiştir.

Çizelge 2.3. Yeni(lenen) koruma yaklaşımlarına temel oluşturan ve destekleyen gelişmeler

Kültürel Miras Kavramının Uluslararası Platformda İlk Defa Tanımlanması	1972	Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Hakkındaki Sözleşme (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage)	Eserlerin tüm insanlığa ait olması, geniş kapsamlı koruma anlayışı
Temsili, Güvenilir, Eşit, Dengeli Bir Dünya Miras Listesi Oluşturma Çabalarının Başlaması	1994	Nara Özgünlük Belgesi (The Nara Document on Authenticity)	Küreselleşmeye bağlı problemlerin ve özgünlük ilkelerinin belirlenmesi
		Küresel Strateji (Global Strategy)	Kültürel mirasın çeşitliliği ve karşılaştırılmaz olduğu
	1999	Burra Tüzüğü (The Burra Charter)	Kültürel alanlarda “yönetim”inin vurgulanması
	2002	Budapeşte Deklarasyonu (The Budapest Declaration On World Heritage)	Kültürel miras alanları için 4C hedeflerinin belirlenmesi

Çizelge 2.3. (devam) Yeni(lenen) koruma yaklaşımlarına temel oluşturan ve destekleyen gelişmeler

Mirasın Somut ve Somut Olmayan Yönleri İle Değer Odaklı Yaklaşım Doğrultusunda, Sürdürülebilir Koruma İlkelerince, Katılım ve Diyalog Ortamında Geleceğe Aktarımı	2003	Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage)	Somut olmayan kültürel değerlerin öneminin vurgulanması
	2005	Faro Sözleşmesi / Kültürel Mirasın Toplum İçin Değeri Konulu Avrupa Konseyi Çerçeve Sözleşmesi (Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society)	Eşitlikçi ve barışçıl yaklaşımlar ile koruma yöntemlerinin geliştirilmesi
	2008	ICOMOS Québec Deklarasyonu (The Quebec Declaration)	Yer'in Ruhü kavramının tanımlanması
	2011	Tarihi Kentlerin ve Kentsel Alanların Korunması ve Yönetimiyle İlgili Valetta İlkeleri (The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas)	Kentin karakterine katkı sağlayan etkenlerin korunması
	2018	Buenos Aires Deklarasyonu (Buenos Aires Declaration)	Yerel halk ve paydaşlar arası ilişkilerin güçlendirilmesi

2.2.1. Sürdürülebilir koruma – kalkınma

Sürdürülebilirlik, bugünün gereksinimlerini gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama yetisinden mahrum bırakmamak koşuluyla karşılamak olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda üç unsur bulunmaktadır; ihtiyaçların sadece ekonomik ihtiyaçlarla sınırlandırılmaması ve daha geniş ele alınması, kuşaklar arası adaletin gözetilmesi ve üçüncü olarak bu adaletin ülkeler arası ve ülke içinde sağlanmasıdır (Yıkılmaz, 2011: 13). Sürdürülebilir kalkınma ise, temel insan ihtiyaçlarının karşılanmasında sınırlı kaynakların akılcıca ve dengeli kullanımını sağlayarak gelecek nesillere kaynak aktarımını sağlayan bir modeldir (WHC, 2017). Bu kavram bugün yerel, ulusal ve küresel düzeyde tüm politikaların temel hedefi haline gelmiştir.

Kültürel miras ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki ilişki iki bağlamda ele alınmaktadır;

1. Kültürel mirasın korunması kendi başına sürdürülebilirliği ifade etmektedir. Mirasın korunmasına yönelik endişeler sürdürülebilirliği temel bir amaç haline getirmektedir.
2. Mirasın korunması, sürdürülebilirliğe katkı sağlanmasında bir “araç”tır. Doğal ve kültürel değerlerin devamlılığını sağlamak, sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarına katkı sağlamak demektir (UNESCO, 2013).

1972 tarihli Dünya Miras Sözleşmesi’nin kabul edilmesinden bugüne aslında sürdürülebilir kalkınma kavramı temel bir ilke olarak korumanın gündeminde yer almış olsa da UNESCO, Birleşmiş Milletler’in sürdürülebilir kalkınma gündemine ilişkin politikaları ile uyumluluk sağlamak amacıyla 2015 yılında “Dünyamızı Dönüştürmek: 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi (Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development)” belgesini yayınlamıştır. Bu belge ile mirasın sosyal ve ekonomik kalkınmaya, toplumların yaşam kalitesine katkı sağlayacak şekilde korunmasının önemi vurgulanmıştır. Sürdürülebilirliğin ekonomik, sosyal ve çevresel üç boyutunu güçlendirerek, koruma ve yönetim sistemleri aracılığı ile dünya mirasının devamlılığının sağlanması için taraf devletlerin sürdürülebilir kalkınma perspektifini içeren bir koruma ve yönetim stratejisi benimsemesi gerektiği belirtilmiştir (UNESCO, 2015-a; UNESCO, 2015-b).

Dünya Miras Sözleşmesi’ne taraf olan devletlerin yer aldığı genel kurul tarafından 2015 yılında kabul edilen, Sürdürülebilir Kalkınma Perspektifinin Dünya Miras Sözleşmesi’ne Entegrasyonu Politikası (Policy for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention) ile sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlama amacıyla dört çerçevede ilkeler oluşturulmuştur;

- Çevresel Sürdürülebilirlik kapsamında; biyolojik ve kültürel çeşitliliği korumak doğal afetlere ve iklim değişikliğine karşı esnekliği (resilience) güçlendirme,
- Kapsayıcı Sosyal Gelişme kapsamında; eşitliğe katkı sağlama, yaşam kalitesini ve refahını arttırma, insan haklarına saygı gösterme-koruma ve teşvik etme, yerli halklara-yerel topluluklara saygı gösterme ve danışma, cinsiyet eşitliğini sağlama,

- Kapsayıcı Ekonomik Kalkınma kapsamında; büyüme-istihdam ve geçim kaynağı sağlama, ekonomik yatırımları ve kaliteli turizmi teşvik etme, kapasite geliştirme, yenilikçiliği ve yerel girişimciliği güçlendirme,
- Barış ve Güvenliği Teşvik Etme kapsamında; çatışmaları önleme, mirası bu süreçte koruma, çatışmaların çözümünü teşvik etme ve çatışma sonrası süreçte mirası kurtarma-korumaya katkıda bulunmadır.

Bu ilkelerin gerçekleştirilmesi ile hem sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlanacağı hem de sürdürülebilirlik ilkelerince bir koruma yaklaşımının yaygınlaştırılabileceği düşünülmüştür.

2.2.2. Miras yönetimi ve ziyaretçi yönetimi

Miras yönetimi, sürdürülebilir korumanın gerçekleştirilmesinde bir araç olarak DML'deki tüm değerler için zorunlu kılınmış ve Avustralya ICOMOS'unun 1999 tarihli Burra Tüzüğü ile yaygınlaştırılmıştır.

Miras yönetiminin temelinde, mevcut ve gelecek nesiller için etkili bir koruma sistemini katılımcı bir metotla oluşturma amacı yer almaktadır. Bir kültürel veya doğal mirasın niteliklerinin hem korunması hem de çevresel, ekonomik ve sosyal fayda sağlanmasında yönetim sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. UNESCO tarafından ilk defa 1977 tarihinde oluşturulan Dünya Miras Sözleşmesi'nin Uygulanmasına Yönelik Operasyonel Kılavuz'unun (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention) 2019 tarihli güncellenmiş raporunda "aday gösterilen her varlık, varlığın üstün evrensel değerinin, tercihen katılımcı yollar ile nasıl korunması gerektiğini belirten uygun bir yönetim planına veya başka bir belgeli yönetim sistemine sahip olmalıdır" (madde 108) denilmektedir (WHC, 2019).

Etkili bir yönetim sistemi miras alanının niteliklerine ve gereksinimlerine göre farklı bakış açılarının bir araya gelmesi ile kurgulanabilir. Etkin bir yönetim sisteminin ortak unsurları ise şu şekilde tanımlanmaktadır;

- Farklı paydaşlar arasında diyalog ve işbirliği kurulmasını sağlayacak katılımcı bir ortam sağlayan, katılıma ilişkin mekanizmalar geliştiren,

- Planlama-uygulama-izleme-değerlendirme-geri bildirim döngüsü ile kurgulanmış,
- Miras alanının sosyal, ekonomik veya diğer baskılara, değişimlere karşı kırılabilirliklerinin, eğilimlerinin takip edildiği ve geliştirilen önerilerin etkilerinin izlendiği,
- Yönetim sürecinin devamlılığı için gerekli kaynak tahsisinin sağlandığı,
- Yönetim sisteminin işleyişinde şeffaflık ilkesinin benimsendiği ve hesap verebilir bir sistem kurma (WHC, 2017).

Miras yönetim sistemleri kısa, orta ve uzun vadeli eylemler döngüsünden oluşur. Miras alanının zaman içindeki değişimlerine rehberlik eder ve mirasın tüm yönleri ile korunmasını amaçlar. Bu yaklaşımla; doğal ve yapılı çevre, arazi kullanımı, mekân organizasyonu, sosyal ve kültürel uygulamalar, ekonomik süreçler, somut olmayan unsurlar vb. içermektedir. Miras yönetiminin başarısı ise;

- Değer tanımlamasına dayalı,
- Değişimi öngören ve yöneten,
- Miras ve toplumlar arasındaki ilişkiyi güçlendiren,
- Mirasın neden, nasıl, kim için ve kimlerin katılımı ile korunması gerektiği sorularına sürekli cevap arayan bir yaklaşım geliştirilmesine bağlıdır (UNESCO, 2013).

Kutsal değer odaklı miras tanımlama

Miras yönetim sisteminin sürdürülebilir korumayı gerçekleştirebilmesinde geleneksel ve değer odaklı iki ana yaklaşım kullanılmaktadır.

Geleneksel yaklaşım (Conventional Approach); modern koruma hareketinin doğuşuyla batı dünyasında benimsenen, gelecek nesiller için anıtlar ve miras alanlarının tanımlanması ve korunmasına odaklanan yaklaşımdır (Şekil 2.1). 20. Yüzyılda korumada öncü kuruluşların çalışmalarıyla bu yaklaşım yaygınlaştırılmış ve kabul görmüştür (UNESCO, 2013: 24).

GELENEKSEL YAKLAŞIM	TANIMLAMA
	BELGELEME
	KOŞULLARI DEĞERLENDİRME
	KORUMA MÜDAHALELERİ İÇİN PLANLAMA

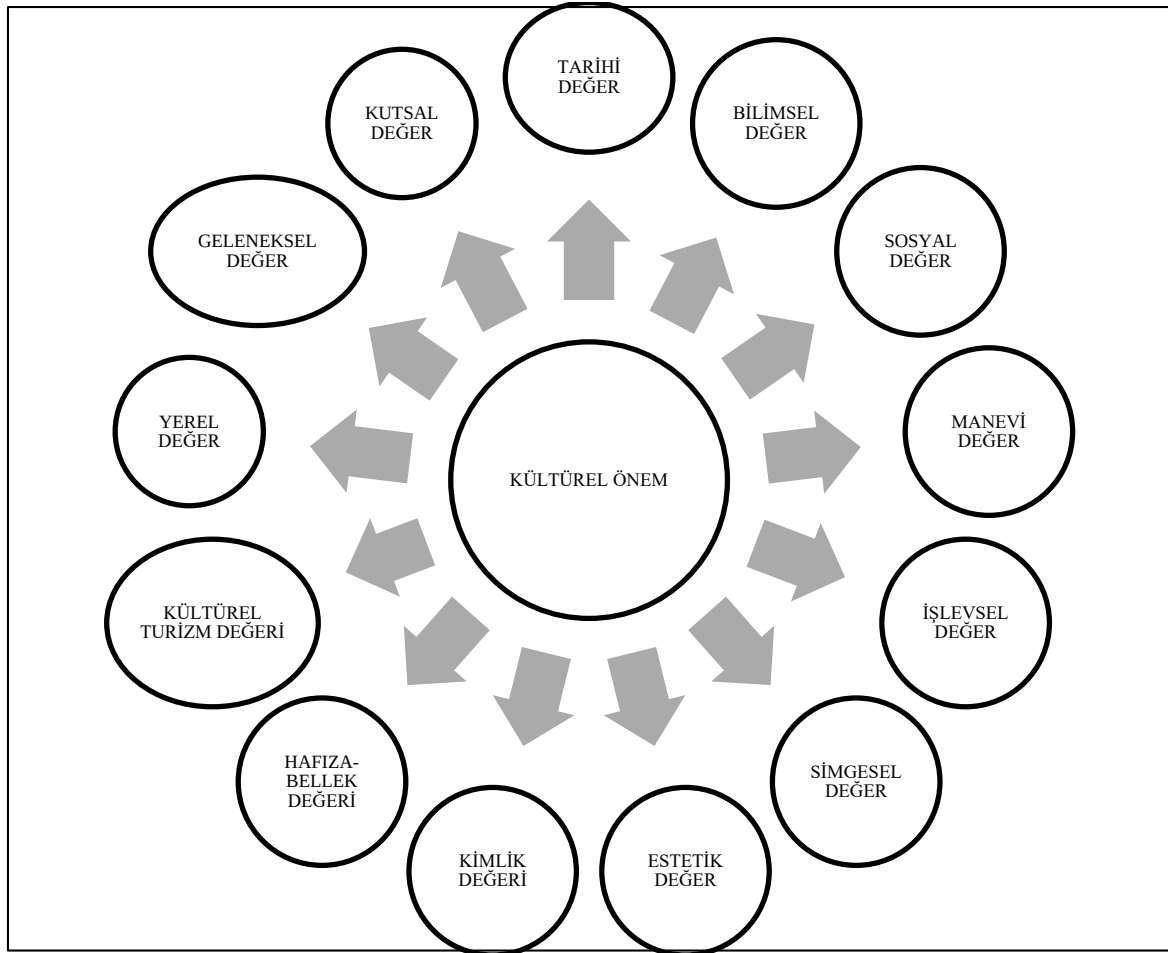
Şekil 2.1. Geleneksel yaklaşımda planlama aşamaları (UNESCO, 2013)

Değerlere Dayalı-Odaklı Yaklaşım (Values-led Approach) ise miras alanlarının birçok yönden artan karmaşık yapısına cevap veren, uygulanabilirliği yüksek, sadece uzmanlar değil tüm paydaşlar tarafından atfedilen değerlere dayanarak bir mirasın önemini belirleyen, koruma ve yönetim stratejilerini geliştiren sistematik bir yaklaşımdır (Şekil 2.2) (UNESCO, 2013: 25).

DEĞER ODAKLI YAKLAŞIM	VERİ-BİLGİ TOPLAMA
	ÖNEM DEĞERLENDİRMESİ; NİTELİKLER, ÖZGÜNLÜK, BÜTÜNLÜK, YER'E ATFEDİLEN DEĞER
	KOŞULLARI DEĞERLENDİRME
	KORUMA VE YÖNETİM İÇİN PLANLAMA

Şekil 2.2. Değer odaklı yaklaşımda planlama aşamaları (UNESCO, 2013)

Değer odaklı yaklaşımın temelinde toplumların, insanların miras alanlarına çeşitli değerler atfetmesi ve bir mirasın kültürel öneminin bu değerler üzerinden tanımlanması öngörülmektedir. Kültürel önem (beyanı) kavramı ise Burra Tüzüğü'nde (1999) tüm kültürel değerleri bir araya getiren genel bir terim olarak kullanılmıştır. Kültürel önem “estetik, tarihi, bilimsel, sosyal ve manevi değerler” üzerinden açıklanmakta ve bu değerlerin toplamıyla tanımlanmaktadır (Şekil 2.3). Günümüzde kültürel değerlere ilişkin bu içerik, her miras değerinin öznelitliklerine ve oluşum etkenlerine göre farklılaşan - kültürel önemini de içeren- çok boyutlu ve karmaşık yapısını tanımlayacak farklı kriterlerle genişletilebilmektedir.

Şekil 2.3. Kültürel önemi -özniteliklerine ve oluşum etkenlerine göre karmaşık yapısı tanımlayan- değerleri

Estetik değer; bir yer'in ya da mimari yapının duysal ve algısal deneyimini ifade etmektedir. İnsan düşünceleri, duyguları ve tutumları üzerinde etkiye sahip görsel ve görsel olmayan (sesler, kokular vb.) estetik değeri oluşturur. Mekânın renk, doku, hareketlilik, ses, koku kombinasyonlarının oluşturduğu çekicilik, belirgin bir görsellik ile ayırt edicilik, ilham veren, güçlü hisler uyandıran niteliklerin olması, sanatsal veya kültürel bir temsiliyet, sembol olması gibi özellikler estetik değeri tanımlarken kullanılabilecek ölçütlerdir.

Bilimsel değer; bir yer'in ya da mimari yapının bugüne aktardığı bilgi içeriğine, alanın oluşumundaki tekniklere göre değer tespitini ve kanıtlarını içermektedir.

Sosyal değer; bir yer'in ya da mimari yapının belirli bir topluluk veya kültür grubu için kültürel anlamını ifade etmektedir. Mekânın taşıdığı semboller, toplum kimliğinin veya kültürünün bir parçası olması sosyal değeri ifade etmektedir.

Kimlik değeri; sosyal değerin bir parçası olup kültürel mirasın ait olduğu coğrafyaya ya da topluma kazandırdığı ayrıcalık ve ayırt edici özelliklerin toplamıdır.

Manevi değer; manevi kimliğin yarattığı bilgi, sanat, pratiklerin mekânda somutlaşmasını ifade etmektedir. Manevi / Ruhsal değer, mekânın bir toplum veya kültürel grubun manevi kimliğine veya inanç sistemine katkısı, toplumların ruhsal bilgilerini inanca dair geleneklerini, bilgilerini yansıtmalarıdır.

Hafıza-bellek değeri; birçok değer ile bağlantılı olup kültürel mirasın toplumun belleğinde oluşturdukları manevi değer, anı ve deneyimlerin bütünüdür.

Tarihi değer; estetik, sanat, mimarlık, bilim, din ve toplum tarihi gibi tüm yönleri kapsamaktadır. Tarihi bir olaya, evreye, toplumsal tarihi bir harekete tanıklık eden, tarihi bir olayın gerçekleştiği mekânların taşıdıkları değerlerdir.

İşlevsel değer; miras alanının temel kullanım amacını, fonksiyonunu, fonksiyonundan kaynaklı ortaya çıkan değerini ve gündelik hayatın içinde yüklendiği anlamı ifade eder.

Simgesel değer; mirasın taşıdığı gizil sembolleri, görünenin-somut olanın ötesinde toplumlar ve medeniyetler tarafından kendisine yüklenen anlam ile simgelediği değerleri ifade etmektedir.

Kültürel turizm değeri; ise mirasın değer kavramı tanımlanırken somut bir yansıma olarak ekonomik değerlere ilişkin özellikle küreselleştirmenin yaptırımlarıyla ortaya çıkan, kültürel mirasın önemini belirleyen önemli bir etken olarak kabul görmektedir.

Geleneksel değer; mirasın ait olduğu toplumun veya var edildiği coğrafyanın sahip olduğu geleneğe dayalı olarak atfedilen değeri ifade etmektedir. Geleneksel kavramı özünde kalıcılığı barındırmaktadır ve kuşaktan kuşağa aktarılabilen, toplumların özünü ve kimliğini oluşturan, toplumun kendi oluşturduğu ve ortak olarak sahip çıktığı değerleri ifade etmektedir.

Yerel değer; bir toplum veya coğrafyayla ilişkili olarak belirli bir yere özgü, sınırlı olanı ifade etmektedir. Miras alanları açısından ele aldığımızda bir coğrafyanın veya yer'in sahip olduğu nitelikler ile şekillenen, sadece oraya özgü olanı ifade eden değerlerdir.

Kutsal değer; ise bir din veya inanç sisteminin felsefesi, öğretileri, değer yargıları ile ortaya çıkmaktadır. Kutsal değerın oluşumu aynı zamanda tarihi, simgesel ve manevi değerler ile ilgilidir. Bir miras alanının din veya inanç sistemleri açısından taşıdığı tarihi, manevi veya simgesel değerler ve toplumun atfettiği kutsallık ile mekân farklı anlamlandırılabilir.

Bu değerler ve etkenler kümesi, tez kapsamında veri toplama aşamasında kutsal kenti değer odaklı tanımlamada teorik ve kavramsal çerçeveye göre gruplandırılarak ele alınmıştır (bkz. Şekil 1.1).

Kültürel turizm-dini turizm

Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi amacıyla tanımlanan dört çerçeve içerisinde (bkz. bölüm 2.2.1 Sürdürülebilir Kalkınma-Koruma) kapsayıcı ekonomik kalkınma bağlamında kaliteli turizmi teşvik etme konusuna vurgu yapılmıştır. Ekonomik ve sosyo-kültürel önemi gün geçtikçe artan turizm, ülke ekonomisi yanı sıra bölgesel ve yerel kalkınmada belirleyici rol oynamaktadır. Miras alanları insanlığa ait ortak değerler olması nedeniyle farklı toplumlarca ilgi gören ve turizme konu olan alanlardır. Turizm doğru bir biçimde yönetildiğinde kültürel miras alanının korunmasında kaynak sağlayan, korumada teşvik edici rol oynayan, kültürel etkileşimi arttıran, kültürel değerlere ve çevresine karşı duyarlılığı arttıran ve bu değerlere sahip çıkma duygusunu güçlendiren, miras alanının tanınırlılığını arttıran bir araç olabilmektedir. Aksi durumda ise kontrolsüz ziyaretçi baskısına, çevrenin tahribine, bilinçsiz kullanımlara, değerlerin tahrip edilmesine, turizme yönelik hedeflerin koruma kaygılarının önüne geçmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir koruma ve kalkınmayı teşvik etmek amacıyla, kutsal miras alanlarının sahip olduğu kültürel ve dinsel-manevi-kutsal değerler bir arada değerlendirmeli, kültür ve dinin birbirini tamamlayan iki olgu olmasına dayanarak kültürel turizm ve din turizmi etkileşimi sağlanmalı, sürdürülebilir turizm ilkeleri mirasın korunmasını destekleyici biçimde uygulanmalıdır. Sürdürülebilir koruma ve kalkınmada turizmin katkısını irdelemek amacıyla öncelikle kutsal miras alanlarının konu olduğu kültürel turizm ve din (inanç) turizmini tanımlamak gerekmektedir.

Kültürel turizmi diğer turizm türlerinden ayıran en önemli fark öğrenme işlevli oluşudur. Kültür, insanların düşündüğü (tavır, inanç, fikir ve değerler), yaptığı (davranış ve yaşayış

biçimi) ve oluşturduğu (sanat eserleri, el sanatları, diğer kültürel ürünler) unsurları kapsamaktadır. Dolayısıyla kültürel süreçler (insanların düşünceleri ve yaşama biçimleri) ve bu süreçlerin sonunda oluşan ürünleri (sanat, gelenekler, el sanatları, binalar) içermektedir. Bu açıdan bakıldığında kültürel turizm, yalnızca mekân ve anıtların ziyareti değil, aynı zamanda ziyaret edilen alandaki yaşam tarzının öğrenilmesidir (Aliagaoglu, 2004:51).

Sürdürülebilir kültür turizmi ise, turizmin mevcut ve gelecekteki ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini, ev sahibi toplulukların ve ziyaretçilerin ihtiyaçlarını bütün olarak dikkate alan, miras değerlerinin sürekliliğini sağlama amacı taşıyan, tahrip edilmeden ve tüketilmeden kullanımı öngören, somut-taşınmaz öğelerle birlikte sosyo-kültürel ve ekonomik sürdürülebilirliği de barındıran bir turizm etkinliğidir.

1999 tarihli ICOMOS Uluslararası Kültürel Turizm Tüzüğü (ICOMOS International Cultural Tourism Charter) ile kültürel önemi olan miras alanlarında turizmi yönetme ilke ve yönergeleri oluşturulmuştur. Bu tüzük ile kültürel turizme ilişkin ilkeler belirlenmiştir (ICOMOS, 1999: 7-13);

- Mirasa Karşı Halkı Bilinçlendirmek
- Dinamik İlişkileri Yönetmek
- Ziyaretçiler İçin Değerli Bir Deneyim Sağlamak
- Yerel Halkı ve Toplulukları Sürece Dâhil Etmek
- Yerel Topluluğa Fayda Sağlamak
- Tanıtım Programları Oluşturmak.

Kutsal mekânlar, temelleri keşfetme ve deneyimlemeye dayanan en önemli kültürel turizm alanları arasındadır. Kültürün temel bileşenlerinden biri olan din ve inanç sistemlerine bağlı olarak ortaya çıkan kutsal mirasa yönelik turizm ilgisi dini yerleri, kutsal kentleri ziyaret, dini tören veya etkinliklere katılım, bir dine ait öğretileri öğrenme ve deneyimleme gibi etkenler ile ortaya çıkmıştır. Dini ve manevi anlamı olan mekânların, o inanca mensup kişilerce inançlarına yönelik ibadet, ziyaret, hac veya ritüellerini gerçekleştirme isteği ile ya da bir dinin-inancın öğrenilmesi ve keşfedilmesi isteği ile ziyaret edilmesi, inanç turizmi olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca dini kullanımlar amacıyla inşa edilen yapılar kültürel mirasın oluşmasında etkin rol oynamışlardır. Bu yapılar sadece kutsal değerleri

için değil sahip oldukları tarihsel, estetik, mimari, sanatsal değerlerden dolayı da ilgi çekmektedir.

İnsanlığın var oluşundan bugüne dinsel amaçlar ile kitlesel hareketlerin gerçekleştiği ve seyahatler için dinin güçlü bir motivasyon olduğu göz önüne alındığında inanç turizmi ilk turizm türlerinden biri olarak kabul edilebilir. Turizm kavramının çeşitlenmesi ile birlikte kültür turizminin en yaygın biçimlerinden biri olarak din amaçlı seyahatler inanç turizmi olarak kategorize edilmiştir.

Kutsal miras alanında kültür ve din turizmi etkileşimi üzerinden koruma ve kalkınma amaçlanırken, miras alanının bu bağlam üzerinden tanımlanması ve bu hedefler doğrultusunda yönetiminin de şekillendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu amaçla;

- Kutsal mirasın içeriği ve bağlamı
- Kutsal mirasın kültürel önemi
- Miras ve koruma bağlamı
- Miras ve turizm bağlamı
- Turizm ve koruma ilişkisine yönelik tespitlerden hareket edilerek sürdürülebilir koruma ve kalkınma hedeflenmelidir ve kutsal mirasın yönetiminde turizmin yönetim biçimi ve araçları tanımlanmalıdır.

2.3. Kültürel Mirası Korumada Yeni(lenen) Açılımlar⁵ ve Kutsal Değerler

Kültürel mirasın korunmasında küresel düzeydeki gelişmelere (bkz. Bölüm 2.1- Çizelge 2.2 ve Bölüm 2.2. Çizelge 2.3) ve DML'nin oluşturulmaya başlanmasından itibaren gösterdiği genişlemeye (DML'de ilk tescillere 1978 yılında rastlanmakta olup bu yıl tarihli 12 miras alanı bulunmaktadır, 2022 erişim tarihli güncel DML'ne göre ise 1154 tescilli miras alanı bulunmaktadır (WHL, 2022-a)) rağmen günümüzde listede boşluk ve eksikliklerin olduğu 20. yüzyıl sonunda gündeme gelmiştir. 1994 tarihli Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Küresel Strateji Uzman Toplantısı'nda (The World Heritage Global

⁵ Kültürel mirası korumada yeni(lenen) açılımlar bağlamında geliştirilen çerçevelerin bir kısmı tamamen yeni miras türlerini içerirken, bir kısmı sadece kültürel değerleri ile bugüne kadar tanımlanmış miras alanlarının farklı değerler üzerinden yeniden ele alınmasını kapsamaktadır. Kutsal kentler kültürel değerleri önemsenen ancak kutsal değerleri bugüne kadar göz ardı edilmiş miras alanları olması nedeniyle çalışmanın devamında “yenilenen açılımlar” olarak kullanılacaktır.

Strategy Natural and Cultural Heritage Expert Meeting), Avrupa ülkelerinin dünyanın geri kalanına, tarihi kentlerin ve dini yapıların diğer miras türlerine, Hristiyanlığın diğer inançlara, tarihsel dönemlerin tarih öncesi döneme ve 20. yüzyıla, elitist mimarının yerel mimariye göre daha fazla temsil edilmesi listedeki eksiklik ve boşluklar olarak ifade edilmiştir. Bu tespitler sonucunda boşlukları doldurma amacıyla 1994 tarihli Küresel Strateji'nin (Global Strategy) uygulanmasına yönelik daha fazla çaba sarf edilmesi, Küresel Strateji'nin ana hedefi olan daha temsili, dengeli ve güvenilir bir DML oluşturma çabasının artırılması gerektiği vurgulanmıştır (ICOMOS, 2004: 20). Ayrıca bilgi ve teknoloji çağının, küreselleşmenin, kaynakların hızlı tüketiminin, terör ve savaşların, kültürel ve doğal mirasa karşı oluşturduğu tehdit ve çözüm odaklı anlayışlara duyulan ihtiyacın artması da bu tartışmaların ortaya çıkışında etkili olmuştur.

Bu gelişmeler ile DMK'nin 2000 yılında gerçekleştirilen 24. oturumunda ICOMOS, DML için geniş bir kültürel miras kategorisi sunmuş, 2002 yılında gerçekleştirilen 26. oturumda bu kategoriler gözden geçirilmiş ve 2003 yılında 27. DMK oturumunda DML'nde temsiliyete yönelik üç tamamlayıcı çerçeve kabul edilmiştir (ICOMOS, 2004:12-13). Bu çerçeveler;

- Tipolojik çerçeve (Typological Framework)
- Kronolojik-bölgesel çerçeve (Chronological – Regional Framework)
- Tematik çerçevedir (Thematic Framework).

Tipolojik çerçeve; DML'ne dâhil edilmek üzere adayların geçmiş değerlendirmelerinde kültürel miras sınıflandırılması için kullanılan kategorilere dayanmaktadır. Kronolojik-bölgesel çerçeve; kültürel mirası zaman ve mekânla ilişkili olarak sınıflandırır. Tematik çerçeve; insanların kültürel çevrelerine verdiği tepkileri tanımlar. Tematik çerçeve evrensel konuları içeren ve tüm insanlık için ele alınması gereken değerleri kapsamaktadır (ICOMOS, 2004: 12-13).

Bu üç çerçeveye bağlı olarak, ICOMOS tarafından DML ve Geçici DML'nde temsiliyete ilişkin tespitler yapmak amacıyla iki aşamalı bir analiz süreci gerçekleştirilmiştir. İlk aşama 2002-2003 yıllarında tipolojik analize odaklanırken, ikinci aşama 2003-2004 yıllarında kronolojik-bölgesel ve tematik çerçevelere odaklanılarak tamamlanmıştır. Bu

analizlerin amacı DML’ndeki boşlukları ve bu boşlukların nedenlerini tespit etmektir. DML’ndeki boşlukların sebepleri iki şekilde açıklanmıştır;

- Niteliksel-korunması gerekli değerlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesindeki boşluklar,
- Yapısal-koruma ve yönetim süreçlerinde belirsizlikler-yetersizlikler (ICOMOS, 2004: 7-8).

Niteliksel eksiklikler; belirli miras türleri ve temalar ile ilişkili olan kısıtlamadır. Bu noktada taraf olmayan devletlere ait alanlar içinde geçici listelerin hazırlanması gerektiği vurgulanmış, ülkelerin kültürel varlıklarını yeterince yansıtmaması için kültürel özelliklerini tanımlayacak yeni yollar-yöntemlerin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir (ICOMOS, 2004:8).

Yapısal yetersizlikler ile ilgili olarak ise; yapısal kısıtlılıklar, adaylıkları teşvik etmek ve adaylığa hazırlamak için teknik kapasitenin eksikliği, miras varlıklarının değerlendirilmesinde uygun yasal veya yönetsel çerçevenin olmaması, bu nedenle DML’nde yer alması gereken miras varlıklarının adaylık sürecinin önünde engeller olması ve bu engellerin aşılmasına yönelik belirsizlikler olması konuları vurgulanmıştır (ICOMOS, 2004:8).

Ayrıca bu analizler sonucunda DML’nde bazı ülkelerin en alt seviyede veya hiç temsil edilmediği, bazı temaların da yeterince veya hiç temsil edilmediği belirlenmiştir (ICOMOS, 2004) yani DML’nde temalar ve ülkeler açısından bir “denge ve eşitsizlik” sorunu olduğu tespit edilmiştir.

ICOMOS’un oluşturduğu çerçeveler, DML’ni hem analiz etme hem de mirasın sınıflandırılmasında kullanılmıştır. Kültürel miras öğelerine toplumların yüklediği değer ve anlamlar nedeni ile mirasın sınıflandırılmasında keskin bir yöntem söz konusu olamamaktadır. Üç çerçeve ise birbirini tamamlayıcı nitelikte olup, bir kültürel miras öğesine çeşitli açılardan yaklaşarak, keskin bir sınıflandırmaya tabi tutmadan analiz etmeyi ve korumayı olanaklı kılmaktadır. ICOMOS, bu analiz ve sınıflandırma biçimini korumada evrimleşebilen açık bir sistem olarak tarif etmektedir. Miras öğeleri bu çerçeveler ile hem temsil edilebilmekte hem de sınıflandırılabilir (ICOMOS, 2004:8).

2.3.1. Kültürel miras kategorileri ve kutsal miras

1972 tarihli Dünya Mirası Sözleşmesi'nde kültür mirası üç kategori ile ifade edilmiştir; anıtlar, yapı grupları ve sitler. Tarih, sanat veya bilim açısından özgün evrensel değerdeki mimari eserler, arkeolojik eleman ve yapılar, mağaralar anıtlar kapsamında yer alan taşınmaz kültür mirasıdır. Mimari açıdan uyumları ve arazi üzerindeki yerleri nedeniyle tarihi, sanatsal veya bilimsel açıdan ayrıcalıklı, evrensel değere sahip, ayrı veya birleşik bulunan mimari eserler ise yapı gruplarıdır. Sitler ise tarihsel, estetik, etnolojik veya antropolojik olarak ayrıcalıklı, evrensel değeri olan insan ürünü veya doğa ile insanın ortak eserleri, arkeolojik alanlar olarak ifade edilmiştir (URL-3). Kültürel ve doğal mirasın DML'ne alınmasında 10 kriter belirlenmiş olup, bu kriterlerden 1-6. kriterler kültürel mirasa ilişkindir. Hem doğal hem kültürel mirasa dair özellik taşıyan alanlar ise karma niteliktedir. Kültürel mirasın DML'ne alınma koşulları ve kutsallığın bu çerçevedeki yeri şu şekilde özetlenebilir (URL-4).

- Kutsal miras öğeleri insanoğlunun bulunduğu coğrafya ve zamana bağlı olarak dini-manevi ihtiyaçlar ile geliştirdiği kültürel değerler olup, başyapıt niteliği taşıyan kutsal alanlar tespit edilmelidir.
- Kutsal mimari ve kentler, kutsal niteliğe sahip anıtlar veya peyzaj alanları kutsal, manevi, toplumsal ve sosyal değerleri yansıtan ve bu değerleri geleceğe aktaran bir taşıyıcı konumundadırlar. Tarihin belirli bir döneminde inşa edilmiş veya oluşturulmuş kutsal miras değerleri günümüzde dahi toplumlar, dönemler, coğrafyalar ve insanlar arasında etkileşim sağlayan araçlar olarak görülmelidir.
- Kutsal değer-miraslar, varoluş amaçları gereği yaşayan veya ortadan yok olmuş bir din veya inanç sistemine dair özellikleri taşırlar, somut olmayan değerleri fiziksel-maddi öğeler ile somutlaştırma görevini üstlenirler. Belirli bir dönem ve coğrafyada, o günün toplumsal, sosyal, ekonomik, teknolojik koşullarına bağlı olarak dinsel geleneğin nasıl ifade edildiğini bugüne aktarmaları yönü ile ele alınmalıdır.
- Din ve inanç sistemlerinin ortaya çıkışı ve yayılışı toplumların yaşamını ve yerleşim alanlarının biçimlenmesini etkileyen temel faktörlerdendir. Bu nedenle kutsal değerler, insanlık tarihi içerisinde dinsel-manevi gelişmeleri, aşamaları ve etkileşimleri ifade etmeleri nedeniyle istisnai örnekler olarak kabul edilmelidir.
- Kutsal değerler - özellikle tüm kentlerde olduğu üzere fiziksel, toplumsal, ekonomik değişimlerin etkisinin belirgin bir biçimde yansıdığı kutsal kentler veya kutsal nitelikli

insan yerleşimleri - insan ve kültür arasındaki etkileşimin çevresel-coğrafi faktörler ile biçimlenişinin de istisnai örnekleri arasında kabul edilmelidir.

- Kutsal değerler, özellikle kutsal mirasın somut öğeleri dini gelenekler, fikirler, inançların doğrudan etkisi ile biçimlenmektedir. Somut ve somut olmayan bileşenlerden oluşmaları nedeniyle kutsal miraslar istisnai öneme sahip alanlar olarak korunmalıdır.

DML’ne kabul edilme kriterlerinin temel bileşenlerinden farklı olarak 2003 yılında kabul edilen ve DML’nde temsiliyete yönelik bir yaklaşım sunan çerçeveler kapsamında kültürel miras tipolojik, kronolojik-bölgesel ve tematik çerçeveler ile kategorize edilmiş ve üç çerçevede de kutsal miras önemsenmiştir (Çizelge 2.4).

Çizelge 2.4. DML’de temsiliyete ilişkin tamamlayıcı yaklaşımlar, içerikleri ve örnekler (Icomos, 2004’den yararlanılarak oluşturulmuştur)

Tamamlayıcı Çerçeveler	Alt Temalar	Kutsallık İle İlgili Bileşenler	DML’de Yer Alan Örnekler
Tipolojik Çerçeve (Typological Framework)	1.Arkeolojik Miras (Archaeological Heritage)	Dini veya Manevi Özellikteki Arkeolojik Eser ve Alan; Mağara, Mezarlık, Tapınak ve Rotalar	Göbekli Tepe, Türkiye (2018)
	2. Kaya Alanı Alanları (Rock-art Sites)	Dini ve Manevi İşlevlerle Kullanılmış Kaya Sanatı ve Alanları; Mağaralar, Kaya Barınakları, Gravürler	- Kapadokya Kaya Alanları, Türkiye (1985) -İvriz Kültürel Peyzajı, Türkiye (2017)
	3. İnsan Fosil Alanları (Fossil Hominid Sites)	Kutsallıkla İlişkili Erken İnsanlığa Dair Kanıtlar	Nemrut Dağı, Türkiye (2017)
	4. Tarihi Bina Veya Bina Toplulukları (Historic Buildings and Ensembles)	Dini veya Manevi Özellikte Olan Anıtlar, Anıt Toplulukları	- Prambanan Tapınak Kompleksi, Endonezya (1991) - Büyük Yaşam Chola Tapınakları Hindistan (1987)
	5. Kentsel ve Kırsal Yerleşimler /Tarihi Kasaba Ve Köyler (Urban and Rural Settlements / Historic Towns and Villages)	Kutsallık İle İlişkilendirilen Farklı Ölçeklerde Yerleşim Alanları; Kasabalar, Köyler, Konut Grupları	- Eski Kudüs Şehri ve Surları, Filistin (1981) - Çatalhöyük Neolitik Kenti, Kült Odaları, Türkiye (2012)

Çizelge 2.4. (devam) DML’de temsiliyete ilişkin tamamlayıcı yaklaşımlar, içerikleri ve örnekler (Icomos, 2004’den yararlanılarak oluşturulmuştur)

6. Yöresel Mimari (Vernacular Architecture)	Dini veya Manevi Özellik Taşıyan ve Geleneksel Biçimde Oluşturulmuş Yapı Kullanımları, Yapı Sistemleri, Zanaatkârlık	- Hümayun Türbesi, Hindistan (1993) - Barok Kiliseleri, Filipinler (1993)
7. Dini Mülkler (Religious Properties)	Dini veya Manevi Özellikte Olan Taşınmazlar; Kiliseler, Manastırlar, Türbeler, Tapınaklar, Camiler, Sinagoglar Kutsal Manzara/Peyzaj	-Aachen Katedrali, Almanya (1978) - Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Türkiye (1985) -Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi, Türkiye (2011)
8. Tarımsal, Endüstriyel Ve Teknoloji Mülkleri (Agricultural, Industrial and Technological Properties)	Dini, Manevi Bir İnanış Üzerine Oluşturulan Tarımsal Yerleşimler, Su Sistemleri Köprüler, Kanallar	-Memphis ve Nekropolü: Giza’dan Dahshur’a Piramitler, Mısır (1979)
9. Askeri Mülkler (Military Properties)	Tarihsel ve Askeri Değeri Yanısıra Dinsel veya Kutsal Bir Amaç ile Oluşturulan Kaleler, Savunma Sistemleri	-Malbork Kalesi, Polonya (1997)
10. Kültürel Peyzaj, Parklar ve Bahçeler (Cultural Landscapes, Parks and Gardens)	Özel Olarak Tasarlanmış veya Organik Biçimde Oluşmuş Peyzaj; Açık mekânlardaki ibadet, ziyaret, ritüel mekânları	- Kaya (Mijikenda) Ormanı, Kenya (2008)
11. Kültürel Rotalar (Cultural Routes)	Hac Yolları	- Santiago de Compostela, İspanya (1985)
12. Mezar Anıtları ve Alanları (Burial Monuments and Sites)	Höyük, Mozole, Anıt Mezar, Mezarlık	- Konfüçyüs Tapınağı ve Mezarlığı, Çin (1994) -Hoca Ahmed Yesevi Türbesi, Kazakistan (2003)
13. Sembolik ve Anı Değeri Taşıyan Alanlar (Symbolic Properties and Memorials)	İnanç veya Olaylarla İlişkili Alanlar	- Eski Kudüs Şehri ve Surları, Filistin (1981)
14. Modern Miras (Modern Heritage)	19. Yüzyıl Sonu İtibariyle Gelişen ve Kutsallık ile İlişkili Yapı, Yapı Grupları, Sanat Eserleri	- Skogskyrkogarden Orman Mezarlığı, İsviçre (1994) - La Sagrada Familia Bazilikası ve Colonia Güell Kilisesi) İspanya (2005)

Çizelge 2.4. (devam) DML’de temsiliyete ilişkin tamamlayıcı yaklaşımlar, içerikleri ve örnekler (Icomos, 2004’den yararlanılarak oluşturulmuştur)

Kronolojik Bölgesel Çerçeve (Chronological Regional Framework)	1. İnsanın Erken Evrimi (Early Evolution of Humans) 2. Yakın Ve Orta Doğu, Kuzey Afrika (Near and Middle East, North Africa) 3. Avrupa (Europe) 4. Asya (Asia) 5. Pasifik ve Güneydoğu Asya Adaları (The Pacific and Australasia) 6. Afrika’nın Sahra Çölüne Ait Kısımları (Sub-Saharan Africa) 7. Amerika (The Americas) 8. Kuzey ve Güney Kutbu (The Arctic and Antarctic Regions) 9. Modern Dünya (The Modern World)	Zaman ve coğrafya odaklı bu yaklaşımın tüm alt temaları, kutsal doğal öğeleri ve kutsal mimariyi barındırmaktadır	İnsanlık tarihi boyunca din, manevi ihtiyaçlar, kutsala ulaşma amacıyla yapılan, tipolojik ve tematik çerçeveler kapsamında bahsedilen alt temalardan herhangi birine ait, Dünyanın herhangi bir bölgesinde bulunan tüm doğal ve kültürel nitelikleri olan kutsal alan ve yapılar
Tematik Çerçeve (Thematic Framework)	1. Toplumların İfadeleri (Expressions of Society)	Kutsal, Dinsel, Manevi Bir Öğretinin İfadesi ve Aktarımını Sağlayan Araçlar; Dil, Sözlü Gelenekler, Mitler, Sosyal Sistemler, Müzik, Dans, Edebiyat, Tiyatro, Kültürel İlişkiler, Kimlik, Önemli Şahsiyetler, Eğitim, Hukuk	-Mevlevi Sema Töreni (2008) -Nevruz (2009) -Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah (2010) -Bahar Kutlaması: Hıdrellez (2017)
	2. Yaratıcı Tepkiler ve Süreklilik (Creative Responses and Continuity)	Dini ve Hatıra Mimarisi; Sinagoglar, Kiliseler, Camiler, Mezarlar, Mezarlıklar, Türbeler, Anıtlar, Ormanlar, Ağaçlar, Dağlar, Yerleşimler, Mezarlıklar, Nekropoller	- Eski Kudüs Şehri ve Surları, Filistin (1981) - Kutsal Şehir Anuradhapura, Sri Lanka (1982) - Vatikan, Vatikan Şehir Devleti (1982) - Kandy Kutsal Şehri, Sri Lanka (1988)

Çizelge 2.4. (devam) DML’de temsiliyete ilişkin tamamlayıcı yaklaşımlar, içerikleri ve örnekler (Icomos, 2004’den yararlanılarak oluşturulmuştur)

3. Manevi Tepkiler (Dinler) (Spiritual responses (Religions))	Antik ve Yerli İnanç Sistemleri, Hinduzim, Budizm, Konfüçyüscülük, Taoizm, Şintoizm, Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet	- Horyu-ji Bölgesi Budist Tapınakları, Japonya (1993) - Konfüçyüs Tapınağı ve Mezarlığı, Çin (1994) - Eisleben ve Wittenberg Luther Anıtları, Almanya
4. Doğal Kaynakların Kullanımı (Utilising Natural Resources)	Dinsel Bir Gelenek ve Öğreti ile İlişkilendirilebilecek Kullanımlar; Tarım, Avcılık, Sulama Sistemleri	(Çalışma kapsamında bir örnek tespit edilememiştir)
5. İnsanların Hareketi (Movement of Peoples)	Kültürel Rotalar, Hac güzergahları ve Yerleri, Miras Rotaları	-Santiago de Compostela Hac Rotası (1993)
6. Gelişen Teknolojiler (Developing Technologies)	Kutsallıkla İlgili Bilgilerin İşlenmesi; Arşivler, El Yazmaları, Yazıtlar Astroloji ve Astronomi	-Stonehenge, Avebury ve ilişkili Alanlar, İngiltere ve Kuzey İrlanda (1986) -Xanthos-Letoon, Türkiye (1988)

Tipolojik çerçeve kapsamında yer alan 14 alt temanın tümü kutsal nitelikli doğal ve/veya kültürel alanları kapsamaktadır. Dini mülkler, kültürel rotalar bağlamında hac yolları, mezar anıtları ve alanları, sembolik ve anı değeri taşıyan alanlar kapsamında direkt kutsallık ile ilgili mekân ve yapılara referans verilmesi yanı sıra diğer alt temalarda kutsallık ile ilişkilidir. Kutsal değerlere sahip, kutsal nitelikleri ile toplumlarca değer görmüş arkeolojik alanlar, kaya alanları, tarihi yapılar / yapı toplulukları, yöresel ve geleneksel mimari yapılar, tarımsal yerleşimler, dinsel gereklilikleri yerine getirmek için kullanılan kültürel peyzaj alanları, park ve bahçeler, kutsal değer ve kişilerle ilişkili modern miras alanları bulunmaktadır.

Kronolojik-bölgesel çerçeve ise zaman ve mekân temeline dayalı olup insanlığın farklı dönemleri ve farklı coğrafyalar üzerinden alt temalar ile tanımlanmaktadır. Bu çerçeve kapsamındaki tüm alt temalar doğal ve/veya kültürel nitelikli kutsal mekânları içermektedir. Bu çerçeve miras öğelerini fiziksel formları ve içerikleri ile değil oluşturulduğu / tanıklık ettiği zaman dilimleri ve var edildiği / yaşatıldığı coğrafya üzerinden ele almaktadır.

Tematik çerçeve kapsamında ise özellikle Yaratıcı Tepkiler ve Süreklilik, Manevi Tepkiler (Dinler) ve İnsanların Hareketi kategorileri ile kutsal mekânlara değinilmiştir, fakat tüm alt

temalar kutsallık olgusu ile ilişkilidir. Toplamların İfade Biçimleri olarak dil, sözlü gelenekler, mitler, müzik ve danslar aynı zamanda kültürlerin, din ve inanç sistemlerinin dolayısıyla kutsallık ile kurulan ilişkinin bir tezahürüdür. Kutsallığın günümüze aktarılmasında toplumların ifade biçimleri belirleyici rol oynamaktadır. Benzer şekilde Doğal Kaynakların Kullanım biçimlerini kültürel ve dinsel yapının biçimlendirdiği toplumlar / topluluklar bulunmaktadır. Gelişen Teknolojiler kapsamında değinilen arşiv, el yazmaları, yazıtlar ise geçmişten bugüne kutsallık ile kurulan ilişkinin aktarılmasında bilgi taşıyıcı olmaları nedeniyle kutsallık ile bağlantılıdır.

DML için tamamlayıcı üç yaklaşımın tüm kategorileri kutsallık ile ilişkilendirilebiliyor olmakla birlikte özellikle bu kategoriler kapsamında manevi tepki, kutsal alan veya yapı gibi kavramlara ve özellikle kutsal mekânlara referans veren alt temaları daha detaylı biçimde ele almak gerekmektedir. Tipolojik çerçeve kapsamında dini veya manevi özelliği olan mimari yapılar, peyzaj alanları, bahçeler, hac yolları, anıt mezar, mozole gibi alanlar ve inanç-din ile ilişkili olması sebebiyle sembol ve anı değeri taşıyan alanlara yer verilmiştir. Tematik çerçevede ise, Yaratıcı Tepkiler ve Süreklilik teması kapsamında, dini ve hatıra mimarisi özelliği gösteren, çeşitli ölçeklerdeki yapılara ve kutsallık ile ilişkilendirilen doğal alanlara yer verilmiştir. Manevi Tepkiler (Dinler) temasında din ve inanç sistemleri “Antik ve Yerli İnanç Sistemleri, Hinduizm ve İlgili Dinler, Budizm, Konfüçyüscülük Taoizm ve Şintoizm, Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet” olarak 8 kategori ile açıklanmıştır (Çizelge 2.5). İnsanların hareketi teması kapsamında ise hac güzergâhları ve hac yerleri, kültürel miras rotası olarak ele alınmıştır.

Çizelge 2.5. Manevi tepkiler (dinler) temasına göre sınıflandırma biçimi (Icomos, 2004’den yararlanılarak oluşturulmuştur)

MANEVİ TEPKİLER (DİNLER) TEMASINA DAİR SINIFLANDIRMA	
ANTİK VE YERLİ İNANÇ SİSTEMLERİ	1. Antik Doğu ve Mısır 2. Antik Akdeniz 3. Avrupa’da Yerli İnanç Sistemleri 4. Asya ve Pasifik’te Yerli İnanç Sistemleri 5. Afrika’da Yerli İnanç Sistemleri 6. Amerika’da Yerli İnanç Sistemleri 7. Kuzey Kutup Bölgesinde Yerli İnanç Sistemleri
HİNDUİZM	1. Hinduizm, Vedizm, Brahmanizm 2. Vaisnavizm, Saivism, Tantrizm, Saktizm, Jainizm 3. Sihizm, Parsiizm

Çizelge 2.5. (devam) Manevi tepkiler (dinler) temasına göre sınıflandırma biçimi (Icomos, 2004'den yararlanılarak oluşturulmuştur)

BUDİZM	1. Zen Budizmi 2. Çin Budizmi 3. Japon Budizmi 4. Tibet Budizmi 5. Batıda Budizm
KONFÜÇYÜSCÜLÜK	
TAOİZM	
ŞİNTOİZM	
ZERDÜŞTLÜK	
SEMAVİ DİNLER	
- MUSEVİLİK	
- HRİSTİYANLIK	
- İSLAMİYET	

2.3.2. Somut olmayan kültürel miras ve kutsallık

Kutsal mekânlar yalnızca somut nitelikler üzerinden tanımlanamayacak ölçüde karmaşık değerler sisteminin bir parçası olup, bir toplumun kültürel ve dinsel etkilerinin sadece fiziksel-yapısal yansıması değil, barındırdıkları anlamlar ile somut olmayan mirasın da bir temsilidirler. 21. yüzyılda somut olmayan mirasın çeşitli biçimlerine dikkat çekilmiş, nesnel – fiziksel nitelikleri yanı sıra barındırdığı kültürel, dinsel, kutsal vb. değerler ile mekânın miras değerinin tanımlanması gerekliliği vurgulanmıştır. 2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) ile somut olmayan mirasın korunması konusuna vurgu yapılarak miras kavramının kapsamı genişletilmiş, salt fiziksel - mimari niteliklere dayalı koruma algısının dışına çıkılarak değer odaklı yaklaşımın temelleri atılmıştır. ICOMOS tarafından 2005 tarihinde hazırlanan Xi'an Deklarasyonu (Xi'an Declaration) ve ICOMOS tarafından hazırlanan 2008 tarihli Québec (Canada) Deklarasyonu'nda (Quebec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place) ve ICOMOS-Brasıl tarafından aynı yıl hazırlanan De Foz Do Iguaçu Bildirgesi'nde (Brasil Declaracion De Foz Do Iguaçu) ise somut olmayan kültürel mirasın ifadelerine dikkat çekilmiştir.

Avrupa Konseyi'nin 2005 yılında kabul ettiği Faro Sözleşmesi olarak bilinen Kültürel Mirasın Toplum İçin Değeri Konulu Avrupa Konseyi Çerçeve Sözleşmesi (Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society) ise kültürel

miras kavramının kapsayıcılığının ne kadar arttığını ifade etmektedir. Sözleşmede kültürel mirasın toplum ve insan gelişimine katkısı, kültürel miras için ortak bir sorumluluk gösterilmesi ve halkın katılımının sağlanması, her miras topluluğunun mirası nasıl tanımladığı ve mirasa atfettiği değerlerin dikkate alınması, bilgi toplumunun avantajlarını kullanarak kültürel mirasa ilişkin verilere, bilgilere erişimin arttırılması, aynı kültürel miras üzerinde farklı toplulukların çatışan değerlerinde diyalog ve uzlaşmanın önemi konularına dikkat çekilmiştir. Kültürel mirasın yaşatılmasında anlayış, güven, diyalog, katılım, uzlaşma gibi kavramların ne kadar belirleyici olduğu vurgulanmıştır (URL-5). Farklı topluluklar için tarihin kimi zaman farklı kimi zaman aynı periyodlarında önem arz etmiş, her topluluğun farklı anlamlar yüklediği ve değer verdiği kutsal mekânların güvenli bir biçimde geleceğe aktarımında bu sözleşme kapsamında üzerinde durulan kavramlar yönlendirici olacaktır. Küreselleşme süreci ve bilgi toplumunun nitelikleri özelinde ele aldığımız kutsal bir mekânın geleceğe aktarımında anahtar kelimeler diyalog ve uzlaşma olmalıdır. Sadece fiziksel koruma koşullarına odaklanma anlayışından vazgeçip kültürel mirasın yaşatılacağı ortamın mirasa bakışına dair yaklaşımlar geliştirilmesi temel hedefi ile gerçek bir koruma sistemi kurgulanabilir.

2008 tarihinde yayınlanan ICOMOS Québec (Canada) Deklarasyonu ile yere anlam, değer, duygu katan somut ve somut olmayan öğelerin birlikte korunmasının gerekliliği vurgulanmıştır ve Yer'in Ruh (genius loci, the spirit of place) kavramı tanımlanmıştır. Roma mitolojisine dayanan ve yer'le özdeşleşen koruyucu ruh (kutsal dağ veya ağaç gibi) anlamındaki kavram fiziksel nitelikler ile tarihsel geçmiş ve yaşam kültürünün bir bütün olarak ele alınması ve yorumlanması, maddi ve manevi niteliklerin bütünlüğünü ifade eder (Le Blanc, 2008:91'den aktaran Uçar ve Rifaioğlu, 2011: 63). Québec Deklarasyonu'nda göre Yer'in Ruh somut (siteler, binalar, peyzajlar, rotalar, nesneler vb.) ile somut olmayan (anılar, anlatılar, yazılı belgeler, festivaller, anma törenleri, ritüeller, gelenekler, değerler, renkler vb.) öğelerden oluşur. Sürekli yeniden inşa edilen bir sürece referans veren kavram, toplumların pratiklerine göre zamana ve kültüre göre değişebilmektedir. Bu yaklaşımla bir yerin farklı kültürler, topluluklar tarafından atfedilen anlamlara göre tanımlanan birden fazla ruhu olabilir. Ruh mekânı yaratmakta, mekânda ruhu biçimlendirmektedir. DML adaylık sürecinde, mirasın fiziksel değerlerinin ön planda tutulması anlayışı yerini somut ve somut olmayan yönlerin birlikte vurgulanmasına bırakmış, somut olmayan kültürel mirasın korunması konusuna olan vurgu güçlenmiştir.

Yere anlam, değer, duygu katan somut ve somut olmayan öğelerin birlikte korunması ile sürdürülebilir ve sosyal kalkınmanın sağlanabileceği ifade edilmiştir (ICOMOS, 2008).

ICOMOS tarafından 2011 tarihinde hazırlanan Tarihi Kentlerin ve Kentsel Alanların Korunması ve Yönetimiyle İlgili Valetta İlkeleri (The Valetta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas) ile günümüz sosyal, ekonomik, kültürel yaşamı ile bütünleşecek biçimde tarihi kent veya kentsel alanların korunmasına yönelik tavsiyeler geliştirilmiştir. Sürekli değişime tabi olan kentsel alanlarda somut ve somut olmayan kültürel miras değerleri ile yaşayanların yaşam kalitesine saygı duyulması gerektiği vurgulanmıştır (ICOMOS, 2011). Bu içerikle, kutsal kentlerde sosyal doku ve kültürel çeşitlilik, kutsallık ile ilgili işlevlerin korunması ve kentin karakteriyle uyumlu biçimde geliştirilmesinde yönlendiricidir.

2018 tarihli Buenos Aires Deklarasyonu (Buenos Aires Declaration) ise İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin (Universal Declaration of Human Rights) 70. Yılına ithafen oluşturulmuş, kültürel mirasın korunmasında yerel halk ve paydaşlar ile güçlü ilişkilerin kurulmasına dikkat çekmiş (ICOMOS, 2018), inanç mensuplarının kutsal kentteki rolünü arttırmada yönlendirici olmuştur.

Somut olmayan değerlerin korunması ve Yer'in Ruhu kavramları ile miras kavramı geniş ve yeni bir çerçeve içinde ele alınmaya başlanmış, yenilenen açılımların kapsayıcılığı ile mirasın çeşitli biçimleri⁶ farklı değerler üzerinden detaylandırılmıştır. 21. yüzyıl uluslararası koruma çalışmaları ile somut ve somut olmayan değerlerin bir bütün olarak ele alınması gerektiği, miras değerlerinin sadece fiziksel veya işlevsel formları ile tanımlanamayacağı vurgusu yapılmıştır. Ancak DML incelendiğinde ve miras öğelerinin kategorize edilme ve üstün evrensel niteliklerinin tanımlanma biçimlerine bakıldığında henüz teorik açıdan ortaya atılan yeniliklerin uygulama aşamasına aktarılamadığı görülmektedir. Kültürel, doğal ve karma miras alanları üzerinden yapılan sınıflandırma miras öğelerinin sahip olduğu değerleri genel ve yüzeysel bir biçimde ele almakta, yenilenen açılımlara ait alt temalara dair bir sınıflandırma biçimi geliştirilmesine ve Yer'in ruhu, somut olmayan miras, katılım, iletişim gibi kavramların teorik bir altyapı

⁶ Çizelge 2.4: DML'nde Temsiliyete İlişkin Tamamlayıcı Yaklaşımlar, İçerikleri ve Örnekler kültürel mirasın hem somut hem de somut olmayan içeriklerini ifade etmektedir. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kutsallık konusu kapsamında, kutsallığın somut olmayan değerleri ile için aynı çerçeveler ve temalar kabul edilmektedir.

oluşturmanın yanı sıra insanlık tarihini ve yerleşimleri önemli ölçüde etkilemiş kutsal mekânlar gibi kültürel değerler üzerinden yeniden tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

2.4. Değerlendirme

Uluslararası gelişmelere bağlı olarak kültürel mirasın korunması 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl itibarıyla farklı ölçekteki miras alanlarını kapsayacak bir yapıya evrilmiştir. Kentsel ölçekte miras alanlarının korunmasında bütüncül ve sürdürülebilir yaklaşımların gözetilmesi, koruma ve kalkınma arasındaki dengenin sağlanmasında miras ve ziyaretçi yönetiminin etkin bir araç olarak kullanılması, özellikle kutsal değerlere odaklı tanımlanan miras alanlarında kültürel ve dini turizm ile ekonomik, sosyal, çevresel vb. hedeflere ulaşılması ön plana çıkmıştır.

Kentsel korumada yenilenen açılımlar kapsamında kimi miras alanları ilk defa gündeme getirilip tanımlanırken kimi miras alanlarının sahip olduğu değerler yeniden tanımlanmıştır. Kutsallık ile ilişkili olgular, geçmişten günümüze insanlık için sahip olduğu kültürel anlam(lar) ile mirasın bir parçasıyken, güncel yaklaşımlar ile kutsal değerleri ile yeniden tanımlanmış, kutsallık çerçevesinde nasıl anlamlandırıldığına ve kutsal değerlerine dikkat çekilmiştir. Bu gelişme ile miras kategorileri çeşitlendirilmiş ve detaylandırılmış, her çerçeve kapsamında kutsal miras önemsenmiştir. Kutsal miras, kültürel ve kutsal önemini oluşturan (somut ve somut olmayan) değerlerin öznitelikleri ve oluşum etkenlerine göre karmaşık bir yapıya sahiptir.

3. ULUSLARARASI GELİŞMELERE GÖRE TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL VE KUTSAL MİRASI KORUMA

Türkiye’de planlama çalışmaları içerisinde koruma çalışmalarına yer verilmesi Avrupa ülkelerindeki süreci takiben gelişmiştir (Çizelge 3.1). Cumhuriyet’in kuruluşundan (1923) 1930’lu yıllara kadar koruma kavramı müzecilik anlayışı içerisinde gelişmiştir. 1930’lu yıllarda ise taşınmaz kültür öğeleri koruma kapsamında ele alınmıştır. 1950’li yıllardan itibaren yasal sistem içerisinde korumaya yer verilmiştir. 1951 yılında taşınmaz eski eserlerin korunmasına yönelik olarak “Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Teşkiline ve Vazifelerine Dair Kanun” çıkarılmış ve Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) kurulmuştur. 1973 yılında ise 1710 sayılı “Eski Eserler Yasası” çıkarılmış, tescil kavramı geliştirilmiş, taşınır ve taşınmaz eski eserlere dair sınıflamalar belirlenmiştir.

1972 yılında yürürlüğe giren Dünya Miras Sözleşmesi, 1982 yılında Türkiye tarafından kabul edilmiş, sözleşme ile dini-manevi-kutsal değer taşıyan mimari yapılar ve yapı grupları (camiler, külliye, kiliseler, tapınaklar, mezarlıklar, türbeler vb.), arkeolojik alanlar (mağaralar, anıt mezarlar, tapınaklar, vb.), kentsel ve kırsal yerleşimler, geleneksel biçimi yansıtan dini mülkler vb. de taşınmaz kültür mirası olarak kabul edilmiştir.

1983 yılında ise Eski Eserler Kanunu yürürlükten kaldırılarak 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu” kabul edilmiştir. 1987 yılında 3386 sayılı “2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkında Kanun” ile 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu”nda geçen anıt kavramının yerini kültür varlıkları kavramı almıştır. Kanunun 1.bölümü madde 3’de kültür varlıkları “tarih öncesi ve tarihi devirlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan veya tarih öncesi ya da tarihi devirlerde sosyal yaşama konu olmuş bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan yer üstünde, yer altında veya su altındaki bütün taşınır ve taşınmaz varlıklar” olarak ifade edilmektedir. Taşınmaz kültür varlıklarının kapsamı ise 2.bölüm madde 6’da belirtilmiştir. Kutsal miras kapsamında yer alan taşınmaz kültür varlıkları “kaya mezarlıkları, tümülüsler, akropol ve nekropoller, kümbetler, türbe ve kitabeler, sunaklar, camiler, mescitler, musallalar, namazgâhlar, muvakkithane, tekke ve zaviyeler, mezarlıklar, hazireler,

sinagoglar, bazilikalar, kiliseler, manastırlar, külliyyeler, freskler, kabartmalar, mozaikler, tarihi mağaralar, kaya sığınaklarıdır”.

2004 yılında ise 5226 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” ile eklenen Ek Madde-2 ile alan yönetimi ve yönetim planı tanımlanmıştır (bkz. Bölüm 3.1. Mevzuat Düzenlemeleri ve Kutsal Miras).

Türkiye somut olmayan kültürel değerlerin korunması sürecine ise 19 Ocak 2006 tarihli 5448 Sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulunduğuna Dair Kanunla dâhil olmuştur ve sözleşmeye 27 Mart 2006’da resmen taraf olmuştur. Somut olmayan kültürel miras 5225 Sayılı 14/07/2004 tarihli Kültür Yatırımları ve Girişimleri Teşvik Kanunu 3. maddesinde “Sözlü kültür ortamlarında halk tarafından yaratılan ve halkbilimi araştırmaları içinde yer alan; sözlü anlatımlar ve sözlü gelenekler, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüel ve festivaller, halk bilgisi, evren ve doğa ile ilgili uygulamalar, el sanatları geleneği gibi kültürel ürünleri ve üretim süreçleri” olarak tanımlanmaktadır (URL-6).

Mevlevi Sema Töreni (2008), Nevruz (2009), Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah (2010), Bahar Bayramı Hıdırellez (2017), UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesi (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) kapsamında uluslararası koruma tesciline sahip olan kutsallık ile ilişkili değerlerdir (bkz. Bölüm 3.3. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kutsal Değerler).

Çizelge 3.1. Türkiye’de koruma kavramının gelişim sürecinde kırılma noktaları

TARİH	DÜZENLEME	KUTSALLIĞIN ELE ALINIŞ BİÇİMİ
1869	ASAR-I ATİKA NİZAMNAMESİ Osmanlı’da Korumaya İlişkin İlk Düzenleme	KUTSAL MİRAS SADECE 2863 SAYILI KÜLTÜR VE TABİAT VARLIKLARINI KORUMA KANUNU İÇERİSİNDE TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIĞI TANIMLAMASI KAPSAMINDA VE 5448 SAYILI SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI SÖZLEŞMESİNİN UYGUN BULUNDUĞUNA DAİR KANUN
1951	GAYRİMENKUL ESKİ ESERLER VE ANITLAR YÜKSEK KURULUNUN KURULMASI Koruma İlkelerinin Belirlenmesi	
1973	1710 SAYILI ESKİ ESERLER YASASI Cumhuriyet’in İlk Koruma Yasası Tescil Kavramı, Taşınır ve Taşınmaz Eserlerin Sınıflandırılması	

Çizelge 3.1. (devam) Türkiye’de koruma kavramının gelişim sürecinde kırılma noktaları

1982	DÜNYA KÜLTÜREL VE DOĞAL MİRASIN KORUNMASI SÖZLEŞMESİNİN KABULÜ	KAPSAMINDA ELE ALINMAKTADIR VE TANIMI-KAPSAMI-İÇERİĞİ YÖNÜNDEN EKSİKLİKLER VE BOŞLUKLAR BULUNMAKTADIR
1983	2863 SAYILI KÜLTÜR VE TABİAT ESERLERİNİ KORUMA KANUNU Günümüz Kentsel Koruma Çalışmalarının Temel Dayanağı Oluşmuştur	
1987	3386 SAYILI YASA YAPILAN EKLEMELER Anıt Kavramı Yerine "Kültürel Miras" Kavramı	
2004	5226 SAYILI KANUN İLE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER Yönetim Alanı ve Yönetim Planı Kavramlarının Ulusal Mevzuat İçerisinde Tanımlanması	
2006	SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI SÖZLEŞMESİNE TARAF OLUNMASI Somut Olmayan Değerlerin Kültürel Miras Olarak Kabul Edilmesi	

3.1. Mevzuat Düzenlemeleri ve Kutsal Miras

Türkiye koruma mevzuatı içerisinde 21. yüzyılda koruma uygulamalarına yön veren temel iki plan türü bulunmaktadır; koruma amaçlı imar planı ve alan yönetim planları. Koruma amaçlı imar planı ve alan yönetimini sağlamak amacıyla yapılan yönetim planları arasındaki ilişkinin-hiyerarşinin net bir biçimde yasal çerçevede belirtilmemesi plan yapım sürecindeki temel problemler arasındadır.

2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’nun 8. maddesinde koruma amaçlı imar planı şu özellikler üzerinden tariflenmektedir; alanın etkileşim sahasının göz önünde bulundurulması hazırlanması gerektiği, sürdürülebilirlik ilkesine bağlılığı, halihazır haritalar üzerine hazırlanan, hedef, araç, stratejiler ile plan notları ve açıklama raporunun bir bütün olduğu, nazım ve uygulama imar planlarının gerektirdiği ölçekteki planlardır.

Dünya Miras Sözleşmesi’nin Uygulanmasına Yönelik Operasyonel Kılavuz’da (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2019, madde 108-109), kültürel ve doğal varlıkların, katılımcı bir yönetim sistemine sahip olması gerektiği, bu şekilde bugün ve gelecek için etkin bir koruma sisteminin geliştirilebileceği vurgulanmış ve dünya miras alanları için yönetim planına sahip olmak zorunluluğu

getirilmiştir. Miras yönetimi, Türkiye’de koruma mevzuatına “alan yönetimi” olarak dâhil edilmiştir. 2004 yılında 2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’na, 5226 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile eklenen Ek madde-2 ile alan yönetimi tanımlanmıştır. 27.11.2005 tarihinde ise Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik yürürlüğe girmiş ve miras alanlarının korunmasında alan yönetim süreci başlamıştır.

2863 sayılı Kanunda Yönetim Alanı “...sit alanları, ören yerleri ve etkileşim sahalarının doğal bütünlüğü içerisinde etkin bir şekilde korunması, yaşatılması, değerlendirilmesi, belli bir vizyon ve tema etrafında geliştirilmesi, toplumun kültürel ve eğitsel ihtiyaçlarıyla buluşturulması amacıyla, planlama ve koruma konusunda yetkili merkezi ve yerel idareler ile sivil toplum kuruluşları arasında eşgüdümü sağlamak için oluşturulan ve sınırları ilgili idarelerin görüşleri alınarak Bakanlıkça belirlenen yerler...” olarak; Yönetim Planı ise “...Yönetim Alanı’nın korunmasını, yaşatılmasını, değerlendirilmesini sağlamak amacıyla, işletme projesini, kazı planı ve çevre düzenleme projesi veya koruma amaçlı imar planı dikkate alınarak oluşturulan koruma ve gelişme projesinin, yıllık ve beş yıllık uygulama etaplarını ve bütçesini de gösteren, her beş yılda bir gözden geçirilen planlar...” şeklinde ifade edilmektedir.

Alan Yönetimi ile Anıt Eser ve Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelikte (2005) alan yönetiminin hedefleri (madde 5) aşağıda özetlenmiştir;

- Alan sınırını, etkileşim sahasını, bağlantı noktalarını doğru tespit etme, koruma, geliştirme
- Ekonomik kalkınma ihtiyaçları ve yerel toplumun talepleri arasında denge oluşturma
- Uluslararası seviyede alanın değerini arttıracak araçlar-yöntemler geliştirme ve kaynak yaratma, bu amaçla kültür turizmi için işbirliği ve paylaşım ortamı oluşturma, sektörler arası ilişkiler kurma
- Paydaşlar arası işbirliğini sağlama
- Koruma, yönetim, tasarım, uygulamada yüksek standartları sağlama olarak ele alınmıştır.

Hedefler; alan yönetiminde doğru tespit yapma, yerel halkın ihtiyaçları ile koruma-kalkınma sürdürülebilirlik ihtiyaçları arasındaki denge, uluslararası işbirliği ve paylaşım dâhil olma yöntemleri ile yerel halk ile işbirliği gibi konulara odaklanmaktadır. Kültürel değerleri korumaya ilişkin hedeflerde (5C) (Bölüm 2.1) yer alan DML güvenilirliğini arttırmanın yolları, etkin korumanın sit türlerine göre hangi araç ve metotlarla sağlanacağına dair detaylı bilgilendirme, işbirlikleri yanı sıra kamu bilincinin arttırılmasının nasıl sağlanacağı, toplumun rolünün nasıl arttırılacağı gibi hususlarda eksiklikler bulunmaktadır. Alan yönetiminin hedeflerinin koruma, kalkınma, sürdürülebilirlik konularında detaylandırılması gerekmektedir. Bu hedefler kutsal kentler odaklı incelendiğinde, paydaşların katılımının ve işbirliği ortamının nasıl sağlanacağı ve din turizminin nasıl geliştirileceğine dair hedeflerin de tanımlanması gerekmektedir.

Kültürel miras olarak kutsal kentlerin sürdürülebilirliğini Türkiye koruma mevzuatı üzerinden tartışmaya açabilmek adına, öncelikle koruma uygulamalarına yön veren koruma amaçlı imar planı ve yönetim planının yasal-yönetimsel sistem içerisinde ele alınışları üzerinden karşılaştırılması gerekmektedir. Bu karşılaştırmanın amacı, hem kutsal kentlerin sürdürülebilirliğinde planların ortaya çıkartabileceği kısıtlılıkları görebilmek hem de tez kapsamında geliştirilen öneriler ile bunlara dair çözümler geliştirmektir.

1972 tarihli Dünya Miras Sözleşmesi, DMK ve dünya miras alanlarına ilişkin uygulama rehberleri, her ülkenin kendi yönetim biçimi ve koruma anlayışına uygun olarak uygulama araçlarını geliştirmesini desteklemektedir. Bu doğrultuda, Türkiye’de koruma uygulamalarında ele alınabilecek iki temel plan söz konusudur; koruma amaçlı imar planı ve yönetim planı.

Koruma amaçlı imar planı ile yönetim planı temel hedefleri koruma olan, bütüncül bir anlayışı benimseyen, belirlenen koruma alanının çevresiyle bir bütün olarak ele alınmasını öngören planlardır. Ancak bu iki plan türünün süreçleri, denetim organları, hedefleri, kapsamı ele alındığında koruma amaçlı imar planının daha klasik bir planlama aracı olarak uzun süreli kararlar geliştirmeyi hedeflediği, imar planının gereklerinin koruma ilkeleri kapsamında ele alındığı ve bu çerçeveye bağlı olarak bir koruma yaklaşımının geliştirildiği görülmektedir. 2004 yılında mevzuatta yer edinen yönetim planı ise nispeten daha yeni, koruma uygulamaları içerisinde yer edinmeye çalışan bir plandır. DML’nde yer alan kültürel değerler için UNESCO’nun etkisi ile koruma mevzuatında yer alan yönetim

planları, yönetim alanındaki olumlu-olumsuz gelişmeler takip edilerek ve göz önüne alınarak sürekli revize edilebilecek planlardır. Stratejik nitelikteki plan, ekonomi, sosyal ve toplumsal yapı, kültür, eğitim gibi birçok bileşeni içermektedir.

İki farklı koruma planına neden ihtiyaç duyulduğu, planların kesiştiği veya ayrıştığı noktaların tespit edilerek mevzuata ve uygulamaya dair tartışmanın yapılabilmesi amacıyla; mevzuattaki yerleri- hiyerarşileri, plan türü ve tanımları, amaç, kapsam ve hedefleri ilgili kanun ve yönetmeliklerden faydalanılarak karşılaştırılmıştır (Çizelge 3.2).

Çizelge 3.2. Koruma amaçlı planların Türkiye’deki mevzuat üzerinden karşılaştırılması

	KORUMA AMAÇLI İMAR PLANI	YÖNETİM PLANI	DEĞERLENDİRME/ KARŞILAŞTIRMA
MEVZUATTA YERİ	2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Madde 8	2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Madde 11	Kanun ve Yönetmelikte yer alan tanımlamalarda yönetim planının koruma amaçlı imar planını dikkate alarak oluşturulması gereken planlar olduğu ifade edilmektedir. Bunun dışında birbirlerine bağlayıcı bir hüküm yer almamaktadır.
PLAN TÜRÜ	Fiziki Plan	Stratejik Plan	Koruma amaçlı imar planı mekâna ve uygulamaya yönelik fiziki müdahalelerde bulunurken yönetim planı alanın vizyonunu belirleyen hedefler ortaya koyan alanın yönetimine yönelik eylemleri barındıran stratejik bir plandır
TANIM	Etkileşim geçiş sahasını göz önünde bulundurma Sürdürülebilirlik ilkesine dayanma Halihazır haritalar üzerine işleme Katılımcı alan yönetim modeline uygunluk	Koruma, yaşatma, değerlendirme, çevre düzenleme projesine, koruma amaçlı imar planına uygun olma, her 5 yılda bir gözden geçirilme	Koruma amaçlı imar planı, imar planı kavramına uygun olarak tanımlanmış ama temel ilkesi koruma olan bir plandır. Yönetim planı ise proje ve uygulamalara olanak sağlayan, revize edilebilme özelliğine sahip bir plandır.
AMAÇ	Koruma alanlarındaki kültür ve tabiat varlıklarıyla oluşan bütünlüğü bozmadan koruma esaslarını belirlemek ve kullanma koşullarını düzenlemek	Sit alanlarını toplumun eğitim ve kültürel bakımdan değerlendirilmesine yönelik korunması, geliştirilmesi ve işletilmesi	İmar planı koruma ilkeleri çerçevesinde düzenlenirken, yönetim planı alanın işletilmesi ve değerlendirilmesini amacını ön planda tutmaktadır.

Çizelge 3.2. (devam) Koruma amaçlı planların Türkiye’deki mevzuat üzerinden karşılaştırılması

KAPSAM	Sosyal ve ekonomik yapı İstihdam Açık alan sistemi Yaya dolaşımı ve taşıt ulaşımı Altyapı tesisleri Yoğunluk ve parsel tasarımı Yerel sahiplik	Koruma kullanma dengesi, Ekonomik, sosyal, eğitim ve kültürel açıdan değerlendirme, Sit alanının işletme planına sahip olması, özel bir yönetim tarafından uygulamaların projelendirilmesi	Koruma amaçlı imar planında, imar planının içermesi gereken donatılar koruma ilkelerine göre planlamaktadır. Yönetim planı ise alana ilişkin vizyon, hedef, stratejilerin belirlenerek alanın değerlendirilmesi ve işletilmesi üzerinde duran stratejik bir plandır.
HEDEFLER	Bütüncül koruma anlayışı Sürdürülebilirlik ilkesi doğrultusunda koruma Hedef, araç, strateji geliştirme İmar planlarının gerektirdiği ölçekte plan notu ve raporu bulunan planlar üretme	Bütüncül koruma anlayışı Koruma, yaşatma, değerlendirmeyi sağlama Alanın temel gelişme felsefesine göre vizyon, hedef ve stratejiler oluşturma Değişen şekillere ve hedeflere göre revize edilebilir niteliğe sahip olma Alanın korunmasında söz sahibi kurumların eşgüdümlü çalışmasını sağlama	İki planda bütüncül bir koruma anlayışına sahiptir. Planların hazırlanış süreçleri, fiziki ve stratejik plan olarak farklı kapsamlara sahip olmaları bakımından ise ayrılmaktadırlar. Ama temeldeki hedeflerin ve ilkelerin aynı olduğunu söylemek mümkündür.

Alan yönetimi ve yönetim planı koruma mevzuatı içerisinde tüm doğal ve kültürel varlıkları kapsayacak biçimde ele alınmış ve UNESCO’nun miras yönetimi ile vurguladığı kimi noktalara yer verilerek uygulamalar yapılmıştır. Ancak tüm sit alanları için yapılması zorunlu olan alan yönetimi, sadece Dünya Miras Alanları ile sınırlı kalmıştır (2022 güncel verilere göre Türkiye sınırları içerisinde 17 kültürel miras 2 karma miras DML’nde yer almaktadır. Dünya Mirası Geçici Listesinde ise 84 miras değeri bulunmaktadır. DML ve Geçici DML’nde yer alan 23 miras alanının yönetim planı yapılmıştır). DML’nde yer almanın getirdiği prestij ile sağlanan ekonomik faydaların yanı sıra tanınırlılığının artması gibi nedenlerle UNESCO’nun miras alanlarına yönelik miras yönetimi geliştirilmesi tavsiyesi koruma sistemi içerisine dâhil edilmeye çalışılsa da, miras kavramının kısıtlı tanımı, miras yönetiminin değer odaklı anlayışı da kapsayacak biçimde mevzuat ve uygulamaya aktarılamamış olması, koruma amaçlı imar planı ile yönetim planı arasındaki ilişki ve hiyerarşinin net olmaması nedenleri ile bir kavram karmaşası olduğunu söylemek mümkündür. Alan yönetimine dair hedeflerin belirlenmesine rağmen bu hedefler kapsamında değinilen sürdürülebilirlik, paylaşım, işbirliğinin nasıl gerçekleştirileceğine dair bir yöntem tanımlanmamıştır. Koruma amaçlı imar planı ile yönetim planı arasında nasıl bir eşgüdüm sağlanacağı belirsizdir.

3.2. Kutsal Mekân ve Mimari Yapıları Korumada Yetki Karmaşası

Türkiye’de koruma mevzuatının gelişimi ve mevzuata dâhil olan yeni kavramlar ile birlikte koruma ve yönetim sürecinde etkin olan kurumların yetkilendirilmesinde de düzenlemeler yapılmış ve bu durum özellikle koruma uygulamaları aşamasında yetki karmaşasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Taşınmaz kültür varlığı kapsamında ele alınan kutsal mirasın korunmasına ilişkin yetkilendirilmiş belli bir kurum olmayıp, kutsal mirasın korunması bu bölümde Türkiye’de kültürel mirasın korunmasında tespit edilen yetki karmaşaları kapsamında ele alınmıştır.

Günümüzde kültürel mirasa ilişkin tüm konularda en yetkili ve merkezi yönetime ait kurum Kültür ve Turizm Bakanlığı’dır. 2003 tarihli 4848 Sayılı Kültür ve Turizm Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun’un 2. maddesinde görev tanımlaması yapılmıştır. Milli, manevi, kültürel, tarihi değerlerin korunması ve yaşatılması, kültür ile ilgili kurum ve kuruluşlar arası işbirliğini sağlama, kültür alanlarının gelişim, iletişim ve yatırım potansiyelini yönlendirme gibi görevler Bakanlığa verilmiştir (URL-7). Görev tanımlamasının içeriği irdelendiğinde görev tanımlamasının turizm ağırlıklı olduğu, kültür alanlarına turizm odaklı bir yaklaşımın ön planda olduğu tespit edilmiştir. Merkezi yönetim içerisinde kültürel varlıklara ilişkin bir diğer yetkili kurum ise Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü olup 4848 sayılı Kanun’un 9. maddesinde görev tanımlaması yapılmıştır. Taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına yönelik önleyici tedbirler almak, milli sınır dışında kalan taşınmaz kültür varlıkları için kültürel anlaşımlar ile tedbirler almak, koruma kurulları arasındaki koordinasyon ve işbirliğine katkı sağlamak, koruma kültürünün geliştirilmesini sağlamak görevler olarak tanımlanmıştır.

19.04.2012 tarihli Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ve Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulları Yönetmeliği’nin 6. maddesine göre Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu’nun görevleri ise taşınmaz kültür varlıklarının korunması ve restorasyonuna ilişkin ilkeleri belirlemek, yani somut miras üzerine çalışmaktır. Ayrıca koruma bölge kurulları arasında koordinasyon sağlama görevi de bulunmaktadır (URL-8).

Korumada merkezi yönetim olarak kabul edilen bir diğer kurum ise Vakıflar Genel Müdürlüğü’dür. Başbakanlığa bağlı bir yapılanma olan Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün görevleri ise 5737 sayılı Vakıflar Kanunu’nun 36.maddesinde tanımlanmıştır. Vakıfların

yönetimi ve faaliyetleri, taşınır ve taşınmaz vakıf kültür varlıklarına ilişkin tescil, onarım, işletme gibi görev tanımlamaları yapılmıştır.

Merkezi ve yerel yönetim olarak adlandırılması mümkün olmayan Alan Yönetim Birimleri ve Anıt Eser Kurulları ise bulunduğu bölge ve/veya kente hizmet etmektedir. Bu yapılanmaların merkezi ve yerel yönetimler arasında bir koordinasyon kurumu olduğunu söylemek mümkündür. 2005 tarihli Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik'te, Alan Yönetim Birimleri'nin yönetim planlarının yıllık hedeflerini gerçekleştirme, kurum ve kişilerle işbirliği sağlama gibi hedef ve görevlerine yer verilmiştir. Yine aynı yönetmelikte Anıt Eser Kurulu'nun ise anıt eserler için proje geliştirme, hazırlama ve uygulaması gerektiği belirtilmiştir.

2000'li yıllarda kültürel mirasın korunmasına dair yerel yönetimlere de çeşitli düzenlemeler ile yetkiler verilmiştir. UNESCO'nun geliştirdiği uluslararası çalışmalarda da değinildiği üzere yerel yönetimlerin koruma konusunda rolü 21.yüzyılda artmış, Türkiye'de bu gelişmeleri takip ederek 2004 tarihli 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ve 2005 tarihli 5393 Sayılı Belediye Kanunu ile kültürel önem taşıyan mekânların ve işlevlerinin korunması, bakım ve onarım yapma, aslına uygun yeniden inşa etme gibi konularda ilgili belediyeleri yetkilendirmiştir (Çizelge 3.3).

Çizelge 3.3. Kültürel mirasın korunmasında Türkiye’de etkin düzenlemeler ve kurumlar

	DÜZENLEME ADI	YETKİLENDİRİLEN KURUM	YETKİLERİN KAPSAMI
MERKEZİ YÖNETİM	İlk Olarak 1971 yılında Kültür Bakanlığının Kurulması 2003 yılında Turizm Bakanlığı ile birleştirilmesi	Kültür ve Turizm Bakanlığı	Merkezi yönetimin kültürel miras ile ilgili tedbirleri almak ve denetim yapmak konularında başlıca yetkili ve sorumlu birimi
	10.07.2018 tarihli Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (9.Bölüm 281. Madde)	Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü	Taşınır ve taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına yönelik tedbirler almak Kültür varlıklarının bakımı ve restorasyonu konularında tedbirler almak ve uygulamak Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ve koruma kurulları arasında koordinasyon sağlamak
	19.04.2012 tarihli Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ve Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulları Yönetmeliği	Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu	Kültürel mirasın korunması ve restorasyonuna ilişkin ilke kararları almak Bölge kurulları arasında koordinasyon sağlamak
	20.02.2008 tarihli 5737 sayılı Vakıflar Kanunu	Vakıflar Genel Müdürlüğü	Vakıfların yönetimi ve faaliyetleri, Taşınır ve taşınmaz vakıf kültür varlıklarının tescili, onarımı, işletmesi
BÖLGE VEYA KENT DÜZEYİNDE YEREL BİRİMLER	2005 tarihli Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik	Alan Yönetim Birimleri	Yönetim planlarının yıllık hedeflerini gerçekleştirmek Kültürel ve doğal kaynakların yönetimi için ilgili kurumlar ve kişilerle işbirliği sağlamak
	2005 tarihli Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik	Anıt Eser Kurulu	Anıt eser için koruma ve geliştirme projesi hazırlamak ve uygulamak
YEREL YÖNETİM	2004 tarihli 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu 2005 tarihli 5393 Sayılı Belediye Kanunu	Büyükşehir ve İlçe Belediyeleri	Kültürel önem taşıyan mekânların ve işlevlerinin korunması, bakım ve onarım yapma, aslına uygun yeniden inşa etmek

2004 yılında koruma mevzuatına dâhil olan alan yönetimi kavramı ile birlikte yönetim planlarının sit alanları için yapılması zorunluluğu gelmiş ve plan yapım sürecinde farklı kurumlara yetkiler verilmiştir. Çizelge 3.4’de görüldüğü üzere konu edilen yönetim alanının niteliğine göre plan yapmada yetkin olan kurumlar sürekli değişmekte, bu kurumlar arasında koordinasyonu sağlama ve planın amaçlarını gerçekleştirme aşamasında Alan Yönetim Birimleri devreye girmektedir.

Çizelge 3.4. Yönetim planı hazırlamada yetkin kurumlar (2005 tarihli alan yönetimi ile anıt eser ve kurulunun kuruluş ve görevleri ile yönetim alanlarının belirlenmesine ilişkin usul ve esaslar hakkında yönetmelik, madde 8)

SİT TÜRLERİ	PLAN YAPMADA YETKİN KURUM
Kentsel Sit	Belediye
Arkeolojik, Doğal, Tarihi Sit	Bakanlık
İlgili Belediyesi Olmayan Kentsel Sit	Bakanlık
Kentsel Sit ve Diğer Sit Alanlarının Birarada Olması Halinde	Belediye
Birden Fazla Belediye Sınırına Dahil Olan Kentsel Sit	İlgili Belediyelerin Koordinasyonu İle Büyükşehir Belediyesi veya Bakanlık

Türkiye’de koruma mevzuatı içerisinde merkezi ve yerel yönetimler ile birlikte bölge ve kent düzeyinde koordinasyon ve işbirliği sağlama görevlerine sahip çeşitli kurumların olması, kurumlara ilişkin görevlendirmelerin ilgili kanun ve yönetmeliklerde yeterince açık tanımlanmaması, bu kurumların yetkilerinin birbirlerinden ayrıldığı ve kesiştiği noktalarda belirsizliklerin olması kültürel mirası koruma uygulamalarının gerçekleştirilmesinde sorunlara neden olmaktadır.

Kutsal miras, geniş kapsam ve içeriği, doğal veya kültürel niteliklere sahip olması nedeniyle Çizelge 3.4’de belirtilen sit türlerinin herhangi biri kapsamında değerlendirilmektedir. Mevzuatta, kültür varlığı tanımlanırken kutsal mirasın çeşitli biçimlerine ilişkin örneklere değinilmiş olsa da sit türlerinin içeriğine göre nasıl ve ne biçimlerde olabildiğine dair bir bilgilendirme yoktur. Bu nedenle, kutsal mirasın korunmasında uzmanlaşmış bir kurumdan bahsedilmesi söz konusu değildir, tanımlandığı sit türüne göre ilgili yetkin kurum tarafından yönetim planı hazırlanmaktadır.

3.3. Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kutsal Değerler

Somut olmayan kültürel miras, 2003 yılında UNESCO tarafından kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) ile uluslararası koruma çalışmaları, yaklaşımları içerisinde yer almıştır. Türkiye, bu gelişmeyi takip ederek 2006 yılında bu sözleşmeye dâhil olmuş ve koruma mevzuatı içerisinde somut olmayan değerleri tanımlamıştır. Halk tarafından sözlü kültür ortamlarında yaratılan sözlü anlatımlar, gelenekler, toplumsal uygulamalar, ritüeller, festivaller, el sanatları ve gösteri sanatları gibi maddi olmayan üretim süreçlerini ve biçimlerini somut olmayan miras olarak ifade etmiştir.

Ulusal düzeyde somut olmayan kültürel miras çalışmaları kapsamında iki envanter bulunmaktadır; Yaşayan İnsan Hazinei Türkiye Ulusal Envanteri ve Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanteri. Her iki envanter de İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri koordinasyonu ile yürütölmekte ve ulusal miras envanterleri hazırlanmaktadır.

Yaşayan İnsan Hazinei Türkiye Ulusal Envanteri, somut olmayan kültürel mirasın belirli unsurlarını yeniden yaratma ve yorumlama açısından gerekli bilgi ve beceriye yüksek düzeyde sahip kişileri ifade eder (URL- 9).

- Somut Olmayan Kültürel Miras Türkiye Ulusal Envanterinde ise temel ölçütler;
- Somut Olmayan Kültürel Miras alanlarından birine girmesi,
- İnsan yaratıcılığının bir kanıtı olarak değeri,
- Kültürel ve toplumsal gelenekler içerisinde köklölölölölölölölölölöl ve önemi,
- Belirtilen topluluk ya da grubun rızası,
- Kaybolma riski,
- Önerilen koruma eylemlerinin yeterliliğidir (URL-10).

UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Listesi (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) içerisinde 2022 itibari ile 23, UNESCO Ail Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi'nde ise 2 miras temsil edilmektedir. Mevlevi Sema Töreni (2008), Nevruz (2009), Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah (2010), Bahar Bayramı Hıdırellez (2017) din, manevi değerler ve gelenekler, kutsallık ile

ilişkili somut olmayan miras olarak listede yer almaktadır. Bunlardan farklı olarak ulusal düzeyde somut olmayan kültürel miras envanterlerinde ise; Yağmur Duası Törenleri, Mevlit Geleneği, Ölü Helvası Geleneği, Ramazan Gelenekleri, Taziye Geleneği, Aşure Geleneği dini-kutsal gelenekler ile ilişkili değerler olarak yer almışlardır.

Farklı din ve inanç sistemlerinin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı bir coğrafyada yer alan Türkiye temeli din, maneviyat veya kutsallığa dayalı birçok geleneğe ve ritüele sahiptir. Bu coğrafyada yaşayan farklı kültürlerin de miras bıraktığı sözlü anlatılar, rivayetler, efsaneler, mitolojik hikâyelerin etkisiyle ortaya çıkan ritüellerin, günlük yaşamın bir parçası haline gelmiş din temelli alışkanlıkların ve geleneklerin somut olmayan miras olarak hem Türk koruma mevzuatı içerisinde hem de insanlığın ortak mirası olarak korunmasına yönelik çabaların arttırılması gerekir. Sadece UNESCO tarafından oluşturulan kültürel miras listelerinde temsil edilme amacıyla tespit ve araştırmalar yapmak, bu coğrafyada var olan kültürün ve mirasın (Kutlu doğum etkinlikleri, Aşura merasimleri vb.) yadsınmasıdır. Somut olmayan mirasın korunmasına ilişkin yasal mevzuat geliştirilmeli, ilgili kanunun bir maddesi içerisindeki tanımlamanın ötesinde ele alınmalı ve somut olmayan miras ile taşınmaz kültürel miras arasındaki ilişki kurulmalıdır. Somut olmayan değerler ile bir anlama sahip olan kutsal mirasın Türk koruma mevzuatı içerisinde etkin bir biçimde korunması, sürdürülebilirliğinin garanti altına alınması somut ve somut olmayan mirasa bütüncül bakış ile gerçekleştirilebilir.

3.4. Değerlendirme

Türkiye, uluslararası gelişmelere uyum sağlamak amacıyla uluslararası platformda tartışılan kültürel ve doğal miras, somut ve somut olmayan miras kavramlarını yasa ve yönetmelikler kapsamında tanımlamıştır. Ancak 2000’li yıllardan itibaren UNESCO’nun daha adil ve dengeli bir liste oluşturma çabası ile belli konular üzerinde tematik çalışmalar oluşturduğu, DML’nde yer alan eksiklik ve boşlukları giderme çabasında olduğu, farklı temalar ile gündeme getirdiği çeşitli doğal ve kültürel miras öğelerini önemseydiği görülmektedir. Türkiye’deki koruma mevzuatı ve güncel koruma yaklaşımları bu bağlamda ele alındığında ise;

- Mirasın farklı ve çeşitli boyutlarına sadece kültürel varlıklar kapsamında atıf yapıldığı,
- Dünyada güncel koruma yaklaşımları ile vurgulanan miras türlerinin önemsenmediği,

- Dünyada koruma ile gelişen yaklaşımların ve çalışmaların koruma mevzuatına geç yansıdığı ve çok genel geçer biçimde adapte edildiği,
- Korumanın içselleştirilemediği ve farkındalığın yeterli olmadığı,
- Taraf olunan sözleşmelerin sadece yasal yaptırımlar ile sınırlı kaldığı, uygulama pratiklerine yeterli düzeyde aktarılamadığı,
- 2004 yılında yasal düzenlemeler ile mevzuatta yer edinen alan yönteminin sadece DML’ndeki değerler için uygulandığı,
- Uluslararası yazında miras yönetimi olan sistemin Türkiye’de koruma mevzuatına alan yönetimi olarak ve kısıtlı bir tanımlama ile girdiği,
- Koruma uygulamalarına yön veren koruma amaçlı imar planı ve alan yönetim planı arasındaki hiyerarşinin ve ilişkinin net olmadığı,
- Yönetim alan sınırlarının yasal kısıtlılıklar nedeniyle değer odaklı alan tanımına göre değil, sit sınırları şeklinde belirlendiği,
- Katılım odaklı olması beklenen miras yönetiminde alan sınırının sadece uzmanlar tarafından belirlendiği, tüm paydaşların-alana dair aidiyeti olan herkesin sürece katılımının sağlanamadığı,
- Sınır ötesi etkilerin yani insanlığın ortak mirası anlayışının dikkate alınmadığı,
- Farkındalığı arttırma ve katılımı sağlamada birincil etken olan eğitimin göz ardı edildiği,
- Somut (taşınmaz) kültür mirasına yönelik koruma uygulamaları ön plandayken somut olmayan kültürel değerlere ilişkin koruma anlayışının henüz yeterince içselleştirilemediği ve sadece koruma mevzuatı ile sınırlı kaldığı,
- Dünyadaki gelişme ve yaklaşımların takip edilmesine rağmen bu gelişmelerin uygulamadan çok yasal-yönetimsel sistem içerisine aktarıldığı tespit edilmiştir.

Türkiye’de koruma mevzuatı ve uygulamalarındaki bu kısıtlılıklar nedeni ile kutsal kent gibi miras değerlerine ilişkin özel bir çalışma gerçekleştirilmemiş, kutsal kentlerin yönetiminde ve sürdürülebilir korumasında benimsenecek ilke veya stratejiler oluşturulmamış, birçok miras ögesinde olduğu üzere kültürel mirasın genel bir tanımı ve kapsamı doğrultusunda koruma uygulamaları sürdürülmeye devam etmiştir.

4. KUTSALLIK İLE MEKÂN İLİŞKİSİ

Mekânın kutsal kavramı ile nasıl bir anlam kazandığı ve kutsal kentlerin kültürel miras olarak değerini tespit edebilmek amacıyla öncelikle kutsal ve kutsallık kavramları ile birlikte bu kavramların ilişkili olduğu ve tez kapsamında sıkça değinilecek belirli konular ele alınacaktır. Din, mit ve mitoloji kavramları kutsallık ile doğrudan ilişkili ve temel kavramlar olup, kutsal kavramının tanımlanmasında din ve mitolojiye ilişkin argümanlar çalışmayı yönlendirmektedir.

İnsanlığın varoluşundan bugüne farklı din ve inanç sistemleri ortaya çıkmış, din mensupları ve çeşitli disiplinlerce farklı biçimlerde algılanan din kavramı üzerine uzlaşılan ortak bir tanım geliştirilememiştir. Bu nedenle, öncelikle din kavramı farklı bakış açıları üzerinden ele alınacak ve din kavramına ilişkin genel bir çerçeve sunulacaktır.

Hançerlioğlu (2018: 63) din kavramının, insanın doğa karşısında duyduğu güçsüzlük sonucu ortaya çıkan, inanca dayalı tasarımlardan ve işlemler sisteminden oluştuğunu vurgular. Her zaman bu temel nedene bağlı olarak gelişen dinler öncelikle totemcilik⁷ ile başlamış, totemcilik çoktanrıcılığı⁸ ortaya çıkarmıştır. Dünyada tek kral - tek hakimiyet anlayışı dine de yansımış, tek yaratıcı arama eğilimi ile çoktanrıcılık tektanrıcılığa⁹ dönüşmüştür. Kölecî toplum yapısı, köle-efendi arasındaki ilişkinin kul-tanrı arasında kurulmasını gerektirmiş ve çoktanrıcılık tektanrıcılığa doğru evrilmiştir. Hançerlioğlu'nun (2018:51) ifadesi ile “tektanrı, kölecî düzenin monarşik başkanıydı”. Antik toplumdan, köleliğe dayanan feodal topluma geçiş ile de devlet dinleri ortaya çıkmıştır.

Otto (2014: 7-8) ise çeşitli dini ritüellerin, tanrısal varlığın bir tür varoluşsal rekreasyonunu meydana getirmek amacı ile oluşturulduğunu, ilahi varlığın ya da gücün deneyimine dayalı olduğunu ifade etmektedir.

⁷ “Totem; bir insan ya da insan topluluğuyla dinsel-büyüsel ilişkisi olduğuna ve o insanı ya da topluluğu koruduğuna inanılan hayvan, bitki, cansız nesne, doğasal olaydır. Birçok bilgin tarafından insanlığın ilk dini olarak ise totemcilik kabul edilmektedir. Çeşitli varlıkların içine girerek cisimleşmiş bir tanrı tasarımı ifade eden totemin evrimi sonucunda bugünkü tanrı algısı ortaya çıkmıştır” (Hançerlioğlu, 2018: 415-416).

⁸ Çoktanrıcılık-Politeizm birçok tanrının varlığını kabul eden öğretilerdir.

⁹ Tektanrıcılık-Monoteizm ise Tanrının dünyadan ayrı ve tek olduğuna inanmayı ifade eder. Hançerlioğlu (2018: 404) bu kavramı açıklarken kölecî üretim düzeni ve çalışan yığınları kontrol altında tutan devlet örgütünün tektanrıcılığı doğrulduğunu vurgulamaktadır. Tek tanrı inancının olduğu üç büyük din ise; Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyettir.

Gündüz (2016: 19) ise “Yaşayan Dünya Dinleri” adlı eserde, dinin kutsal terimini çağrıştırdığını, kutsal alana yönelik duygu ve davranışları ifade ettiğini, çeşitli kutsal değerlerin ifadesi olduğunu vurgulayarak kutsallık kavramı üzerinden bir tanımlama yapmıştır. Yaygın kanıya göre din, “insanın tanrı, metafizik âlem ya da kutsala yönelik duygu, düşünce ve davranışlarını ifade eden sistem” olarak ifade edilebilmektedir (Gündüz, 2016: 21).

Kutsallık ve kutsal mekânların arka planında yer alan bir diğer kavram ise mit (myth) veya mitos terimidir. Mitleri veya mitosları inceleyen bilim dalı ise mitoloji olarak adlandırılmaktadır. Mit, özellikle Eski Yunan ve Eski Roma gibi antik dönem dini geleneklerinin söylenceleri ve anlatıları için kullanılmış bir kavramdır. Tanrılar, tanrıçalar, yarı tanrısal varlıklar gibi metafizik unsurlarla ilgili anlatılar mit olarak algılanmıştır. August Comte, pozitivist paradigmaya dayalı olarak, insanlık tarihinin ilk evresini, insanlığın zihinsel tecrübesine yoğun şekilde mitlerin egemen olması nedeniyle mitolojik dönem olarak adlandırmıştır. Bu dönemi ise metafizik dönemin izlediğini savunmuştur. Mitler farklı akımlar tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmakta olup ortak bir özellik olarak tarihin erken dönemlerinde çoktanrı ve pagan geleneklerden beslendiğini söylemek mümkündür. Mitler tarihsel olaylardan, hikâyelerden, efsanelerden farklı bir yapıda olup gerçekliği konusunda tarihsel verilere ihtiyaç duyulmayan, bilinmeyene yönelik anlatılardır. Kutsalın öyküsü olarak da ifade edilebilen mitler inanan kişi tarafından doğru ve gerçek olarak kabul edilir. Örneğin; bir Yahudi Tufan sonrası insanların bir araya gelerek ucu göklere kadar ulaşan bir kule (Babil kulesi) inşa etmeleri karşısında Tanrının onların dillerini bozmaya karar vermesine inanır. Bir Hristiyan İsa Mesih’in yeryüzüne tekrar gelerek insanları yargılayacağına, benzer şekilde bir Müslüman ise Hz. İbrahim’i ateşin yakmadığına veya gelecekte kıyametin kopacağına inanır ve bunları mutlak hakikat olarak kabullenir (Gündüz, 2009: 15-21).

Din ve mitlerin yanı sıra bunların temsil ettiği öğretiler de kutsal olanı anlamada öneme sahiptir. Kutsala yönelik herhangi bir anlatının dinsel öğretilerden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Örneğin İslam dininin temelinde tevhid merkezli bir anlayış ve öğreti yer alırken, Budizm ve Hinduizm gibi Hint dinleri Karma veya Dharma merkezli hakikat öğretilerini temsil etmektedir. Bu öğretiler, ibadet ve kutsal mekân anlayışlarını etkileyen temel faktörlerdendir.

Kapsam ve kavramların ele alındığı bu bölümde öncelikle tezin kurgusunun temelinde yer alan kutsal ve kutsallık kavramları ele alınmış, mekân kavramının içeriğine bağlı olarak kutsal mekân tanımlaması yapılmıştır. Kutsal mekân kavramı bu tez kapsamında çatı bir kavram olarak ele alınmıştır. Kutsal mekân tanımlanırken ölçek veya fiziksel formlardan ziyade barındırdığı anlamlar üzerine odaklanılmaya çalışılmıştır ve en küçük mekânsal birim olarak ev olgusu ile tartışılmaya başlanan kutsallık, yapı ve kent ölçeği ile sürdürülmüştür. Ayrıca bu tez kültürel miras niteliği ile ön plana çıkan kutsal kentlere odaklanıyor olsa da mekân ve kutsallık ilişkisini betimleyebilmek amacıyla doğal kutsal alan ve yapılara ilişkin örnekler üzerinde durulmuştur.

4.1. Kutsal ve Kutsallık

Kutsal ve kutsallık kavramları, çeşitli disiplinler tarafından farklı bağlamlar ile ele alınmış ve literatürde çeşitli biçimlerde tanımlanmış, kapsamı tartışılmıştır. Kutsal ve kutsallık kavramlarını dinler, dini metinler, felsefi yaklaşımlar üzerinden tanımlamak mümkündür. Bu ele alışıta, mekânı kutsallık boyutu-anlamı ile tanımlayabilmek amacıyla öncelikle kutsal ve kutsallık kavramının temel anlamları üzerinde durulmuş, mekâna kutsallık katan/kazandıran niteliklerin neler olabileceğine dair sorgulamalar yapılmıştır.

Kutsal kavramı Hançerlioğlu (2018: 230) tarafından “tapılacak derecede sayılan... Dinsel bir saygının konusu olan” şeklinde ifade edilmektedir. Her türlü değişimin dışında olanı yani değişilmez, dokunulmaz, tartışılmaz nitelikte olanı ifade eden bu kavram aynı zamanda “tanrısal olan, tanrı’ya yakın olan” anlamlarını da barındırmaktadır. Hançerlioğlu (2018: 230) kutsal kavramını tanımlarken bu kavramın aslında metafiziğin temel bir kavramı olduğunu vurgulayarak; “değişmezliği, dokunulmazlığı, kesinliği, sonsuzluğu, ölümsüzlüğü, tamlığı, evrenselliği” dile getirerek mutlaklık (saltıklık) ile eş olduğunu belirtmektedir.

Gündüz (2016: 19) ise kutsal kavramının çeşitli tarifleri olduğunu ve bu tarifler içerisinde ittifak kurulan belirli temel özelliklerin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu özellikler; “kutsal’ın sıradışılığı, olağanüstülüğü ya da diğer şeylerden farklı bir değer taşıması, bambaşkalığı, bu evrenin dışından gelen bir güç olmasıdır”. Ayrıca Gündüz (2009: 10-11), kutsalın genellikle kutsal olmayan yani profanla karşılaştırılarak açıklandığına dikkat çekerek ve kutsal olmayanın özelliklerinin (sıradanlık ve aleladelik, olağanüstü bir etkiye sahip

olmama) tanımlanmasından yola çıkılarak kutsala dair çıkarımların yapıldığını vurgular. Kutsal olmayanın özellikleri karşısında kutsal değerler sıra dışı, aşkın ve etkileyici gibi özellikleriyle sıradan olgu ve olaylardan farklılaşırlar.

Rudolf Otto ise (2014: 35-36), bu anlamlarından farklı olarak kutsal kavramının bugün “mutlak iyi” anlamında kullanıldığını ve mükemmelliği işaret ettiğini belirtmektedir. Ancak bu anlam kutsal teriminin içeriğini yeterli düzeyde kapsamamaktadır. Otto’ya göre tüm dinlerin özünde olan, dini din yapan hayati gücü ifade etmek üzere kutsal kavramı ortaya çıkmıştır. Van der Leeuw (1963) ise Otto’dan devraldığı kutsal kavramını kullanmış, doğası gereği “bütünüyle başka” olan kutsalın bir yönü ile korkutucu diğer bir yönü ile cezbedici olduğunu vurgulamıştır (Van der Leeuw, 1963’den aktaran Hafız, 2012: 132).

Buna karşın Mircea Eliade (2017-a:14-15) ise kutsalın, doğal gerçekliklerden çok farklı bir gerçeklik olarak kendini gösterdiğini, dünyaya ait olmayan bir gerçekliğin, dünyanın parçası olan nesnelerde tezahürünün söz konusu olduğunu vurgulamaktadır.

Durkheim (2005’den aktaran Arslan, 2013: 9) ise kutsalın kapsamının genişliğine, bir başka ifade ile sadece tanrı, ruh gibi varlıklardan ibaret olmadığına işaret etmiştir. Bir kaya, ağaç, taş, su kaynağı, ev kutsallığa sahip olabilmektedir. Benzer görüşlerle kutsallaştırmada (hiyerofani); ilkel dinlerde ağaç, taş, kaya veya bir eşya, gelişmiş dinlerde ise peygamberlerin, mekânın vb. kabulü ile doğa ve evrenin kutsal olgulara dönüşümü olarak ifade edilmektedir (Demirkan, 2005: 46). Kutsallık, kuvvet ve mutlak gerçeklik ile özdeşleştirilmektedir. Kutsallık özü itibariyle gizemli olanla ve tabiatüstü güçlerle bağdaştırılmaktadır. Otto, bu gizemli güç için Latince’de Tanrı anlamına gelen “numinous” ifadesini kullanır ve yaratılmışlık duygusunun kutsal kavramının temelinde olduğunu vurgular (2014: 12).

Din tarihçisi Ninian Smart (2001) ise kutsalla ilgili hikâyelerin dinin mitolojik boyutunu oluşturduğunu, mit ve ayinler aracılığı ile kutsalın tecrübe edildiğini savunmuştur (Smart, 2001’den aktaran Hafız, 2012: 135).

Bu ele alışlarda Otto, ontolojik (varlığı tümü ile ele alan felsefe) yaklaşım ile kutsalın tezahür etmesi nedeniyle mekânın kutsallaştığını kabul ederken, Durkheim sosyo-kültürel

yaklaşım ile kültürel-sembolik etkileşimden hareketle kutsal tanımlamaya çalışmaktadır. Fenomenolojik analizler (bütüncül ve çok yönlü betimleme) ile ön plana çıkan Eliade ise kutsal-profana karşıtlığına vurgu yapsa da ontolojik bir yaklaşım ile kutsalı açıklamaktadır (Tatar, 2017: 9).

Farklı kaynaklarda ise kavramsal açıdan kutsal kavramı; Tanrı'dan olan, dine ait olan, erişilemez, ihlal edilememesi gereken, bazı varlık veya mekânlarda bulunduğu inanılan aşkın nitelik, saygı uyandıran, Yaratıcıya adanmış olan gibi çeşitli biçimlerde tanımlanmaktadır. Erişilemez, dokunulamaz, ilahi, tapınma ve saygı konusu olan kutsal olana erişme isteği tüm insanlık tarihi boyunca var olmuş ve bu istek doğrultusunda kimi zaman insanlara, varlıklara, olaylara kimi zaman da mekânlara kutsallık atfedilmiştir. Bu durum kutsal ve kutsal olmayan (profan) ayrımını ortaya çıkarmıştır. İlkel toplumlardan bugüne bir mekânın niteliğini belirleyen kutsal ile olan ilişkisi olmuştur. Bu ayrım tüm evreni kapsamaktadır. Kutsalla ilişkilendirilmeyen mekânlar, profan yani şekilsiz ve niteliksiz olarak görülmüştür.

Kutsal ve kutsallık kavramlarına ilişkin iki türlü anlayış bulunmaktadır. Tanrı tarafından kutsal kabul edilen mekân veya nesneler ile insanlar tarafından kutsallık atfedilen mekân veya nesneler şeklinde bir ayrım yapmak mümkündür (İngilizce'de "holy" kelimesinin Tanrı tarafından kutsal kabul edilenleri gösterirken, "sacred" kelimesinin insanlar tarafından kutsal kabul edilenlere işaret etmesi gibi) (Güç, 1998: 338). Her iki yaklaşımda da kutsal kabul edilen mekânlar, bugün insanlığın dinsel-kutsal-manevi mirası olarak görülmekte ve bu mekânların yaşatılması büyük önem taşımaktadır. Farklı ölçek ve formlarda, farklı nedenler ile kutsallık atfedilmiş bu mekânları tanımlayabilmek amacı ile öncelikle kutsal mekân kavramı üzerinde durulacak, mekân kavramının ele alınış biçimine bağlı olarak kutsal yapılar ve kentler tanımlanacaktır.

4.2. Mekân ve Kutsal Mekân

Mekân, görünen ya da algılanabilen, nesnel formlardan ibaret olmayıp, sosyal, kültürel, politik, dini yaşama dair bileşenler ile bir anlam ifade etmektedir. Mekânı oluşturan fiziksel bileşenler sadece biçimsel bir ifade değildir aynı zaman sembolik değerler taşımaktadırlar.

Mekânsal imgeleme kişi ile mekân arasında iki yönlü bir sürecin sonucudur. Kişi mekânı belirli bir süzgeçten geçirerek algılar, farklılıkları seçer, düzenler ve anlamlandırır. Mekâna atfedilen anlamlar ve mekânın farklı boyutlanma olanakları, sosyal psikolojik bakışta bir açıklamaya neden olmaktadır. Özellikle, gündelik hayat deneyimleri ve kültürel süreçler daha çok mekânın kategorilerine göre işlenmekte (Özen, 2011: 139), kültür ve kutsallık kavramları sosyal hayatın mekânsallığı içinde anlam bulmaktadır.

Felsefede mekân üç farklı yaklaşımla ele alınmaktadır. Mekânı hazne olarak gören bakış, bağıntısal görüş ve bu iki bakış açısının sentezi olan ve mekânı çok yönlü olarak tanımlayan görüştür. Mekânı hazne olarak ele alan görüşe göre, yerin varlığı dışında hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Nesne veya insan olmaksızın mekân nitelenmesi yapılabilir. Bu bakışa göre, bir mekânı kutsal olarak tanımlamak için sadece kutsallıkla ilişkilendirilebilecek bir formun olması yeterlidir. Bağıntısal mekân görüşü ise mekânın varlığını içerdiği anlama, olgulara bağlar. Salt fiziksel bir olgu mekân tanımlaması için yeterli değildir. Kutsallıkla ilintili herhangi bir anlamın yüklenmediği mekânın fiziksel formu sadece kutsal olarak nitelendirilmesi için yeterli değildir. Üçüncü bakış ise bu iki farklı görüşü sentezler ve mekânın çok yönlülüğüne vurgu yapar. Mekân ve mekândaki “şeyler” (insan ve nesne) birbirini tamamlar (Cevizci 1996’dan aktaran Özdemir, 2011; 64). Açık veya kapalı, doğal veya kültürel mekân olması fark etmeksizin, kutsal mekânda inanca dair bir eylemin; ibadetin, ritüelin veya ziyaret fenomeninin gerçekleşmesi o yere mekân niteliği kazandırmakta ve kutsal mekân sadece fiziksel- somut bileşenlerden farklı anlamsal bir bileşenin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Mekân fiziksel ve anlamsal, yani uluslararası koruma çalışmalarının da işaret ettiği üzere somut ve somut olmayan değerleri ile bir bütündür, mekânın sadece bir yönü üzerinden tanımlama yapmak ve miras değerini ortaya koymak yanlış bir yaklaşımdır. Bu nedenle “mekânı kutsallaştıran nedir” sorusunun tek ve net bir yanıtı yoktur. Temelde kutsal olanla temasa, iletişime geçmeye yarayan bir araç olarak görülmektedir. Aslında kutsal mekân, coğrafi mekânın inançlar çerçevesinde oluşan algısı ile yeniden üretim sürecini ifade etmektedir. Mekânın kutsallaşma sürecinde, insanın çevreyi algılama biçimi ve nasıl şekillendirdiği belirleyici rol oynamaktadır. Günümüzde ortak kimliği inşa eden kutsal mekânlar, farklı inançlarda farklı biçimlerde kendini göstermektedir. Hatta aynı dine ait olmasına rağmen mezhepler arasındaki farklılıklar da mekânın şekillenmesinde etkindir. Mekke ve Kudüs gibi kentler coğrafi mekânın din ile yorumlanışına örnekken, Ganj, Fujiyama gibi ırmak ya da dağlar doğal dini alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kutsal mekânların var oluşunda olağanüstü

fiziki çevre koşullarından ziyade mekâna yüklenen kültürel değerler etkindir. Mekânla iç içe olan insan, yaşadığı veya kullandığı mekâna anlam katma amacı ile sınırlar oluşturmakta, örneğin kutsal mekânları sıradan-olağan olandan ayırmaktadır. Bu durum “mutlak coğrafi mekânın inanç ve değerler çerçevesinde yeniden yorumlanarak, yeniden üretilmesi sürecidir ki, artık orası bilinen sıradan mekân değildir” (Çetin ve Coşkun, 2017: 186-188).

Pek çok mekânın “kutsallık” sıfatı ile nitelendirilmesindeki temel etken mekâna yüklenen anlam ve bu anlamın fiziksel bileşenler ile somutlaştırılmasıdır. Köseoğlu (2011: 103) kent mekânına ilişkin kuramsal bakışları incelerken dil ile biçim dili arasında Alexander (1979) tarafından kurulan benzerliği aktarmıştır. Dildeki bağlantılar ile kelimelerin cümleler oluşturmalarını biçim diline benzetmiştir. Benzer şekilde farklı fiziksel formların-biçimlerin belirli anlamlar taşıyarak bir araya gelmesinin sonuç ürünü ise mekânlar, bu çalışma özelinde ise kutsal mekânlardır. Kutsal mekânlar da çeşitli kültürel ve dinsel geleneklerin bir araya gelmesi ve somut bir biçime bürünmesi ile ortaya çıkmaktadır.

Tatar (2017:10-20), “yeryüzünde sınırları sembolik olarak belirlenen tüm kutsal mekân ve yapıların gerçekte kainatın topyekûn kutsal oluşuna referansta bulunan minyatür (mikro-kozmos) mekân ve yapılar” olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda kutsal mekânı, çok farklı unsur ya da perspektifler aracılığı ile kavranabilecek ortak bir idealin temsil mekânı olarak ifade etmektedir.

Gerçeklik veya kutsalın tezahürü sayesinde ontolojik yoğunluk kazanabilen kutsal mekân, bu haliyle profan olandan ayrışabilen, insanın gerçeklik ile yakın ilişki içine girebilmesine imkân veren bir tür zaman öncesi-başlangıcı bilinmeyen olay olarak da ele alınabilir. Başka bir ifade ile insanı kendi kökeninden, kutsal ile olan bağından uzaklaştıran zamana karşı, insanı sürekli gerçek ile ilişki içinde tutan bir tür eksen veya merkezdir. (Tatar, 2007: 21).

Eliade’nin (2017-b) aktarımına göre ise her kratofani, hiyerofani ve teofani ortaya çıktığı mekânı dönüştürür: o güne kadar kutsal olmayan bir alan olan mekân, kutsallık kazanır. Hiyerofani; kutsal bir şeyin kendini göstermesini ifade eder. Dinler tarihinin bir hiyerofaniler birikiminden, kutsal gerçekliklerin tezahüründen oluştuğu söylenebilir (Eliade, 2017: 15). İlahinin veya kutsalın, özellikle kutsal bir yerde, nesnede veya durumda

meydana gelmesidir. Kutsalın kendisini açığa çıkardığı hiyerofaniler, aynı zamanda bir gücün, kudretin, normal olmayanın, gizemin ve sıra dışının açıklaması olan kratofanidir (Yıldırım, 2007: 68). Teofani ise Tanrı'nın ilahi bir olay-durum aracılığı ile gücünü göstermesi, vahy etmesidir.

Kutsal mekân düşüncesi, mekâna bir sınır çizerek, onu çevresindeki kutsal olmayan mekândan soyutlayarak kutsamış olan ilksel hiyerofaninin yinelenmesi düşüncesi üzerine kuruludur. Kutsal mekânın kutsallığı, onu ilk kez kutsayan hiyerofaninin sürekliliğinden dolayıdır (Eliade, 2017-b: 395-396). Ülkelerin, kentlerin kutsanması, tanrıların himayesindeki kentlerin dünyanın merkezi olarak kabul edilmesi, yerleşmelerin merkezindeki dinsel yapıların ise tanrılarla ilişki kurulan birer temsiliyet mekânı olması toplumun sürekliliğini sağlamaktadır.

Mekânda kutsallık “ev” ile başlamaktadır. “Evin şekli ve bu şekle uyan kullanım insanın dünyayla, yeryüzü ile nasıl ilişki kurduğunun göstergesidir. Heidegger ikamet etmeyi ya da dünyada yerleşmeyi dört ana unsura bağlı olarak görmektedir. Yeryüzü, gökyüzü, ölümsüzler (kutsallar), ölümlüler. Bu ilişkiler içerisinde insan kendine dünyada bir “yer” oluşturur” (Erzen, 2019: 234-238).

Kentlerin ve yaşam mekânı olan konutların kutsanması aslında toplumsal mekânlara evrenin düzeninin yansıtılarak mutlak doğrunun aranmasını ifade etmektedir. Bir yere yerleşmek, bir konut veya kent inşa etmek aslında dünyanın yaratılışının bir taklidi, tekrarıdır. Bu noktada mekân ve kutsal mekân tartışmasını kent ölçeğine taşımadan önce “ev” kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Bachelard (2018:33-104) ev kavramını irdelerken öncelikle ilk evren ve gerçek bir kozmos olması üzerinde durarak ikamet edilen her türlü mekânın özünde ev kavramının olduğunu ve insan varlığının ilk dünyası olması nedeni ile koruyucu bir yapı olduğunu vurgular. Ev kavramı üzerinden mekânı tarif ederken “zaman” olgusu üzerinde durarak mekân(lar)ı peteklere, peteklerin içini ise zaman tutucuya yani hafıza canlandırıcıya benzetir. Bachelard’a göre zaman veya anı gibi kavramların somutlaşması mekân sayesinde olur ve mekân anıları sağlamlaştırır. Bachelard’ın “ev” kavramının fiziksel özelliklerine yüklediği anlamlar kutsal mekânı, kutsal mekânın ortaya çıkışındaki dinamikleri anlamak adına öneme sahiptir. Mahzen ve tavanarası kutupsallığına dikkat çekerek evin aslında iki farklı eksenden oluştuğunu belirtmektedir. Çatının varlık nedeni insanın üstünü örtme, onu korumadır. Çatı aydınlık ve

açıklık olması sebebi ile düşüncelerin berraklaştığı yerdir. Mahzen ise yeraltında olması nedeniyle derinliği ve karanlığı sembolize etmektedir. Mahzen akıldışılığı, korkuları, labirentleri ifade eder. Bir mahzenin üstüne inşa edilen ev ise bir güç sembolüdür. Dış dünyadan yalıtımı sağlayan, bir güç sembolü olan ev “dünyaya rağmen, bu dünyada oturan biri olacağım” mesajını taşır. Bachelard’ın mahzen ve çatı üzerinden betimlediği ev, kutsal mekânı çağrıştırmaktadır. Tanrı ve insan arasındaki kutupluluk, iki farklı eksenin bir noktada buluşması; koruyucu ve dış dünyadan izole olan, kutsallık dinamiği ile geometrik referanslardan uzak-bağımsız kutsal mekân ile gerçekleşmektedir. Bachelard’ın “ev” i geometrik bir formun ötesinde, sahip olduğu dinamikler ile ele alması kutsal mekânı tanımlamada bir yaklaşım olarak kullanılabilir. “Ev” yani ilk kutsal mekân, insanın korunma ihtiyacını karşılayan bir içsellik mekânı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Roma uygarlığında dinin merkezi “ev” yani “domus”tu. Başlangıçta animistik (her nesnenin ruhi bir varlık tarafından yönetildiğini kabul eden felsefe, ruhçuluk) olan bu dinde, ruhlara armağanlar sunulurdu ve her evde bu sunular için kutsal bölümler yer alırdı (Erginöz, 2012; 45).

Farklı ölçek ve formlarda olmaları fark etmeksizin dünyanın merkezi olarak görülen kutsal mekânlar, mekânın homojenliğini ortadan kaldıran, simgesel olarak profan olandan kutsal olana geçmeyi ifade eden bir kırılma noktası olarak kabul edilirler. İngiltere’de Stonehenge, Mısır’da piramitler, Babil’de zigguratlar, Nuh’un gemisinin tufandan sonra oturduğu dağ, Yunan mitolojisindeki tanrısal dağlar veya Kudüs, Mekke, Santiago de Compostela gibi kentler inanan insanlar için birer dünya merkezi olmuştur. Kentleri, tapınakları, mabetleri, konutları oluşturan tüm dinsel simgelerin temeli ilkel kutsal mekân deneyimlerine dayanmakta olup, insan kutsal mimari inşası ile kendi kozmosunu, evrenini yaratmak istemiştir. Kentlerdeki dinsel yapılar mekânın homojenliğinde kırılma noktası olurken, kapı ve eşik ise kutsal ve profan arasındaki ayrım olup iki farklı dünyayı bir araya getirmektedir. Ele alındığı üzere birçok inanışta konutlar da benzer anlama sahip olmaktadır. “Neolitik dönemde, yerleşik düzene geçen toplumlarda, toplumsal alanın ortasında konutlar yer almıştır. İsa’dan yedi bin yıl önce, Çatalhöyük yerleşmesinde, dinsel ritüel için, merkezde henüz bağımsız bir yapı tasarlanmamıştı. Birbirine bitişik, penceresiz, ışık, yaşama ve kutsal amaçlı kullanılan farklı odaların kümelenmesiyle tek katlı bir konut düzeni yaratılmıştı, evlerin içine, teras çatıda bırakılmış kapaklı açıklıklardan girilebiliyordu. Çatalhöyüklüler bu düzeni belki sadece güvenli giriş çıkış, havalandırma, belki de hatta aynı zamanda kutsal ruhları taklit etmek, kozmosla ilişki kurabilmek için

seçmişlerdi. Konut, kutsal görüşler doğrultusunda inşa edilirken, giderek sokaklardan girilen, iç avluları da bulunan, birden fazla katlı, aile içi hiyerarşiyi ve sahibini de simgeleyen bir yapıya dönüştü.” (Demirkan, 2005:50).

Özetle; mekâna anlam kazandırma veya anlamsal bir olguyu somut bir nesneye yükleme ihtiyacı ile ortaya çıkan kutsal mekânın oluşumu / oluşturulmasındaki temel amaç kutsal olanı aramak ve Tanrı ile iletişimi sağlamaktır. Bu nedenle kutsallık ile özdeşleştirilen mekânlar ziyaret edilen, dini ritüel ve ibadetlerin gerçekleştirildiği, inanca dair tecrübenin yaşandığı, “tanrısal olana” yakın olunan bir iletişim mekânı olarak da tariflenebilir. Kutsal mekânlar; din, inanç, felsefe, mitoloji ile ilişkili, yarattığı gizemli ve manevi his ile insanlar için anlamsal açıdan farklılaşan mekânlar olmuşlardır. İnsanın günlük yaşamında dini ritüellerinin bir parçası olması sebebiyle işlevselliği, inanç ve duyguların yoğun olarak hissedildiği maddi dünyadan izole olmuş bir ortam sunması nedeniyle manevi yönü ile insanın belleğinde yer etmektedirler. Kutsal mekânların farklı bakış açıları ile ele alınışındaki temel ortaklık mekânın formundan ziyade barındırdığı anlamlar üzerinden tariflenmesidir. Bu nedenle kutsallık ile ilgili bir fiziksel niteliği / formu tariflemek mümkün değildir. Doğaya atfedilen kutsallık ile biçimlenen – anlamlandırılan kutsal alanlar olduğu gibi kültürel – toplumsal etkiler ile inşa edilen kültürel nitelikli kutsal yapı ve mimarlık ürünlerine rastlanmaktadır. Bu formların yanı sıra kimi kültürlerde doğal ve kültürel faktörlerin etkisi ile biçimlenmiş kutsal alan ve yapılara rastlamak mümkündür.

4.3. Kutsal Yapı ve Kutsal Mimari

Kutsallığın mekânı biçimlendirilişi anlam ve değerler üzerine kurulu olup, bir mekânın taşıdığı kültürel önem mekânı tariflemeye önem kazanmaktadır. Bu nedenle kimi zaman doğaya, doğadaki bir bileşene kutsallık atfedilerek kutsal mekân yaratılmaktadır. Kimi zaman ise kültürel, toplumsal, sosyal değerler ve dinsel-manevi kimliğin ortaya çıkardığı mekân ihtiyacı ile kültürel nitelikte kutsal yapı ve mimariler inşa edilmektedir. Kutsallık “ev” ile başlar ve mekânın farklı form, biçim ve ölçeklerinde kendini çeşitli biçimlerde gösterir / gösterilir. Bu nedenle kutsal yapı ve kutsal mimari, UNESCO’nun da temel sınıflandırma kriteri olarak kullandığı doğal ve kültürel nitelikler üzerinden iki farklı kapsam ile irdelenecektir. Bu tez kutsal kentlere odaklı olup, kent kavramının içerisinde doğal ve kültürel bileşenler olması ve kutsal bir kentin hem doğaya atfedilen hem de insan

eliyle oluşturulan kutsallık formlarına-biçimlerine bağlı olarak ortaya çıktığı düşüncesine dayalı olarak iki kategori altında örnekler ele alınmıştır.

4.3.1. Doğaya atfedilen kutsallık

Doğal unsurlarla iç içe olan kutsal mekânlar daha gizemli, az bilinen, erişimin güç olduğu, تنها olup tanrı ile ya da kutsal güçle baş başa kalma, inzivaya çekilme, çile çekme düşüncelerinin var olduğu dinlerde örnekleri mevcuttur. Uzak Doğu inanç sistemleri ile Anadolu'da Erken Hristiyanlığa ait çok sayıdaki kutsal mekân bunlara örnek verilebilir. Dinlerin yasaklı dönemleri dışında özgürlük ortamında var olmuş veya oluşturulmuş kutsal mekânların ise kolay ulaşılabilen, sosyal hayatın içinde yer alan, yerleşme birimlerine yakın veya merkezinde konumlandığı görülmektedir.

Doğal kutsal alanlar, her bir doğa unsuru kapsamında ayrı biçimde ele alınacak derinlikte bir konu olup genel olarak dağ, orman, ırmak ve göl gibi doğal yapıya ilişkin bileşenlerin kutsal kabul edilmesi olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda, doğal kutsal alanlara yüklenen anlam ve bu alanların yer aldığı yerleşmelere kattığı kutsal değer örnekler üzerinden açıklanacaktır.

İnsanlar, Tanrıları kendilerinden ve yeryüzünden uzak düşünmedikleri için genellikleri dağları Tanrıların mekânı olarak görmüşlerdir. Özellikle Yunan mitolojisinde tanrıların yeryüzüne indiği ve ikamet ettiği yerler olarak dağlar kabul edilmektedir.

Yunan Mitolojisinde Olympus dağı; Musevilikte Kudüs'ün Sion Dağı; Hindu inanç sisteminde Himalayalar'daki Kilisa Dağı Tanrıların ikametgâhı olarak kabul edilmiştir. Hintlilerin kutsal kabul edilen Meru veya Sumeru dağının dünyanın merkezi olduğu ve cennet ile yeryüzünü bağladığı düşünülmektedir. Aynı şekilde Hindu mitolojisinde dört kıtanın Meru dağından ayrıldığına inanılmaktadır. Babil mitolojisinde ise kozmik dağ inancı zigguratların kendisi olmuş, tapınak kozmik dağı simgelemiştir. Türk mitolojisinde Altın Dağ (Göktürk ve Uygular döneminde), Japonya'da ise Fuji dağları kutsanmıştır (Baş, 2013: 166-167).

Tayland'daki Phra-Sat dağlarında yer alan ayak izleri Budistlere göre Buda'nın, Hindulara göre Şiva'nın, Müslümanlara göre Hz. Adem'in, Hristiyanlara göre St. Thomas'ın ayak

izleridir. Benzer şekilde Hz. Musa'nın vahiy aldığı ve Allah ile konuştuğu Sina Dağı Museviler tarafından kutsal kabul edilir. Hz. İsa'nın önemli dini esasları açıkladığı ve "Dağ Vaazı"nı yaptığı Zeytin Dağı'nda Hristiyanlarca kutsaldır. Hz. Muhammed'in ilk vahyi aldığı Hira Dağı'nda Müslümanların ziyaret ettiği yerlerden biri olmuştur. Hindu, Budist, Caynist mitolojide ortak kabul edilen mekânlardan biri Meru Dağıdır ve dünyanın merkezi olduğu, dört kıtanın buradan yayıldığı düşünülmektedir. Himalayalar, Hinduların kutsal dağıdır. Japonlar ise Fuji, Haguna, Yoshino, Omine, Kove, Hiei dağlarını kutsal kabul etmiştir.

Arafat Dağı Hz. Adem ile Hz. Havva'nın yeryüzünde buluştuğuna inanılan, Hz. İbrahim'in Cebail'den hac görevlerini nasıl yapılacağını öğrendiği dağdır. Ayrıca Hz. Muhammed'in Hicret esnasında saklandığı Sevr mağarası Müslümanlar için ziyaret noktalarından biri olmuştur.

Trabzon'daki Sümela (Meryem Ana), Göreme Peribacaları yerleşimden uzak, tepelere inşa edilen manastır ve kilise anlayışını yansıtmakta ve doğal kutsal yapılar kapsamında ele alınabilmektedir.

4.3.2. Kültürel nitelikte kutsal yapılar ve kutsal mimari

"Mimarlık önceleri insanlar ve tanrılar arasında ilişki kurmak için gelişmiştir. Tüm ilkel ve ilkörneksel mimarlık tanrıların belirmesine ve varlıklarını duyurmalarına ortam hazırlamak amacıyla yapılmıştır. Bazı kuramlara göre her kültürde ilk tapınaklar kurban adanan yerlerdir. Bundan ötürü mimarlık aynı zamanda belirli bir gösteriye mekân sağlamak amacını taşımaktaydı. Mimarlık kültürel diyalog için mekân sağlamaktadır" (Erzen, 2019: 148).

"İlk örneklerinde bir mimarlık yapısı iyi bir hasattan sonra tanrılardan af dilemek ve teşekkür etmek için tasarlanan bir yapı idi. George Hersey'in (1988) açıkladığı gibi daha sonra mimarlık yapısı kurban adamak ile ilgili idi" (Erzen, 2019: 221).

Hayatı anlamlandırma ve yönlendirme açısından önemli olan inanç ile kutsal olana ulaşma arzusu neticesinde ruhsal / manevi mekân ve yapılar ihtiyaç haline gelmiştir. Bu nedenle insan, kendi kültürüne ait değerlerle birlikte, inanç biçimine ve bilincine göre dini olaylarla ve duygularıyla kutsalla özdeşleştirdikleri mimari hatta doğal mekânları ve yapıları biçimlendirmiştir (Meriç, 2005: 143).

Kutsallık atfedilmesi ile diğer yapılardan ayrıcalıklı konuma gelen kutsal yapıların inşası ile gök ile yer, tanrı ile insan arasında bir iletişim-etkileşim alanı oluşturulmuş, aynı zamanda evrenin yaratılışı tekrar edilmiştir. Din ve inanç sistemlerine ait temel unsurlar olan ibadet, ritüel ve/veya ziyaretlerin gerçekleştirilmesine olanak sağlayan bu mekânlar var edildikleri dönem ve coğrafyaya, ait oldukları toplumun inanç sistemi ve teknolojik seviyesine göre farklı formlara sahip olmuşlardır. Her din ve inanç sisteminin ortaya çıkış ve gelişim tarihi bağlamında çeşitli sembolleri barındıran kutsal yapılar ve kutsal mimari, tez kapsamında kutsalı deneyimleme mekânları olarak mabetler üzerinden ele alınacaktır. Tanrıların evi veya kopyası olduğunu inanılan mabetler / tapınaklar / ibadethaneler yüce bir varlığa tapınılan, dini ritüellerin ve ibadetlerin gerçekleştirildiği, kutsal törenlerin yapıldığı mekânlardır.

Her ne kadar bu üç kavram da temelde ibadet etmek amacıyla inşa edilen yapıları işaret etse de kavramların kökeni ve kullanım biçimleri irdelendiğinde kimi farklılıklar görülmektedir.

Tapmak, tapınmak, kutsal olarak nitelendirilen öğelere (Tanrı, bitki, hayvan, güneş, ay, su vb.) karşı geliştirilen davranışları gerçekleştirmek üzere oluşturulan kutsal mekânlar tapınaklardır.

Mabetler ise bir dine bağlı olanların / bir din mensuplarının belli zamanlarda bireysel veya toplu ibadetleri için inşa edilen yapılardır. Mabet kavramı tüm dinlerde ibadet edilen mekâna işaret ederken her din özelinde mabetler farklı isimler almakta, dinlere göre mabetlerin değişen formları ise ibadethane kavramına işaret etmektedir. Mabetler; kutsal bir ev'e işaret ederken, ibadethaneler; ibadet amaçlı kullanılan toplanma ev'i olarak tanımlanabilir.¹⁰

İnsanlığın varoluşundan bugüne her coğrafyada mitolojik ve dinsel temellere dayalı olarak, dini gücü göstermek ve dünyanın merkezine ulaşmak-yakınlık amacı ile dini yapılar inşa edilmiştir. Ait olduğu din ve kültürlerle göre biçimsel ve anlamsal farklılıkları olan bu

¹⁰ İlahi dinlerden Musevilikte Hz. Süleyman tarafından inşa edilen yapı mabet, kutsal ev'dir. Günümüzde ise mabetten arka kalan Ağlama Duvarı'nı bir tapınma mekanı olarak tanımlamak mümkündür. Sinagoglar ise ibadethane olarak kullanılmaktadır, toplanma ve ibadet evidir. Hristiyanlıkta; Santiago de Compostela, Vatikan gibi mekânlar mabet olarak tanımlanabilirken, kilise, katedral, şapel, manastır gibi yapılar ibadethanelerdir. Müslümanlıkta ise kutsal mabet Kâbe'dir, İslam dini açısından kutsal bir ev'dir. Cami ve mescid ise ibadethaneler, ibadet amaçlı toplanılan çeşitli büyüklükte dini yapılardır.

yapıların ortak özellikleri ise işlevleri ve kutsal değerleri simgelemeleridir. Evreni sembolize eden mabet mimarisinde, merkezi mekân kurgusu ve göğe yükselme geleneği yaygındır. İnsanlık tarihi boyunca tüm mabetler geometrik olarak yerleşimin odağındaki ve en kısa zamanda ulaşılması mümkün ve en adil toplanma noktasındaki konumu (Can, 2014; 104) merkeziliğinin göstergesidir. Kentin en yüksek konumuna inşa edilen mabetler, görkemli yapıları ile dini ve ilahi gücü temsil etmelerinin yanı sıra siyasi erk'in gücü ve varsılığın da göstergesi olmuşlardır.

Toplumların, var olma sürecinde ürettikleri kutsal yapılardaki en temel mimari formlar olan zemin, kapı, eşik, pencere, duvar vb. dini bağlamda birer metafora dönüşmekte ve hatta kutsal yapı / mimari bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır (Tatar, 2017: 2010). Kutsal yapılar kendi başına donuk bir taş yığını değil, aynı zamanda birçok ritüel ile bağlantılı kutsal bir eylemi-işlevi ifade etmektedirler (Van der Leeuw, 1963'den aktaran Hafız, 2012: 167). Kutsal mimaride her şey semboliktir ve kozmosun bütünü formlar aracılığı ile mekâna yansıtılır. Kutsala dair tecrübe ve bu tecrübenin ritmi sabitlenerek kutsal alana geçiş sağlanır. Aynı zamanda “yaratma” anı tecrübe edilir. Tapınaklar, Tanrı'nın yaratımının bir tekrarıdır ve Dünya'nın merkezini temsil etmektedirler. Herhangi bir tapınak veya evin sembolizmini anlamak için öncelikle mekânın dini değerini ve işlevini anlamak, sembol ve ritüellerin mekânı nasıl kutsal mimari bir esere dönüştürdüğünü analiz etmek gerekir (Hafız, 2012: 167-170).

Kutsal mimari yapıların din ve coğrafyalara göre çeşitlenmesine ilişkin örnekler çok çeşitli olup kent ölçeğinde kutsallığa odaklanan bu tezin kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak kent ölçeğinde kutsallık algısının oluşmasında temel belirleyicilerden birinin kutsal yapılar ve mimari olması nedeniyle belirli örnekler üzerinden kabaca kutsal yapılar tariflenmeye çalışılacaktır.

Uygarlığın başladığı Mezopotamya coğrafyasının tapınak ve gözlemevleri zigguratların, kentlerin merkezindeki en büyük yapılar olmasının nedeni göğe yaklaşma ve inanılan kuvvet ile irtibata geçme arzusundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Mezopotamya'da tapınak mimarisinin tarihi, sur ve saray mimarisine oranla daha eskidir (Müller, 2012: 79'dan aktaran Yılmaz, 2017: 72). Mezopotamya'da zigguratlar göğe doğru yükselen, kule-tapınak formlar ile gök ile yer arasındaki ebedi yaşamı temsil eden yapılar

olmuşlardır. Zigguratlar cennete ulaşan insan yapımı dağlara benzeyecek biçimde inşa edilmiş, ölüleri cennete daha da yakınlaştırmak için basamaklı olarak tasarlanmıştır.

Mısır'da kapalı form ve ölçüleri ile güç ve sağlamlığı temsil eden kutsal yapılar ise piramitlerdir. Yukarı çıkma anlamına gelen m(e)r denilen, devasa mezar yapıları olan piramitlerde firavunlar güneş tanrısı Ra'yı selamlamaktaydılar (Roth, 2002: 241'den aktaran Yılmaz, 2017: 72). Temeli dine dayanan Mısır mimarisinde amaç ölüyü sonsuza kadar muhafaza etmekte ve kutsal yapılar olarak tapınaklar ve kabirler ön plana çıkmaktaydı.

Ortaçağ Avrupa'sının kutsal mimari yapısı olan katedraller ise şehir merkezlerine inşa edilerek her şeyde tanrıya ilişkin bir bağlantı olduğu mesajını insanlara vermiştir. Hristiyanlıkta kutsal yapılar her “şey”in tanrıya ulaşması amacını taşıırken İslam dünyasında ise her “şey”de tanrının görünmesi amacı güdülmüş (Yılmaz, 2017:73), ilahiye ulaşmada aracı olan en temel kutsal yapılar camilerde ve hatta üst mimarlık ürünü olan kentlerde tevhid (tek ve bir olma) anlayışı hâkim olmuştur. Hristiyanlıkta ise kilise başta Katoliklik olmak üzere bütün mezhepleri ifade eder. Hristiyanlıkta cemaat olgusuna ve ritüellere önem verilmektedir. Bu nedenle ritüellerin cemaatle gerçekleştirildiği kiliseler merkezi kurumlardır. Benzer şekilde İslamiyet de cemaatle ibadetlerin gerçekleştirilmesine önem vermiş, camiler yerleşimlerin merkezinde yer almış hatta camilerin konumuna göre yerleşimler biçimlenmiştir.

Musevilikte ise özellikle sürgün sonrası dönemde kutsallık arayışının ve somutlaşmasının merkezi sembolü tapınaklar olmuştur. Cennet ile yeryüzü arasında bağ kurduğu düşünülen mabet düşüncesi ile profan olandan ayrı bir alan oluşturulmaktadır (Şeker, 2016: 52-56).

Kutsal yapı ve mimari, bulundukları coğrafya ve inşa edildikleri dönem ile birlikte ait oldukları dini gelenek veya inanç sisteminin yapısı ve gerektirdiği ibadet biçimlerine göre şekillenmiş mekânlardır. Her bir kutsal yapı – mimari genellemeler üzerinden ele alınamayacak ölçüde dinsel, mitolojik, tarihsel, kültürel ve sembolik değerlere sahip olup bu yapılar sadece bir mekân değil taşıdıkları semboller ile kentlerde simge konumundadırlar.

4.4. Kutsal Kent

İnsanoğlunun bir arada yaşama tecrübesini edindiği mekânlar olarak kentlerin algılanmasında fiziksel ve mimari örgütlenmesinin yanı sıra kentlerin taşıdığı kültürel temsiliyet ve derinlik önem kazanmaktadır. Chaney (1999'dan aktaran Aytaç, 2017:9), kenti, uzam (space) ve alan (place) ekseninde varlık kazanmış birer kültürel örgütlenme olarak ifade eder. Kentin mekânsal-coğrafi farklılığı ile kültürel farklılığı arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Bu bakışa göre kentler, fiziksel bir olgu olmasının yanı sıra bu olguların belli değerlere göre düzenlendiği ve ilişkilendirildiği yerlerdir. Kentlilerin, sosyal, kültürel, ekonomik etkileşimin alanlarıdır.

“Kent insanların evlerinden sonra en geniş ve kapsayıcı barınağıdır. Kentteki fiziksel öğelerin niteliği, bu öğelerin taşıdıkları anlam ve nasıl algılandıkları, insanların duyduğu aidiyet hissi kentsel estetiğin üç önemli unsurudur. Kent, farklı şekillerde ama eşit olarak herkese ait ve açık bir kültür alanıdır. Kent, insanın kendine yarattığı ve zaman içinde insanı oluşturan, insanın kültürel (doğal) ökümenidir. İlk sanatsal, kültürel artefakt (yapay ürün) olarak kent onda barınan ve onda kendini ifade eden insanın doğasıdır. Kent insanın ilk önemli sanat eseridir. Bütün farklı kültürlerde kentlerin ortak alanları ve yapıları simge ve anlamların aktarılması ve insanlara pratik yaşamın ötesinde yeni boyutlar kazandırmak için kullanılmıştır (Erzen, 2019: 106-110).

Alver (2017), kenti insanlık tarihinin belirli bir döneminde, belirli şartlar ile ortaya çıkan, sosyal, kültürel, iktisadi, tarihsel, dini, mimari, estetik yönü ile kendini gösteren yaşam alanları olarak tanımlamaktadır. Din gibi birçok unsurun ortaklaşa gerçekleştirildiği fiziki bir ürün olan kente yön verenin ise din ve inançlardan hareket eden insanlar ve toplumlar olduğunu vurgulamaktadır (Alver, 2017: 11).

Canatan (2017: 79) ise kenti bir kültür ve medeniyet tasarımı olarak ifade etmekte, insanların sosyal dünyaları yanı sıra mekânsal çevrelerini de kültürel nosyonlara göre inşa ederek yaşam biçimlerini kentlere yansıttıklarını vurgulamaktadır. İnsanların sosyal hayatları ile birlikte mekânsal düzenlemelerinde de kültürel ve dinsel faktörlerin etkisi görülmektedir. Sosyolojik anlamda hep bir hayat tarzına işaret eden bir yaşam biçiminin, bir dinsel inanışın yansıtıldığı kent, insanın ve kültürün temelini atıp inşa ettiği bir kurgudur. Farklı kültür ve medeniyetlerin sembolik öğelerini yeşerttikleri mekânsal zemin olarak şehir, din ve inançların sembolik öğelerini barındıran bir olgu olarak da tanımlanabilir. Dinin kendisi ile ifade edilen şehir tipolojilerinin olması, şehrin mekânsal

ve zamansal geometrisinin, tarihsel ve kültürel iklime göre biçimlendiğini ifade etmektedir (Çelik, 2017: 193-194).

“Kent kültür bütününün barındırdığı ve insan bilinci ve belleğinin yansıması olan zamanın tarih niteliği kazandığı yerdir. Kentin fiziksel yapısı yani mimarisi, eski ve yeni mabetleriyle insana dünyanın insan yapısı ve insan mirası olan boyutunu anımsatarak, onu geçmişi ve geleceği arasında bir tarihe oturtur ve diğer insanlarla ve kuşaklarla ilişkilendirir. Aynı mekânlarda daha önce yaşamış kişilerle bu tür tarihi ilişkiler kurmak, her zaman farkında olunmasa da insanın yeryüzündeki varlığına anlam kazandırır” (Erzen, 2019: 117)

Olgusal ve imgesel bir gerçekliği ifade eden kent, somut bir olgu olmasının yanı sıra bir imge, semboldür. Toplumsal ve kültürel öz ile ortaya çıkan kent, belli inanç ve kültür etrafında oluşan bir kümelenme (Alver, 2017: 12-18) olmuş, insanlık tarihinde kentlerin ortaya çıkışı ise bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. İlk şehirler Mezopotamya’da, Nil Vadisinde, Hint ve Çin’de ortaya çıkmıştır. Doğu toplumlarının bir şehir medeniyeti olarak ortaya çıkmasına dair bilgiler ise Anadolu’dan elde edilmiştir (Tuna, 2017: 37-39).

Kentlerin ortaya çıkışına dair teorilerin temelinde ise üç temel etkenden bahsedilmektedir. Bunlar; kale, mabet ve pazardır. Kale dünyevî iktidar ve gücü, mabet inancı ve pazar da ekonomik, iktisadî hayatı sembolize etmektedir. Farklı ortaklıklar üzerine kurulan kentlerde ortak inanç sistemine sahip olmak en önemli unsurlardan biri olmuştur (Ok, 2015: 112).

Eski medeniyetlerde şehirler kozmosun yeryüzündeki modeli olarak düşünülmüş, kentin kuruluşu ve mimarisi de kent ve kozmos arasındaki metafizik ilkelere göre belirlenmiştir. Eliade tarafından “merkez simgeciliği” olarak ifade edilen durumun mekâna yansıması ise belirli bir merkez etrafında kentin inşa edilmesi üzerinden ele alınabilir. “Allaha’a inanan toplumlar şehirlerini mabet ve kutsal mekânlar etrafında kurarak teo-centrik bir model kullanırlar. Müslümanlar için Kâbe, Hristiyanlar için Vatikan, Yahudiler için Kudüs gibi..” (Demirci, 2017:55-60). “Kent kuramına öncülük eden isimlerden Fustel de Coulanges da, şehrin kuruluşunda din faktörünün tayin edici olduğuna inanır. Ona göre kadim şehirler dini bir topluluk olarak ve dini kurumlar (tapınak, kilise, sinagog ve cami gibi mabetler) etrafında kurulmuşlardır” (Canatan, 2017: 80).

Heidegger’e göre (1961) ise dünya, her zaman tinin, maneviyatın dünyasıdır, mimari ve yapıların yeryüzündeki yaşamın aynı zamanda gök kubbenin altında ve korumasında

olduğunu, tanrılar nezdinde bir ikamet olduğunu vurgular. Yeryüzünün değerleri ile ilgili temel kavramların çıkış noktası Antik Yunan ve Uzak Doğu'ya dayanmakta olup, bu kavramlar bugün de kentleri, yer ve coğrafyayı, toprak ve gökyüzünü anlamak için önemli kavramlardır. Antik Yunan'da her farklı yerin, onu koruyan, ona sahip olan ve niteliklerini simgeleyen bir tanrısı olduğuna inanılırdı. Pagan inançlar doğanın her farklı olgusunu kutsal görüyordu. Japon Şinto inancında ise her nesnenin, her varlığın bir ruhu (kami) olduğuna inanılır. Özellikle dağların kutsal ruh barındırdığına inanılması nedeni ile kent, sokak ve caddelerin sonunda doğayı ve özellikle kenti çevreleyen dağları görmek şarttı. Kentler ve caddeler buna göre düzenlenirdi (Erzen, 2019: 21-22).

Mumford (2007) ise tarihsel süreçte şehir hayatının ölümlerle birlikte başladığını söyleyerek insanların daimi bir yerleşime geçme nedenlerini ölümleri gömme ihtiyacına bağlamıştır. Ölümlerin gömülmesiyle ortaya çıkan mezarlıklar ve kutsal mekânlar, şehirlerin varoluş sebebi olarak dile getirilmektedir (Mumford, 2007'den aktaran Çelik, 2017:194).

Kutsal alanlar, kent coğrafyası içinde konumu tanımlanmış ilk kamu alanlarıdır ve kentlerin kuruluş aşamasından itibaren şekillenmeye başlamış (Martin, 1987'den aktaran Eren, 2015: 222) hatta kimi zaman kutsal yapı-alan çevresinde kent şekillenmiştir. Sadece dinsel aktivitelere ayrılmış alanların belirlenmesi, tanrılara ayrılmış bölgelerin de belirlenmesini içeren yeni bir tip mekân hiyerarşisi anlayışını oluşturmuştur. Antik kaynaklara göre surların inşası, konut alanlarının belirlenmesi, arazilerin bölüştürülmesi ve tanrılara ayrılan toprakların belirlenmesi yeni kurulan kentlerin öncelikleri arasındadır. Yeni şekillenen kentlerde, kamusal ve özel alanların en erken dönemlerden itibaren ayrıldığı ve kutsal alanların sınırlarının tanımlandığı görülmektedir (Malkin, 1987'den aktaran Eren, 2015: 222-223). Kutsal alanların belirlenerek tapınakların inşasında genellikle şehrin en yüksek noktasında uzaklardan görülebilecek bir kutsal alan içinde veya kent içinde ve her yerden görünebilir olmasına önem verilmiştir. Kent içerisindeki bu konumun tercih nedeni ise kent vatandaşlarında tanrı tarafından gözlemlendikleri ve korundukları hissini güçlendirmek ve kutsal olanın dünyevi hayattan ayrımını somutlaştırmaktır (Eren, 2015: 223-224).

Kutsal mekânların kuruluşu ve inşasında olduğu gibi yeni yerleşimlerin-kentlerin inşası, dünyanın yaratılışı ile özdeşleştirilmektedir. Pek çok gelenekte dünyanın bir merkezi

bulunmakta ve bu merkez etrafında kurulan yerleşimler ile aslında dünyanın yaradılışı tekrarlanmaktadır.

İnsanların kutsal güçlerle yakın ilişki içinde olduğu, bütün varoluşun ve etkinliğin kaynağı olan bir kutsal kent düşüncesi (Armstrong, 2017: 33) tek tanrılı ve çok tanrılı tüm dinlerde öneme sahip olmuştur. Kutsal güçler ile bağdaştırılan bu kentlerin en önemli noktaları belirli inançlara göre şekillenmeleri, kutsallıklarının tezahürü olan yapı ve mimarilerinin bulunmasıdır. Kentlerin kuruluşunda dinsel ve/veya mitolojik bir arka planın olması, kenti algılayış biçimini değiştirmektedir.

4.5. Değerlendirme

Kentler, insanlık tarihi boyunca kültür, toplumsal ve sosyal yapı, gelenekler, din ve inanç sistemleri, coğrafi koşullar ve dönemin bilimsel-teknolojik gelişmişlik düzeyine göre farklı biçimlerde anlamlandırılmıştır. İlk yerleşimlerden bugüne çeşitli dinamiklerin etkisi ile şekillenen kentlerin ortaya çıkışı ve/veya biçimlenişinde kutsal mekânların yönlendirici rolü olmuştur. Yerleşimin merkezinde konumlanmış, inancın / dinin varlığını temsil eden kutsal yapı ve kutsal mimariler ile biçimlenen veya doğaya atfedilen kutsallığa yakın olma arzusu ile inşa edilen kentler de kutsal olarak nitelendirilmiştir.

Özellikle korumanın içerik ve kapsamının genişlemeye başladığı 19. yüzyıldan günümüze, çeşitli din ve inanç sistemlerine ait kutsal-dinsel mirasın keşfi, kültürel mirasın insanlığın ortak mirası olduğuna dair anlayışın gelişimi ve kutsallık gibi somut olmayan ifade biçimlerinin mekânlara kattığı değere ilişkin gelişmeler doğrultusunda kutsal kentler 21. yüzyıl koruma anlayışı içerisinde önemsenmiştir. Somut ve somut olmayan bileşenlerin bir bütünü olan kutsal kentler, kültürel ve/veya doğal mirasın bir parçasıdır ve sürdürülebilirliklerinin garanti altına alınması gerekmektedir. DML’ndeki kutsal kentler incelendiğinde, farklı toplum veya topluluklarca kutsal olarak kabul edilen kentlerin, dünya mirası olarak kabul edilmesinde kutsallığına ilişkin vurgunun (yeterli) olmadığı, bir mirasın üstün evrensel niteliklerinin sadece somut – fiziksel bileşenleri üzerinden tanımlandığı, mimari veya yapısal özellikleri ile tarih içerisindeki rolü üzerinden bir değer atfedildiği tespit edilmiştir. Kutsal kentlerin oluşumundaki temel etken ise sadece fiziksel veya sadece simgesel olarak kategorize edilemeyecek ölçüde karmaşık ve çok yönlüdür. İnsanlığın var oluşundan bugüne her din ve inanç sistemi kendi kültür ve gelenekleri

çerçevesinde kutsal yerleşimler inşa etmiş veya kimi yerleşimleri kutsal kabul etmiştir. Bu kentler, sadece o din veya inanç sistemine mensup kişilerce değil tüm insanlığın tarihini etkilemesi veya insanlık tarihinde etkin rol oynamaları sebebiyle insanlığın ortak değerleridir. Kutsal kentlerin sadece kültürel değerleriyle değil kutsal değerleriyle birlikte korunabilmesi amacıyla bu tezde kutsal kentleri tanımlama ve belirleme kriterleri ve ölçütleri konu edilmiştir. Bu amaçla, DML’nde yer alan kutsal kentlere yönelik bir tarama yapılmış ve dini değerlerine yönelik uzlaşının sağlandığı (dine ve inanç sistemine sahip herkesçe kutsal kabul edilen) kimi kentlerin DML’nde sadece mimari ve yapısal nitelikleriyle yer aldığı (Eski Kudüs Kenti ve Surları, Vatikan gibi), kimi kentlerin ise ortak miras olarak korunmadığı (Mekke, Medine gibi) tespit edilmiştir. Sadece fiziksel ve somut niteliklere dayalı bu anlayışın sürdürülmesi sonucunda, insanlığa ait miras alanları olan kutsal kentlerin tahrip olması, yok olması gibi tehditler söz konusudur. Bu nedenle bu tezde, kutsal kentlerin somut ve somut olmayan, kültürel ve kutsal değerleri ile tanımlanarak sadece kültürel miras olarak değil kutsal miras olarak öneminin ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu hedefle, öncelikle kutsal kentlerin tanımlanması ve belirlenmesindeki kriterlerin / ölçütlerin belirsizliği gözönüne alınarak kutsal kentleri oluşturan bileşenler ve değerler bir yöntem kurgusu üzerinden tartışılmış (bkz. Bölüm 5) ve semavi dinlere ait kentler üzerinden bu yöntemin uygulanabilirliği (bkz. Bölüm 7, 8, 9) denenmiştir.

5. KUTSAL KENTİ TANIMLAMADA YÖNTEMSEL KURGU

Kültürel mirasın uluslararası gelişme süreci ve bu gelişme sürecine bağlı olarak Türkiye’de kültürel mirası koruma süreçlerinin incelenmesi sonucunda kutsal değerlerin sadece kültürel miras odaklı tanımlandığı, 21. yüzyıl koruma yaklaşımları içerisinde önemsenen kutsal miras kavramının ve içeriğinin henüz net biçimde tanımlanmadığı görülmüştür. Bu tespit ile kutsal kentleri nitelikleri ile tanımlayabilmek için eksik ve yetersiz olan, yadsınan kutsallık ve mekân ilişkisi incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, kutsal kentlerin koruma ve sürdürülebilirliğinin tartışılabilmesi için öncelikle kültürel ve (özellikle) kutsal değerler üzerinden kutsal kentin bileşen ve niteliklerini ile tanımlanmamasının bir zorunluluk olduğu görülmüş, kutsal kent niteliklerinin belirlenmesine ilişkin bir süreç takip edilerek, kutsal kenti tanımlayan bir yöntem kurgulanmıştır. Bu kurgunun temelinde, tezin ön inceleme, araştırma, gözlem ve çalışmanın tasarımı aşamalarında (bkz. Bölüm 1, Şekil 1.1 ve Şekil 1.2) ele alınan ve tezin dayandığı temel kavramlar bulunmaktadır. Bu bağlamda;

- Uluslararası sözleşmeler ve rehberlerde, ulusal koruma sisteminde kutsal mirasa referans veren kavramlar,
- Kutsal ve kutsallık olgusunun tanımları,
- Farklı form, ölçek ve nitelikteki kutsal mekânlara yönelik incelemeler / araştırmalar

sonucunda kentlerde kutsallığın tezahürü ve kentlere kutsallık atfedilmesinde temel ve ortak değerler tespit edilmiştir. Tez kapsamında, bu değerler sınıflandırılarak ve değerlerin içeriği tanımlanarak bir yöntem kurgusu denenmiş (Çizelge 5.1); yaşayan semavi (ilahi) dinlere ait, yapılı-mimari çevreyi kapsayan ve kentin gelişiminde kutsal mimarinin yönlendiriciği olduğu, kutsal ve kültürel değerleri günümüze kadar ulaşmış, dini-manevi işlevleri gerçekleştirmeye olanak tanıyan kentler üzerinden bu yöntemin uygulanabilirliği ölçülmüştür (bkz. Bölüm 7,8,9). Kentsel bileşenler yapılı çevre analizi ve doğal çevre ilişkileri, kutsal semboller, inanç-algı-mekân etkileşimi, tarihsel analizler ve inanç sistemlerine bağlı olarak ortaya çıkan yaşam geleneklerinin biçimlendirdiği sosyo-kültürel yapı olarak tanımlanmıştır.

Çizelge 5.1. Kutsal kentlerin değer odaklı tanımlanmasında kullanılacak niteliksel değerler ve tanımlamaları

Kutsal Kent Bileşenleri	Niteliksel Değerler	Değer Tanımı
YAPILI ÇEVRE ANALİZİ VE DOĞAL ÇEVRE İLİŞKİLERİ	Kentsel Konum Makroform İlişkisi	Yerleşim formu, oluşumu, gelişimi
	Yapısal Bileşenler Mekânsal Analiz ve Etkileşim Kodları	Kutsal yapı ve komplekslerinin yapısal analizi İç /dış mekân, yakın çevre ilişkileri
	Kent Mimarisine Dair Özellikler	Kutsal yapıların mimari özellikleri Kutsal inançların mimariye yansımaları
	Doğal Çevre Etkileşimi	Doğal çevrenin kentsel mekân strüktürü ve mimariye ve kutsal mekân oluşumlarına etkileri
KUTSAL SEMBOLLER	Dini-kutsal Simgeler, İşaretler	Kutsallığa referans veren somut ve somut olmayan işaretler Yaşam geleneğinde kutsal semboller
	Mimari Şifreler	Mimari yapılarda kutsal şifreler
İNANÇ-ALGI-MEKÂN ETKİLEŞİMİ	Kutsallık Atfedilen Mekânlar	Mekânsal işlevlerin inanç ve dini algılara göre değerlendirilmesi
	İbadet Biçimlerinin Mekâna Etkileri	İbadet form ve formatlarının mekânı biçimlendirmedeki etkileri
	Dini Ritüeller ve Ritüel Mekânları	Dini ritüeller ve ritüel mekanlarının kutsallıkla ilintisi
	Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Mekânları	Ziyaret fenomeni ve mekânlarının yapıli çevredeki yeri ve etkinliğı
	Hac Rotaları ve Yerleri	Hac rotalarının ve yerlerinin kentsel mekâna etkileri
TARİHSEL ANALİZLER	Kültürel Katmanlar	Kutsal kentin kültürel katmanlarının inanç sistemleriyle ilişkilendirilmesi
	Tarihe Uygarlığa Tanıklık	Kutsal kentin tarih ve uygarlıktaki önemi-yeri, tanıklığı
	Zaman-İnanç Sistemi-Kutsal Mekân Etkileşimi	Kentin kendi gelişme zamanlarına göre inanç sistemlerinin mekânsal yapıya etkileri
	Kutsal Tarihi Göstergeler	Kutsallık ile ilişkilendirilebilecek tarihsel olayların ve gelişmelerin mekânsal göstergeleri

Çizelge 5.1. (devam) Kutsal kentlerin değer odaklı tanımlanmasında kullanılacak niteliksel değerler ve tanımlamaları

TARİHSEL SÜREÇTE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI	Yerel Kültür ve Dini Değerler Ortaklıkları ve Mekânsal Etkileşim	Yerel kültürün, geleneklerin, dinsel ortaklıkların veya farklılıkların mekânsal göstergeleri
	Aidiyet, Sahiplenme, Cemaat Duygusu	Dini topluluklar-gruplar, yerel halk tarafından mekâna atfedilen anlam
	Bilinç ve Farkındalık Düzeyi	Kutsal mekânın anlamına, değerine, önemine ve sürdürülebilirliğine ilişkin farkındalık düzeyi
	Paylaşma, Tanınırlık İsteği, Kültürel –Dini Değerler Ortaklıkları	Dini değerleri paylaşma, yaygınlaştırma düzeyi Kutsal mekân ve kent üzerinden tanınırlık sağlama
	Kutsal Mekânların Sürdürülebilirliği ve Değerlendirme-Gelişme Olanakları-Potansiyelleri	Kutsal kentin sürdürülebilirliği, mevcut durum, olanak ve potansiyeller Sürdürülebilir kalkınma ve turizm ekseninde kutsal mekânın tanınırlığına ilişkin çabalar

5.1. Yapılı Çevre Analizi ve Doğal Çevre İlişkileri

Yapılı çevre analizi ve doğal çevre ilişkileri kapsamında kutsal bir faktör etkisi ile; kentin coğrafi açıdan konumlanması ve gelişimi, yerleşim deseninin kutsallığa dair bileşenlerin etkisi ile şekillenmesi, kutsal yapı ve komplekslerin iç ve dış mekânlarının yapısal özelliklerinin ortaya çıkışı, yakın çevre ile kurulan ilişkilerde kutsal bileşenlerin rolü, inanç sistemlerinin kutsal yapıların mimari özelliklerine yansıma biçimleri, doğal çevredeki kutsala dair bileşenlerin mimari ve kutsal mekân oluşumuna etkisi ele alınmıştır. Bu bölüm, kutsallığın fiziki mekân üzerinden somut bileşenler ile tanımlanmasına odaklıdır. Kutsal kentin ve mimarinin somut-fiziksel bileşenleri; inanç sistemlerine ait kutsal semboller ile ilişkilendirilerek, mekânda var olan kutsal simge ve işaretler analiz edilerek örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

5.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi

Mekânsal ve işlevsel ilişkilere dayalı biçimde ortaya çıkan yerleşim desenleri kent makroformunu ifade etmektedir. Bir kentte bulunan fiziksel öğelerin tanımlanması veya belirli bir süreç içerisinde insan ve toplumların etkisi ile oluşan mekânsal formların ifadesi olarak da kentsel makroform kavramı kullanılmaktadır. Bir kentin makroformunun biçimlenişinde temel etken coğrafya olup, diğer çevresel etkenler, toplumsal ve ekonomik

yapı, politik yapı gibi faktörlerde makroform üzerinde etkili olmaktadır. Bunların yanı sıra siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve dinsel amaçlar ile kurulan kentler de, yerleşmenin nasıl şekilleneceğinde belirleyici olmaktadır. Çeşitli faktörlerin etkisi ile farklı biçimlerde büyüyen ve gelişen kentlerde, kent biçimi olarak da ifade edebileceğimiz kentsel makroformun önemli belirleyicilerden biri de kutsal yapıların konumlanması olabilmektedir. Kutsal kent kavramı irdelenirken (Bölüm 4.4) vurgulandığı üzere kente yön veren faktörlerden birisi din ve inanç sitemlerine bağlı olarak insanların-toplumların kentin yapılı çevresini biçimlendirmesidir. Kentlerin kuruluş amaçları, gelişimleri ve büyümeleri, yerleşim deseninin ortaya çıkışı kimi zaman dinsel, kutsal faktörlere bağlıdır. Kimi kentler dünyanın yaratılış öncesi veya yaratılış süreci ile bağdaştırılması, kimi kentler ise kutsal mimari yapının etkisi ile kutsal bir yerleşim olarak kabul görmektedir.

5.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları

Kente kutsallık atfedilmesinde belirleyici faktörlerden biri olan kutsal yapılar-mimari veya yapı komplekslerinin mekânsal organizasyonunu okuyabilmek amacıyla bu yapıların hangi bileşenlerden oluştuğunun irdelenmesi, mimari biçimlenişteki ilişkilerin kutsallık olgusu ile okunması gerekmektedir. Kentlere kutsal niteliği kazandıran yapı veya yapı gruplarının birbirleriyle ve çevreyle ilişkileri, kutsallıktan kaynaklı işlevlere göre mekânsal düzenlemelerin nasıl yapıldığı, iç ve dış mekân arasındaki bağlantının nasıl kurulduğu, kutsal bir yapının iç ve dış mekân organizasyonunun nasıl şekillendiğine dair tespitler bu bileşen altında yapılmıştır. Kutsal yapılar, din ve inanç sisteminin gerektirdiği dinsel fonksiyonları (ibadet, dua, ağıt, bayramlaşma, kutlu günleri anma gibi) barındırmaları, kentteki gündelik hayatın sosyal ve toplumsal (evlilik, cenaze, dine mensup olma kaydı törenleri, yardımlaşma gibi), ekonomik yönlerine (vakıf işletmeleri, ticaret ağı gibi) katkı sağlamaları ve hatta eğitim, kültür, ilim ve bilim faaliyetlerinin gerçekleşme mekânı olmaları sebebiyle çoklu işlevlere göre inşa edilmektedir. Kutsal mimari çözümlemelerinde görüldüğü üzere; yapı birimlerinin kullanım biçimi ve ilişkileri, yapının büyüklüğü ve yönelişi, ışığın ve renklerin kullanımı, yapı malzemeleri gibi çeşitli bileşenler hem dinsel öğretilerden kaynaklı kutsal bir olguyu, durumu sembolize etmekte hem de işlevsel açıdan mekânın kullanımını ve kentsel yerleşimde mekânsal oluşumları, bu oluşumlara bağlı olarak farklı kent bileşenleri arasındaki etkileşimi yönlendirmektedir.

5.1.3. Kent mimarisine dair özellikler

Kentte kutsal niteliği kazandıran yapıların bir bileşeni olarak ele alınan niteliksel değer ise mimari özelliklerdir. Kentlerde kutsal olarak nitelendirilen, kentin formu yanı sıra dış mekânlar arası ilişkilerin biçimlenmesinde de etkili olan kutsal mimari-yapılar hem ait oldukları din ve inanç sisteminden hem de bulundukları coğrafya, zaman ve yerel kültür bileşenlerinden kaynaklı mimari anlayışlara-geleneklere ait izler taşımaktadırlar. Mimari yapının yönelişi, büyüklüğü, malzemesi, çevresiyle ve diğer yapılarla kurulan ilişkide mimari öğelerin-birimlerin kullanım biçimi, dinin ortaya çıktığı zaman ve coğrafyaya bağlı olarak aktardığı değerler mimari yapı üzerinden okunabilmekte, kentlere kutsallık atfedilmesinde mimari yapılar temel etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Semavi dinlere ait kutsal kentlerde (bkz. Bölüm 7.1.3, Bölüm 8.1.3, Bölüm 9.1.3), mimari formlar üzerinden kentlerin kutsal kimliği ön plana çıkmakta, kutsal yapı odaklı kent merkezi hem kentin gelişimini yönlendirmekte hem de kent ile özdeşleşerek kutsal simge olmaktadır.

5.1.4. Doğal çevre etkileşimi

Doğal unsurlara atfedilen kutsallık veya doğal unsurlarla iç içe kutsal mekânların yaratımı (bkz. Bölüm 4.3.1 Doğaya Atfedilen Kutsallık) üzerine yapılan araştırmada da görüldüğü üzere kutsallığın somut ifadesi çeşitli biçimlerde olabilmektedir. Doğal kutsal mekânlar, giriş bölümünde değinildiği üzere tez konusunun dışında olmakla beraber, doğal çevrenin kentsel mekânın strüktürüne, kutsal mimari ve mekânın oluşumuna etkisi, doğal kutsal unsurların kentin biçimlenişinde oynadığı rol gözardı edilemez. Kentler, hiç kuşkusuz ki doğal ve yapılaşmış çevrenin etkileşiminden doğan mekânlardır. Bir kentin kutsallığının tanımlanmasında, doğal çevre ile etkileşimi ve doğal çevredeki kutsallık atfedilen unsurlar belirleyici olabilmektedir.

Din tarihi açısından önem taşıyan kutsal olayların gerçekleştiği veya Tanrı tarafından kutsal olarak işaret edilen doğal alanlar referans alınarak yerleşimler oluşturulmakta, doğal kutsal alanlar kutsal mimarinin konumunu ve kentlerin büyüme yönünü belirlemektedir. Kutsal doğal alanlar ile insan eliyle inşa edilmiş kutsal mimarinin etkileşimi ile kentlerin kutsallığı pekişmekte, mekânsal bu ilişki dini işlevlerin-görevlerin gerçekleştirilmesi açısından da avantaj sağlamaktadır.

5.2. Kutsal Semboller

Kentlerin kutsal olarak nitelendirilmesinde, din ve inanç sistemi ve bunların öğretileri, geleneklerine bağlı olarak geliştirilmiş sembollerin etkisi bulunmaktadır. Kutsal kentteki bu semboller kimi zaman somut-fiziksel (düz anlam - göstergebilimsel anlamlandırmanın birinci düzeyi) kimi zaman ise somut olmayan (yan anlam - göstergebilimsel anlamlandırmanın ikinci düzeyi) işaretler üzerinden okunabilmekte, bu semboller aracılığı ile mekânın kutsallığına referans verilmektedir. Kutsal semboller bileşeni kapsamında somut ve somut olmayan işaretler hem kent düzeyinde hem de mimari yapılardaki şifreler üzerinden irdelenmiştir. Geometrik bir formun mimari yapıda kullanılış biçimi ve kullanım amacı, kutsal yapılar içerisindeki nesnelerin hem yapı içerisinde hem de birbirlerine göre konumlanışı ve yönelişi, kubbe, çatı veya pencere gibi mimari formların renk, büyüklük, biçim özelliklerini belirleyen ilkeler, ışığın kullanımı, yapının kent içerisinde konum ve yönelimi kutsal sembollerini barındırmakta, ait olunan dini öğretinin mesajlarını mekâna taşıma yöntemi olarak kullanılmaktadır.

5.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler

Dinsel-kutsal simge ve işaretlerin mekânsal okumasını yapabilmek amacıyla öncelikle imge, simge, işaret kavramları irdelenecektir.

İmge, zihinde tasarlanan şey, duyularla algılanan, bir uyaran olmadan bilinçte beliren hayal anlamındadır. İnsan aklının, imgeyi somutlaştırma isteği ile simge ortaya çıkmıştır. Simge, duyular ve hayal gücü ile yapılamayacak somutlaştırmanın koşuludur. Ancak, her disipline göre özgün anlam yüklemi ile kavramlaştırıldığı için açılımı bağlamına göre değişebilir. Simge en geniş anlamıyla “kendinden başka bir şeyi nedensellik ilişkisi kurmadan yansıtarak veya temsil ederek ve görünür kılan im veya işarettir. Bu imleme bir figür, nesne, beti, gösterge, sözcük biçiminde olabilir. Bu nedenle, simge “toplumsal, kültürel, uzlaşım sal im” olarak tanımlanmaktadır. Türkçe’ye antik Grekçe’den sembol, Osmanlıca’ya remiz olarak geçmiştir. Grekçe’de sembollerin kullanımı buluşmak, birleşmek anlamı, giderek birleştirici öge olarak kavramlaştırılmıştır. Sembol, derin arketipsel (ilk örnek) yapıların niteliğini taşıy görevi de anlamların rasyonel âlemine bu soyut gerçeği aktarmaktır (Arpacıoğlu, 2006: 38). Simge, insanın kavrama ve imgelem gücünü uyarır, anlamlı deneyimleri canlandırmaya olanak verir. Simge, temsil ettiği soyut

ve aşkın değerlerin anımsanmasını, anlaşılmasını, paylaşılmasını sağlayan bir anahtardır. Belli bilgi ve anlayışı aşına olanlara açar, arketipleri gösterir veya yeniden üretir (Bobaroğlu, 2014).

Mimari yapılar ve kentlerin inşası ile kutsal ve kutsallık kavramları, tasarım sürecinde nesnel bir hale bürünmüştür. Bu nesnel form üzerinden simge ve işaretlerin mekân üzerinden okunabilmesi ve algılanabilmesi ise, din ve inanç sistemine dair belirli bir bilgi birikimine sahip olmayı gerektirmektedir. Dini nitelikli mekânların, kutsallığı çağrıştırması ve dinsel iletilerin ve kodların okunması, mimari yapı veya kentin kutsallığı anlatma-ifade etme gücüne de bağlıdır. Aynı din ve inanç sistemine ait kutsal yapıların, sahip olduğu benzer anıtsal ölçek, yapı formu, ortak simgelerin oluşturulmasına dair çaba kutsallığı iletme – vurgulama ihtiyacının bir sonucudur.

5.2.2. Mimari şifreler

Göstergebilim bağlamında simge ve işaretlerin içeriğinin, mimari yapılar üzerinden somut bir biçimde açığa çıktığı göstergeler mimari şifreler olarak ele alınmıştır. Tüm dinlerde kutsallık ile bağdaştırılan, kutsal hissini uyandıran işaretler bulunmaktadır. Simgeyi oluşturan işaretler, duyuların ötesindeki bir gerçekliği deneyimleme (Otto, 2014:183) arzusu ile kutsallık atfedilen doğal veya yapılı çevrede somutlaştırılmıştır. Kutsal mimari – yapılar, mimari yapıların yapısal bileşenleri (yüzeyler, kütle vb.) hem dini-kutsal simgeler, işaretler hem de din ve inanç geleneğinin mimari şifrelerini barındıran somut öğelerdir.

Dini-kutsal simgeler ve işaretler, din ve inanç sistemlerinin anlamı, mesajları, öğretilerine dair dışavurumlardır. Kentlerdeki ve yapılardaki kutsal algısı yaratan sembollerin yanı sıra kültür ile biçimleniş sonucunda farklı din sistemlerine özgü simgeleri barındıran mimari biçimler (Hristiyan, İslam mimarisi vb.) ortaya çıkmaktadır (Ataç, 1981). Dine referans ile ortaya çıkan yapılarda, mimari öğelerin ve elamanların kullanımı, biçimlerin tekrarı, mecazi göstergelerin somut bir biçimde ifade edilmesi gelenek, kültür, var olunan coğrafya ve zamana bağlı olarak da gelişim göstermektedir. Kutsal ile ilişkilendirilen olgular, mimari şifreler üzerinden kabaca açıklandığında;

- Mimari yapı elemanlarından kubbe (domes), form olarak daire, kare ve bu geometriye yakın olan çokgen planlı yapıların üst (çatı) örtüsü olmakla birlikte camilerde,

yeryüzünü-dünyayı simgeleyen taban alanın üzerindedir ve minare ile birlikte Göksel Kudret'i çağırıştırır. Yani, merkezi planlı (kutsal geometrik düzendeki) camilerde tek kubbe, İslamiyet'in tevhid anlayışıyla örtüşen bir semboldür (Mülayim, 2002). Bu biçimiyle kubbe, kalıcılığın da sembolü olarak görülmektedir.

- Evrensel kutsal işaret dili olarak ışık, Tanrının ışığını-nurunu ve ilahi bilgeliğini temsil eder. Bu gücü göstermede diyalektik bakışla karanlıkta da (gölgeden aydınlığa geçişin dünyeviden ilahi geçişin simgesi olarak) dinî yapılarda mimari bir öge ve işaret olarak değerlendirilmiştir. Dinî mimaride ışık fonksiyonel gereksinimi karşılamadan öte anlamı ve kullanımı biçimiyle kutsallığı daha güçlü hissettirecek ve deneyimlemeyi sağlayacak, maddi dünyadan yalıtık mekânsal atmosferi oluşturmaya yöneliktir. Roma İmparatorluğunun güç sembolü olan ve tüm pagan tanrılarına adanan Pantheon'da kubbenin ortasındaki dairesel boşluk (oculus) tanrının gözünü yani göksel ilahiye simgeleyerek, ışık demetini tapınağın içine sokar. Ayasofya'da kubbe kasnağına açılan 40 pencereden renkli mozaiklere çarpan ışık, cenneti ve aydınlanmayı müjdelir. Edirne-Selimiye Camii'ndeki toplam 384 pencere, Tanrının nurunu kubbeden ibadet edenlere ulaştırır (Eraslan, 2014; Gültekin ve Canbolat, 2019: 239).
- Camiler belli bir eksen (istikbâl-i kıble) inşa edildikleri için mimarisinde "yön" en önemli faktördür. İslam kentlerinde mekânsal strüktür, gelişme yönü ve parametreleri, merkez olan caminin konumuna göre belirlenmiştir. Bu işlev ve misyonuyla Cami-i kebir (maddi ve manevi olarak büyük) olarak tanımlanan Ulu Cami kentte, en kısa zamanda ulaşılması mümkün ve geometrik açıdan en adil toplanma mekânı olarak inşa edilmiştir (Can, 2014: 102-108).
- Kare formu yani dört köşe ise yeryüzündeki dört unsuru; toprak, su, hava ve ateşi sembolize eder. Daire ve küre geometrik formları gökyüzüne işaret etmektedir. Kâbe'nin bir noktadan başlayan ve kü'be dönüşen bir geometrisi, Hristiyan bazilikasının dört kısmı dört ana yönü simgelemesi mimari şifrelerde kutsallığın nasıl ifade edildiğine örnektir.

5.3. İnanç – Algı – Mekân Etkileşimi

Kentlere kutsal niteliği kazandıran temel bileşenlerden biri mekânda gerçekleştirilen dini-manevi işlevlerdir. Kutsal kentler, dini işlevler aracılığıyla sürekli ve tekrar eden biçimde kutsanmaktadır. Mekânlara kutsallık atfedilmesi, ibadetlerin gerçekleştirilmesi, ritüel ve

ziyaret mekânlarının varlığı, hac rotası veya yeri olması kentlerin kutsal olarak kabul edilmesinde temel belirleyicilerdendir.

5.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar

Kentin kutsallaşma sürecinde hac yolları, dini ziyaret yerleri, kutsal kabul edilen toplanma yerleri aynı inançtan insanların bir araya gelmesini sağlayarak kutsalın yeniden inşasını sağlar ve insanın kutsalı deneyimlemesine aracı olur. İlahi olanla, kutsal olanla karşılaşma yeri olarak tanımlanan kutsal mekânlar şehirlerin oluşumundaki özü oluştururlar. İnsanlığın belli sınırlar içerisinde bir araya gelerek yaşamasında, kentin oluşumunda temel noktalardan biri şehri anlamlı kılan, toplumu ve kültürel hayatı şekillendiren (Çelik, 2017: 196) dini faaliyetler, törenler, ritüeller ve kutlamalardır.

İlk şehirlerin ortaya çıkışından günümüze kadar şehir hayatının mimari, fiziki, sanatsal, kültürel gelişiminde ve insan yaşamının biçimlenişinde kutsal, kutsallık ve dinlerin önemli bir payı vardır. Bugün kentleri farklılaştıran, şehirlerin tipolojilerini oluşturan belirleyiciler arasında en baskın öge dini-kutsal mimaridir. Tarihi süreçte din, ortaya koyduğu tanrısal hakikat ve model itibarıyla monoteist ve politeist özellikle pagan kültürünün belirlediği din algısıyla şehir tipini belirlemiştir. Dini kimliğin belirlediği şehir tipleri; paganist inanışlardan tek tanrılı inanışlara kadar pek çok inanışın yaslandığı mekânlardır (Taşdelen 2009: 23). Bir Ortaçağ Batı şehrinin Hristiyanlık ve kilise etrafında şekillenmesi, İslam şehrinin tevhit inancının getirdiği düzen ve tabiata uyum ile şekillenmesi, küresel bir kentin ise kutsal yapılardan bağımsız olarak giderek tektipleşen bir forma dönüşmesi dini mimari öğelerin kent üzerindeki belirleyici rolünü açıklamaktadır.

Kutsallık ve kutsal mekân kavramı ile tartışıldığı üzere, kutsal kentler de yer aldığı coğrafya ve oluştu(rul)duğu zaman, dinsel, kültürel ve mitolojik arka planı sebebiyle birbirlerinden farklılık göstermekte olup üzerinde uzlaşılabilen ve genelleştirilebilen sadece bir kutsal kent tanımı veya kriterinden bahsetmek mümkün değildir. Kutsallık atfedilen her kent kendi dinamikleri çerçevesinde ele alınıp irdelenmelidir. Ait olunan inanç sistemi, yaşayan veya yaşamayan bir dine aitlik, kentin oluşumunun arkasındaki mitolojik veya dinsel faktörler-olaylar kutsal kentlerin her birini benzersiz kılmaktadır. Bu nedenle tez kapsamında kutsal kenti oluşturan unsurları tespit edebilmek, bir kente kutsallık kazandıran niteliklerin çerçevesini ortaya koyabilmek amacıyla öncelikle belirli

örnekler üzerinden kent-kutsallık ilişkisinin nasıl kurulduğu / kurulabileceği ele alınacaktır. Bir kentin kutsal olduğunu gösteren ve/veya düşündüren belli temel işaretler bulunmaktadır. Bunlar;

- Bir mekânda tanrısal işaretin yer alması, Tanrı'nın görünmesi (teofani) veya gücünü göstermesi (tecelli), Tanrı tarafından işaret edilmesi gibi
- Mitolojik bir arka plan, olaya bağlı olarak kurulması
- Bir mekânın Tanrı için inşa edilmesi yani kutsal bir varlık adına inşa edilen mekâna kutsallığın insan tarafından atfedilmesi (tüm dinlerin kendi ibadet biçimlerine göre inşa ettiği farklı formlardaki mabetler / tapınaklar kutsal kabul edilen yaratıcıya atfedilir, bu mekânların tümünün sahibinin Tanrı olduğu kabul edilmektedir. Tanrı ve tanrıçalar, din kurucuları veya dini şahsiyetler adına yapılan mabetler/tapınaklar/ibadethaneler kente kutsallık vasfı kazandırabilmektedir.)
- Dini şahsiyetlerin veya temsilcilerin düşüncelerini yaydığı, doğup büyüdüğü, dini felsefelerini açıkladığı ve yaydığı veya ibadet ve ziyaretlerini gerçekleştirdikleri mekânlar insanlar tarafından kutsal kabul edilebilmektedir .
- Din mensuplarınca ayrı bir değer verilerek kutsal kabul edilen dini merkezler veya şehirler bulunmaktadır.
- Din ile ilgili bir olayın gerçekleşmesi ile insanlar tarafından kutsallaştırılan mekânlar veya kentler bulunmaktadır.

5.3.2. İbadet form ve formatları ve mekâna etkileri

Hac, ziyaret ve ritüellerin gerçekleş(tiril)mesi için dinsel geleneklerin kendi içinde ve kimi zaman mezhepleri, kolları arasında farklılık gösteren kuralları ve mekânsal gereklilikleri bulunmaktadır. İbadet kavramı ise aslında tüm bunlarla ilişkili olup yine de kavramsal olarak içeriğine değinmek gerekmektedir. En basit anlamı ise dinsel amaçlar için yerine getirilen özel davranışların tümü ibadet olarak adlandırılmaktadır. Köken itibari ile boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma ve tapınma anlamlarına gelen bu terim Allah'a / Tanrı'ya / Yaratıcıya duyulan saygı ve itaati göstermek amacı ile gerçekleştirilen davranışları ifade etmek için kullanılmaktadır.

Her din ve inanç sistemi sahip olduğu esaslara göre dini amaçlı tutum ve davranış modellerine sahiptir. İbadet olarak nitelendirilen bu davranış modellerinin

gerçekleştirilmesi için kimi zaman özelleşmiş, sıradan olandan farklı yani İlahi'ye yakınlaşmayı sağlayacak kutsal bir mekân gerekebilmektedir. İbadetler günlük hayatın bir parçası olup, bu rutinlerin gerçekleştirilmesi için çeşitli form ve ölçeklerde mekânlar insan eliyle oluşturulabilmektedir. Oluşturulma amacı ve üstlendiği misyon sebebi ile kutsal olarak nitelendirilmekte yani saygı duyulan mekânlar olarak algılanmaktadır.

5.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları

Ritüeller yaşamın kutsallık kaynaklarını eylem içinde somutlaştırarak toplumsallaştıran, salt ibadet veya dini pratikle özdeşleşmeyecek kadar geniş, kolektif bir paylaşım üreten kavramsal bir içeriğe sahiptir (Şahin, 2008: 270). En geniş anlamı ile ritüel, bireylerin kutsalla iletişim kurma amacına yönelik, bilinçli ve gönüllü bir şekilde bedenlen tekrar ettikleri sembolik davranışlar olarak ifade edilir. İlkel kabile dinlerinden (Maya vb.), ilahi dinlere (İslamiyet vb.) kadar tüm inanç sistemlerinde dini duyguların ifade edilme biçimi, bu sembolik davranışlara dayanmaktadır (Aksu, 2008:9-30'dan aktaran Haberli, 2013: 19). Köken itibari ile rhyme (kafiye), rhythm (ritim), river (ırmak) gibi kelimelerle ortak bir köke sahip olması nedeniyle düzenli biçimde gelişen, tekrarlayan, kuralları olan bir davranış ifade etmektedir.

Durkheim (2005), ritüelleri “insanların kutsal karşısındaki davranış kuralları” olarak ifade etmektedir. Din dışı yani profan olanın kutsala ulaşmasındaki geçiş ritüeller ile sağlanmaktadır (Durkheim, 2005'den aktaran 55-67; Kutlu, 2013: 65). Hem tekil bir etkinliğe hem de tüm bir türe işaret eden bir topluluk ismine karşılık gelecek biçimde kullanılan ritüel, tekil manada ise “rit” olarak ifade edilir (Karaman, 2016: 82-83).

Ritüeller, inanca toplumsal bir boyut katmakta, inancın ifade edilmesini sağlamaktadır. Dinler, kutsalla iletişimi tanrı-insan ilişkisi temelinde bireysel bir zemin üzerine kursalar da söz konusu inançlar sosyo-kültürel yaşamın temel biçimlerinden ritüeller içinde toplumsallaşmakta ve kolektif paylaşımın konusu haline gelmektedir. Bu yönüyle ritüeller dinlerdeki pratik boyutun ötesinde toplumsal ve kültürel boyut bağlamında da öneme sahiptir (Şahin, 2008: 271).

Ritüeller, toplumun yaşadığı mekânla, mekânın taşıdığı özelliklerle ilişkilidir. Mekânlar ritüellere biçim verir ve ritüeller mekânlar aracılığı ile sonraki nesillere aktarılabilir. Ritüel,

mekânla hafızalara taşınır, mekâna yönelik aidiyetin oluşmasında, güçlenmesinde temel bir araçtır (Şentürk, 2016: 40-41).

5.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları

Mekâna, kente kutsallık atfedilmesinde diğer bir belirleyici işlev ise ziyaret olgusudur. Ziyaret fenomeni, kendilerinde kutsalı veya esrarengiz gücü barındırdığına ve kutsalın tezahür ettiğine inanılan mekânlar aracılığı ile kutsal olana ulaşmayı ifade etmektedir. Ziyaret olgusu etrafında ortaya çıkan inanç ve uygulamalar pek çok toplum ve kültürde en eski dönemlerden beri dini hayatın önemli bir boyutunu oluşturmuştur (Günay vd., 1996:10'dan aktaran Erdiç, 2017: 42).

Esasen insanların bu mekânlara gösterdikleri saygı ve ilgi bu mekânlara olan tapınmayı değil, kutsalın birer merkezi olmalarından dolayı kutsalı yaşama ve tecrübe etme düşüncesinden kaynaklanır. Ziyaret inancının temelinde, kutsalın merkezi olan bu mekânlarla belli usul ve ritüellerle temasa geçildiğinde kişiye fayda vereceği düşüncesi yatar (Kıyak, 2012: 161).

5.3.5. Hac rotaları ve hac yerleri

Bir kentin kutsal kabul edilmesinde temel belirleyicilerden biri hac ibadetinin gerçekleştirilebiliyor olmasıdır. Kavramsal olarak bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak anlamına gelen hac (İngilizce'de pilgrimage, Latince'de peregrinum); gitmek, ziyaret etmek, Tanrıya'ya yönelmek, dinin özü ile temasa geçmek, günahlardan arınmak gibi çeşitli anlam ve niteliklere sahip bir ibadet biçimidir. Global bir kutsallaştırma faaliyeti olarak tanımlanan hac ibadeti, dini açıdan hareketliliğin en uzun hali, kutsal bir yolculuğa çıkılması, bu yolculuk ile birlikte gerçekleştirilen ritüellerin yaşandığı bir seyahati ifade etmektedir. Din ve inanç sistemlerine göre ziyaret edilen mekânlar ve bu mekânlarda gerçekleştirilen ibadet ve ritüeller farklılık gösterse dahi bu yolculuğun temelinde yer alan içgüdüler benzerlik göstermektedir. Kutsal mekânı oluşturmanın temelinde yer alan kutsal olanı arama ve Tanrı'ya ulaşma ihtiyacı-isteği ile, sembolik birçok öğeye sahip olan hac seyahati gerçekleştirilmektedir. İnanış biçimlerini pratiğe dönüştüren hac olgusuna ilişkin tanımlamalar ele alındığında ön plana çıkan unsurlar şu şekildedir; Tabiatüstü bir gücün onuruna ziyaret yolculuğudur, kutsal bir mekânda gerçekleştirilir, yolculuğa kutsal bir

tarihte (bir bayram günü gibi) çıkılır, bireysel bir arınma ve öze dönüş amacını taşır, kolektif bir olaydır, ortak bir yönelim ile gerçekleştirilir, din ve inanç sistemlerine göre belirli ritüelleri içerir (Geçicioğlu, 2010:10).

Hac ritüelinin gerçekleştirildiği mekânların kutsal kabul edilerek ziyaret edilmesinde dört ana unsur esastır; Mensup olunan dine ait mabet veya mabetlerin yer alması (Kabe, Kudüs gibi), tanrısal varlıkların veya mucizevi bir olayın kendini gösterdiği mekânlar olması (Hinduizm’de Vişnu’nun avataralarının gerçekleştiğine inanılan mekânlar, vahiy gelen dağ gibi), din kurucularının yaşamında önemli rol oynamış mekânlar olması (Budizm’de Buda’nın aydınlanma tecrübesini yaşadığı Bodh Gaya mabedi, ilk vaazını verdiği Sarnath mabedi gibi), dinin ilk öncülerinin izlerini taşıyan mekânlar olması gibi (Harman, 1996’dan aktaran 384; Küçük, 2013: 111).

5.4. Tarihsel Analizler

Kutsal kentlerin niteliklerini tanımlarken kullanılacak ana bileşenlerden birisi de tarihsel analizlerdir. Tarihsel analizler dört niteliksel değer üzerinden ele alınmıştır ve bu niteliksel değerler birbiriyle ilişkili tanımlamalarından-kapsamlardan oluşmaktadır. Bu nedenle bir kentin tarihine ilişkin irdelemeler birden çok niteliksel değer ile bağdaşmaktadır.

5.4.1. Kültürel katmanlar

Farklı bileşenlerden meydana gelen kentlerin ortaya çıkışı ve gelişimi sürecinde, coğrafya ve varoldukları, geliştikleri zaman dilimleri yanı sıra çeşitli kültürlerin etkisi bulunmaktadır. Kentlerde, din ve inanç sistemlerinde, kültürlerde olduğu üzere her olgu ortaya çıkışını izleyen süreci takiben farklı faktörler ile gelişmekte ve başkalaşmaktadır. Bu gelişim, değişim ve başkalaşma sürecini kültürel katmanların birikiminin bir sonucu olarak kentler üzerinden irdelemek mümkündür.

Din ve inanç sistemleri arasında bir etkileşim ve süreklilik söz konusudur. Bir dinsel öğretilerden farklı bir inanç sistemi gelişebilmektedir. İnanç sistemlerinin bu gelişimine koşut olarak kutsal mekânlar, kentlerde farklı kültür, gelenek ve dinsel öğretilerin yansımaları ile katmanlar halinde oluşmaktadır. İnşa edilen bir yapı veya kent, kültürel katmanların birikimi ile belirli özelliklerini korumasına rağmen her kültürel etken ile farklı bir forma

kavuşarak günümüze ulaşmaktadır. Bu bakışla, kültürel katmanları kutsal kentler için bir niteliksel değer olarak tanımlamak, kutsal bir kentin, din ve inanç sistemleri ve kültürel birikimler ile nasıl günümüze ulaştığını irdelemek gerekmektedir.

5.4.2. Tarihe- uygarlığa tanıklık

Kutsallık atfedilen bir kentin oluşumu çeşitli etkenlere bağlı olmakla beraber bu nitelendirmenin ortaya çıkışı ve kuşaktan kuşağa aktarımı farklı etmenlerin-kültürel katmanların (bkz. Bölün 5.4.1) da etkisiyle olmaktadır. Bir kentin kutsallığında fiziksel-yapılaşmış çevrenin gelişimi yanı sıra kutsallık atfedilen mekânların veya sembollerin o yerleşimin kimliğini ve/veya kentsel makroformunu biçimlendirmesi, bu biçimlendirmenin de tarihsel bir süreç içerisinde gelişimi söz konusudur. Kutsal kentin farklı kültürel katmanların bir araya gelmesi ile nihai biçimini bulması demek tarihe-uygarlığa tanıklık etmesini de ifade etmektedir. Kutsal kentler ve kente kutsallık kazandıran yapılar, oluşturuldukları dönemden günümüze tarihsel, kültürel, geleneksel, dinsel, kutsal birçok değeri günümüze taşımaktadırlar. Bu süreçte tanıklık ettikleri tarihi dönem ve uygarlıkların kültürel izleri ile şekillenmektedirler ve bugün de o kültürlerin temsilcisi konumundadırlar. Bu nedenlerle, kutsal ve/veya dinsel olayların gerçekleştiği; bir dinin ortaya çıkışı veya gelişimi, dinsel öğretilerin yayılması, dine ait bilgilerin derlenmesi ve toparlanması gibi dinler tarihi açısından önemi bulunan gelişmelerin yaşandığı bu kentler, kutsal-tarihsel değerleri üzerinden tanımlanmalıdır. Bu tanımlama yapılırken, kutsal kentin tanıklık ettiği dönem ile nasıl şekillendiği ve o dönemin kültürel, dinsel, sosyal, toplumsal, ekonomik vb. izlerini hangi biçimde günümüze aktardığı önem taşımaktadır.

5.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi

Zaman, inanç sistemi ve kutsal mekân arasındaki etkileşim; kutsal kentin ortaya çıktığı ve gelişimini devam ettirdiği tarihsel dönemler ve bu dönemlerde etkin olan din ve inanç sistem(ler)inin değişim veya sürekliliği üzerinden irdelenmelidir. Bir kentin ortaya çıktığı zamandan bugüne hangi kültürler, inançlar ile etkileşim sağladığı; kutsal mekânın oluşumu, konumlanması, bulunduğu çevre ile ilişkisi ve bu çevrenin gelişimini yönlendirmesi, iç ve dış mekân ilişkilerinin kurgulanması, taşıdığı mimari özellikleri, kutsallığı ifade eden somut ve somut olmayan işaretlerin hangi biçimlerde kendini gösterdiği, mekânın farklı işlevlere nasıl olanak tanıdığı ve mekân organizasyonunun bu

bağlamda nasıl gerçekleştiğini anlayabilmek açısından önem taşımaktadır. Tarihin farklı dönemlerinde, dönemin getirdiği koşullara bağlı olarak (yönetim biçimi, etken olan din ve inanç sistem(ler)i, kentteki fonksiyonlar, çevresel ilişkiler, dönemin kültürel, sosyal, toplumsal, ekonomik ve politik yapısı vb.). inanç sistemlerine yönelik algılar, inanç sistemlerinin toplumlar üzerindeki etkisi, kenti biçimlendirmedeki rolü değişebilmektedir. Bu nedenlerle, kutsal mekâna yönelik algı, kutsallığın kenti biçimlendirmedeki rolü farklılıklar gösterebilmektedir.

5.4.4. Kutsal tarihi göstergeler

Tarihe ve uygarlığa tanıklık eden kutsal mekânlar aynı zamanda özellikle dinsel nitelikli gelişmelerin yaşandığı yerler olarak tarihi göstergeleri günümüze aktarmaktadırlar. Kutsal kentlerde;

- Bir dinin ortaya çıkış ve gelişimine,
- Dini bir şahsiyetin yaşamı ve yaşamındaki önemli olaylara,
- Devletlerin veya milletlerin sahip oldukları gücü, toplumdaki bir hareket veya değişimi, kültürel ve dinsel değerleri üzerinden kutsal mekân ile gösterme isteklerine dair kutsal tarihi göstergeler bulunmaktadır.

5.5. Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri

Sosyo-kültürel yapı, kutsal mimari ve kentlerin biçimlenişinde temel faktörlerden birisidir. Benzer coğrafyalarda aynı zaman dilimlerinde dahi aynı dine mensup toplumların çeşitli biçimlerde kutsal mekânlar oluşturdukları bilinmektedir. Bu çeşitliliğin temelinde yatan sebep ise sosyo-kültürel yapıdır. Bilindiği üzere coğrafi farklılıklar, farklı tarihsel dönemlerde ortaya çıkış, kutsal mimari ve kentlerin farklı dışavurumlarını meydana getirmiştir. Bu biçimlenişte, ortaya çıktığı ve geliştiği toplumların sosyal ve kültürel yapısının, bu yapıdan kaynaklı yerel kültür ile dini değerlerin etkileşiminden doğan ortaklıkların, toplumlardaki aidiyet, sahiplenme ve cemaat duygusunun, toplumun bilinç ve farkındalık düzeyinin, kutsal mekânın yaratılış ve gelişim sürecinde katılımın, dinsel değerleri paylaşma ve tanıtmaya isteginin nasıl ifade edildiğinin etkisi bulunmaktadır. Sosyo-kültürel yapıdan kaynaklı bu etkenlerin günümüze yansımaları ele alındığında ise kutsal

mekânın sürdürülebilirliğinin ne ölçüde sağlandığı ve bugün değerlendirme-gelişmeye dair olanak ve potansiyellerinin neler olduğu üzerine tartışılabilecektir.

5.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve kutsal mekân etkileşimi

Kutsal kent niteliklerini tanımlayan ana bileşenler açıklanırken hemen hemen her bileşen kapsamında önemi vurgulanan konulardan biri yerel kültür faktörüdür. Coğrafya, zaman, din ve inanç sisteminin barındırdığı gelenek ve öğretilerin yanı sıra mimari yapılar ve kentler büyük oranda yerel kültürün etkisi ile oluşmaktadır. Yerel kültür, bir topluma veya millete özgü olan, zaman içerisinde ortaya çıkan değerleri ifade eden bir olgudur. Yer'e özgü olarak gelişen gelenekler, tutumlar, inanç ve ifade biçimleri fiziksel çevrede, mimari yapılarda ve kentlerde okunabilmektedir. Dine ait gelenek ve öğretiler evrensel bir boyut taşımakla beraber, bu din ve inanç sistemlerinin yerel kültür ile etkileşimi sonucunda kutsal mekânın oluşumu, çevresel ilişkileri, mimari özellikleri, yapısal bileşenleri farklılıklar göstermektedir.

5.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu

Aidiyet, bireye birlikte yaşama isteği uyandıran ve bulunduğu mekana ve birlikte yaşadığı insanlara bağlanma ihtiyacına karşılık gelen bir kavramdır. Aynı zamanda aidiyet kavramı; sahiplenme, bağlılık, sorumluluk üstlenme ve biz olma bilincinin temelini oluşturmaktadır (Alptekin, 2011: 20). Aidiyet; din, köken, benzer düşünme biçimi gibi olgularla şekillenerek yerelliğe, yaşa, aktiviteye dayanan etnisiteye, dile ve kültüre göre oluşmaktadır (White, 2008: 1-2).

Cemaat kavramı ise, toplamak ve bir araya getirmek anlamına gelen “cem” mastarından türeyen Arapça kökenli bir sözcük olup, genellikle ortak bir kimlik veya dünya görüşüne sahip insan topluluklarının bir sistematik içerisinde etkileşimde olmalarını ifade etmektedir. Topluluk, aynı düşünce etrafında bir araya gelen, insan kalabalığı, bir dinden veya soydan olanların hepsi, din kardeşliği esasına dayalı olarak sevgi ve saygı temelli gerçekleştirilmesini istediği birlik, beraberlik, bir ülkede yaşayan dini azınlık (Doğan, 1994:115 ve Serinsu, 2009: 47'den aktaran Günerigök, 2019: 293) anlamlarına gelmektedir.

Semavi (ilahi) dinler, insanların topluluklar-toplumlar halinde yaşamaya başladığı dönemlerde ortaya çıkan ve şekillenen, sahip oldukları dinsel gelenekler sebebiyle toplu ibadetlere dolayısıyla bir cemaat olarak benzer düşünceye sahip oldukları insanlar ile bir araya gelme, aidiyet ve sahiplenme hissettikleri mekânlarda ibadetlerini gerçekleştirmeye önem vermektedirler.

Bu yaklaşımlarla, evrensel düzeyde dini topluluklar-gruplar-cemaatler, yerel düzeyde ise kentte yaşayanlar – kutsal/dinsel mekânların kullanıcıları, ziyaretçileri tarafından kente yüklenen anlamlar üzerinden kutsal kentin niteliklerini tanımlamak mümkündür.

5.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi

Farkındalık (awareness) geniş, muğlak, bilişsel, duygusal, sezgisel ve genellikle bireyin çevresinin hakkında sahip olduğu bilinç veya bilgi olarak tanımlandığı değişken bir kavramdır. Genellikle, bilinçli olma, bilinç alanını genişletme veya bir konuyu, olayı, olguyu, eylemi, durumu, sorunu, insanın iç dünyasını veya evreni fark etme veya algılama durumu olarak tanımlanır. Bilinç (consciousness) ile eşanlamli olarak kullanılsa da her zaman ve her alanda aynı çağrışımları yapmaz (Marton ve Booth, 2009: 1-14'dan aktaran Gültekin ve Uysal, 2018: 2037). Bilinç kavramı, insan zihnini kendi durumu, edimleri, sezgileri ile dünyayla ve kendisiyle ilişkisinin bir karması olarak açıklanabilir. Bilinçli olmak, daha önce farkında olmadığı şeylerin bilgi edinme sonrası farkına varmaktır (Loewenstein vd, 2001; Franklin vd.; 2005'den aktaran Gültekin ve Uysal, 2018: 2037). Bu tanımlamalar doğrultusunda irdelendiğinde, kutsal mirasın korunması ve sürdürülebilirliği sürecinin, mirasa yönelik bilinç ve farkındalığa bağlı olarak gelişen sahiplenme duygusu ile ilişkili olduğu görülmektedir. Dini ve tarihi bilgidan kaynaklı kutsal algısı ve bilgisi, dinsel gelenekten doğan aidiyet hissi ve sahiplenme duygusunun da etkisiyle birey ve toplumlar sahip oldukları kutsal mirası koruma bilincine sahip olabilmektedirler. Din ve inanç sistemlerinin dünyada farklı coğrafyalara dağıldığını ve sadece bir millet yada coğrafya ile kısıtlı kalamayacağını göz önüne aldığımızda, dünya üzerinde ait olduğu din sistemi yanı sıra kültürel bir değer olması bakımından diğer dinlere dair de bir koruma bilincinin olduğunu / olması gerektiğini söyleyebiliriz. İnsanlığın ortak mirası anlayışına dayalı olarak, toplumun bilgi ve eğitim düzeyi yanı sıra kültürel değerlere karşı geliştirdiği koruma algısı ve bu algının yasal-yönetmelik sisteme yansıma biçimi aynı zamanda bu süreçte katılım olgusunu irdelemeyi de zorunlu kılmaktadır.

Katılım, kuramsal ve pratik değeri ile yaşamı başkalarının iradesine bırakmak değil, yaşama her zaman sahip çıkmak ve biçimlendirmek için basit bir meraktan, yoğun bir eyleme kadar uzanan geniş bir faaliyet alanıdır. Katılımcılık bilgilendirme, inceleme, müzakere ve bilinçlendirme aşamaları ve bu aşamaların bütünlük içermesiyle oluşur (Önder, 2013'den aktaran Gültekin ve Uysal, 2018: 2038). Kültürel mirası koruma sürecinde katılım(cılık), genellikle çevre bilincine ve/veya bilgisine sahipliliğe dayandırılrsa da bu sürecine estetik, tarihi, bilimsel, toplumsal değerleri vb. tanıma yeteneği ve bilgi ile toplumun kendi kültürel kimliği ve yerele faydacılık gerekliliği üzerine kurulu “doğrudan katılımcılık” odaklı olmasıyla farklılaşmaktadır (Dinçer, 2013; Gültekin ve Uysal, 2018: 2038). Kültürel mirası korumada uluslararası gelişmeler ve kutsal mirasın bu bağlamda yeri (Bölüm 2) tartışılırken dikkat çekildiği üzere, özellikle 20. yüzyıl itibarıyla dünya mirasının korunmasında paydaşların diyalogu, yerel halkın katılımı ve süreç içerisinde görev almaları, mirasa yönelik bilinç ve farkındalık artırılmasına ilişkin eğitim programlarının geliştirilmesi gibi konulara vurgu yapılarak katılım, bilinç ve farkındalık oluşturma koruma politikalarının temel hedefleri olarak vurgulanmıştır. Uluslararası bu önemseyiş göz önüne alınarak, kutsal kentin anlamı, değeri, önemi, sürdürülebilirliğine dair bilinç ve farkındalık düzeyinin ölçülmesi, katılımın koruma sürecinde ne kadar etkili olduğu semavi dinlere ait kutsal kentlere yönelik çıkarımlar bağlamında tartışılmıştır.

5.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları

21.yüzyılda kültürel turizm ve din-inanç turizmi etkisi ile kutsal yapı ve kentler ekonomik bir değer haline gelmiş, bu kentlerin sürdürülebilir kalkınma ve turizm hedeflerinin gerçekleşmesine katkı sağlamasına yönelik çabalar ön plana çıkmıştır. Bu amaçla, kentlere dair değerlerin paylaşılması, tanıtımının yapılması ve tanınırlığının artırılması, farklı din ve inanç gruplarına kültürel bir deneyim olarak sunulması söz konusudur.

Kutsal mekânların ve dinsel deneyimlerin paylaşılması ve bu noktadan hareketle tanınırlık isteğinin bir dışavurum biçimi, yöntemi olarak inanç turizmini ve bu turizm biçimini geliştirme çabasını irdelemek gerekmektedir.

Bu konu kapsamındaki örnekler çok çeşitli olup, her kentin sahip olduğu kutsal mekânlar üzerinden inanç ve kültür turizmini desteklediğini söylemek mümkündür. Bu nedenle kentlerin sahip oldukları kutsal mekânlar hem de bu mekânların yüklendikleri fonksiyonlar

üzerinden karşılıklı bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Hem ekonomiye katkı sağlama hem ülkelerin tanınırlılığını artırma hem de kültürel miras alanlarını (tescilli olması fark etmeksizin) tanıtarak kültürel-dini değer ortaklıklarına dikkat çekme çabasını barındıran inanç turizmi üzerinden irdelenmelidir.

5.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme-gelişme olanakları-potansiyelleri

Kutsal kentlerin sahip oldukları değerler bütünü ile sürdürülebilirliği, insanlığın ortak mirası olarak mevcut durumlarının değerlendirilmesi, sahip oldukları olanak ve potansiyeller çerçevesinde geliştirilmesi ve geleceğe aktarımı, bu aktarıma dair tespitlerin yapılabilmesi ve öneriler geliştirilmesi bu tezin temel kaygı ve amaçlarındandır. Bu bağlamda özellikle sürdürülebilir kalkınma ve bunu sağlamada bir araç olarak turizm ekseninde kutsal mekânların tanıtılması, paylaşılmasına dair istek kullanılan yöntem ve araçlara göre olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

- Kutsal kentler veya yakın çevrelerinde meydana gelen çatışma veya savaş gibi etkenler nedeniyle hem kutsal mekânlar fiziksel açıdan zarar görebilmekte hem de bu mekânların ziyaret edilmesi, kutsallığın devamlılığı tehlikeye girebilmektedir.
- Hac, ziyaret, ibadet gibi farklı işlevleri bir arada barındıran kutsal kentler, inanç turizminin birer parçası haline gelmekte, kimi zaman inanç turizm merkezi olma fonksiyonu kutsallık ile ilişkili öneminin önüne geçebilmektedir. Bu durum kentte turizme hizmet edecek yoğun bir yapılaşma ihtiyacı ortaya çıkarmakta, kutsal mekânlar çevresinde baskıya neden olan bu yapılaşma ise sürdürülebilirliği tehdit etmektedir.

6. SEMAVİ DİNLERDE YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ VE KUTSALLIĞIN TEZAHÜRLERİ

Semavi (ilahi veya İbrahimi) din, Allah tarafından peygamberler aracılığı ile vahyedilen, gönderilen dinleri ifade etmektedir. Hz. Adem ile başlayan ve Hz. Muhammed ile son bulan peygamberlerden günümüze mesajları kitaplar ile ulaşan dört peygamber bulunmaktadır. Hz. Musa'ya vahyedilen Tevrat, Hz. Davud'a vahyedilen Zebur, Hz. İsa'ya vahyedilen İncil, Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'an-ı Kerim'dir. Günümüzde bu dört ilahi kitaptan Zebur dışındakiler geçerliliğini korurken, Hz. Davut ve Zebur hakkında yeterli kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle Semavi dinler kapsamında Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet ele alınmış, bu inanç sistemlerinin etkisi ile yerleşim biçimlerinin gelişimine dair genel çerçeve sunulmuştur. Semavi dinler çeşitli mezheplerden oluşmakta (Çizelge 6.1), her mezhebe göre yerleşimlerin biçimlenişinde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ancak tezin kısıtlılıkları ve belli bir çerçevede sınırlandırılması gerekliliği nedeniyle her mezhep özelinde bir kent tanımlaması yapılmamıştır. Coğrafya, zaman, din, mezhep, kültürel vb. birçok farklılık her kutsal yerleşimi benzersiz kılmakta olup, bu çalışmada genel amaç kutsal kentleri nitelendirmede ortak kriterleri tespit edebilmektir.

Semavi dinler; peygamberler aracılığıyla aktarılmaları, tek tanrı inancına dayalı olmaları, Hz. İbrahim'in ortak peygamber kabul edilmesi, kimi ortak ahlak değerleri ile benzerlik göstermektedir. Ancak dinlerin ortaya çıkış ve gelişimi, öğretileri gibi farklılaşan yönleri ile farklı kutsal kent formları ortaya çıkmıştır.

Çizelge 6.1. Semavi dinlerin sınıflandırılması ve kutsal kent örnekleri

SEMAVİ (İLAHİ) DİNLERİN SINIFLANDIRILMASI		KÜLTÜREL NİTELİKLERİ İLE TESCİLLİ KUTSAL KENT ÖRNEKLERİ ¹¹	TESCİLSİZ KUTSAL KENT ÖRNEKLERİ
DİNLER	MEZHEPLER		
MUSEVİLİK	Hristiyanlık Öncesi Klasik Yahudi Mezhepleri -Samiriler -Hasidiler -Fesisiler -Sadukiler -Esseniler -Zelotlar	-Kudüs -El-Halil	-Tiberya -Safed
	Orta Çağ (İslam) Dönemi Yahudi Mezhepleri -Rabbani -Karailik -İseviyye -Yudganiyye -Şazkaniyye		
	Modern (Çağdaş) Dönem Yahudi Mezhepleri - Ortodoks Yahudilik -Liberal Yahudilik - Reformist Yahudilik -Muhafazakâr Yahudilik -Yeniden Yapılanmacı Yahudilik		
HRİSTİYANLIK	Ortodoks Kilisesi		
	Katolik Kilisesi	-Beytullahim - Kudüs -Vatikan -Antakya -Efes -Santiago de Compostela	
	Protestanlık		

¹¹ Bu sınıflandırmada sadece kültürel nitelikleri ile tescilli kutsal kentlere yer verilmiştir.

Çizelge 6.1. (devam) Semavi dinlerin sınıflandırılması ve kutsal kent örnekleri

İSLAMİYET	- Fıkhi Mezhepler ¹² Hanefi Mezhebi Mâlîki Mezhebi Şâfiî Mezhebi Hanbeli Mezhebi		-Mekke -Medine -Kerbela -Konya
	- İtikadi Mezhepler Ehl-i Sünnet Mezhebi (Matüriddiye ve Eş'ariyye) Ehl-i Bid'a Mezhebi (Cebriye, Mu'tezile, Mürcie, Haricilik, Şîa, Vehbâbîlik)	-Kudüs	-Mekke -Medine -Kerbela -Konya

6.1. Musevi Yerleşimleri

“İsrailoğullarının¹³ mensup olduğu dinsel gelenek olarak tanımlanan Musevilik, İbrahimi, Sami yada monoteist olarak bilinen dini geleneklerin kronolojik olarak en eskisidir. Musevilik kimi kaynaklara göre M.Ö. 1800’lü yıllarda kimi kaynaklara göre M.Ö. 2000’lerde yaşayan Hz. İbrahim ve ondan sonra gelen Hz. İshak ve Hz. Yakûb’a dayanmaktadır. Ancak M.Ö. 1200 yıllarında İsrailoğullarını Mısır esaretinden kurtararak Tanrı tarafından İbrahim peygambere vaat edildiğine inanılan kutsal topraklara getiren Hz. Musa dinin en büyük peygamberi kabul edilmektedir.” (Aydın, 2018-a: 328). “Bu nedenle, İsrailoğullarına Hz. Musa’ya inanan, bağlanan anlamına gelen Musevi denilmiştir” (Kalkan, 2012:65).

Musevilik, Hristiyanlık ve İslam dininin ortak atası kabul edilen Hz. İbrahim (Harman, 2000: 266), oğlu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakup (İsrail), Hz. Yakup’un 12 oğlundan gelen nesilleri ifade eden İsrailoğulları, Musevilik inancına göre Tanrı tarafından emirlerini uygulamak üzere seçilmiş bir topluluktur (Aydın, 2018-a: 329).

¹²Mezheb kelimesi, terim olarak “dinin aslî veya fer’î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem” diye tanımlanabilir. Tanımda yer alan aslî hükümler dinin inanç esaslarını, fer’î hükümler ise ibadetler ile insanlar arası münasebetleri hedef almaktadır. İman esaslarını konu edinen mezhepler itikadî, diğerleri de fikhî mezhepler diye isimlendirilmiştir. Muhammed Ebû Zehre gibi bazı çağdaş mezhepler tarihi müellifleri, fıkıh mezheplerinin dışındaki grupları siyasî (Şîa, Hâricîler) ve i’tikadî (Mu’tezile, Eş’ariyye, Mâtürîdiyye vb.) olmak üzere taksime tâbi tutmuşsa da siyasî mezheplerin, sonraları kendilerine has itikadî ve fikhî görüşleri de oluştuğundan sözü edilen taksimi esas almak isabetli görünmemektedir (URL-11).

¹³ Tevrat ve Kur’an’da Hz. Ya’kûb’un (İsrâîl) çocuklarına ve onların soyundan gelenlere İsrailoğulları (Benî İsrâîl) denilmektedir (Harman, 2001: 193).

Museviliğin ortak noktası, İbranice (Yahudi ve Yahudi kutsal kitabının dili) “Bet ha-Mikdaş”, Arapça ise “Beytu’l-Makdis” olarak adlandırılan Kudüs’teki Süleyman Mabedi’dir (Yemenlioğlu, 2020: 8). Hz. Süleyman (M.Ö. 973-931) tarafından yaptırılan bu Mabet M. Ö. 586/587’de yıkılmış ve Museviler Babil’e sürgün edilmiştir. M.Ö. 515 yılında tekrar inşa edilen mabedin M.S. 70’de yeniden yıkılması ile Museviler dünyanın çeşitli yerlerine dağılmıştır (detaylı bilgi için bkz. Bölüm. 7.4. Tarihsel Analizler).

Musevilerin İsrail dışında yaşadıkları bölgeler diaspora¹⁴ olarak adlandırılır. Diasporada yaşayan Museviler, tarihsel süreç içerisinde kentler inşa etmemiş, kendi yaşam ve inanç biçimlerine göre geliştirdikleri, özgün bir yerleşim birimi olarak gettolarda yaşamışlar, gettoların merkezinde ve Kudüs’e dönük biçimde kutsal yapılarını inşa etmişlerdir.

Getto sözcüğünün kökeni Venedik’teki bir Musevi semtinin adına dayanmaktadır, Musevilerin kentten tecrit edilerek yaşamaya zorlandıkları ve her gece kapılarla kilitlendikleri mahalleleri ifade etmek için kullanılmıştır. Etimolojik anlamına bakıldığında ise dünyada ilk getto olan Venedik’te, Museviler kent içerisinde dökümhanenin yer aldığı ve demir atıklarının olduğu bir bölgeye yerleştirildikleri, İtalyancada dökümhane anlamına gelen “gietto” kelimesinin ise getto olarak bugüne geldiği düşünülmektedir. İlerleyen süreçte şehirlerde Musevilerin yaşadığı her semt, mahalle bu şekilde anılmıştır. Bugün ise getto terimi Marcuse (2005:7’den aktaran Çetin, 2012) ırk, din veya etnik sebeplerle yabancı olarak tanımlanan, egemen toplum tarafından aşağı görülen, ve yine egemen güçler tarafından sınırlandırılmış ve ayrıştırılmış mekânsal bir olguyu ifade etmektedir (Ateş, 2010: 60 Çetin, 2012: 170-171).

Musevilerin yaşadığı kentleri tanımlamada kullanılabilecek tek belirleyici faktör sinagoglar / havralardır. Kendilerine vaat edilen topraklardan Babil’e sürgün edilmeleri ile diaspora döneminin başlaması, Kudüs’teki mabedin yıkılarak sadece mabetten geriye Batı Duvarı / Ağlama Duvarı’nın kalması ile Museviler yeni bir dini kurum geliştirerek sinagoglar (havralar)¹⁵ inşa etmişlerdir. Sinagoglar; ibadetlerin yapıldığı, kutsal kitapların okunduğu, dini emirlerin öğrenildiği bir merkez görevi görmüştür. Sinagogların içinde cemaatin

¹⁴ Diaspora kelimesinin köklerine ilişkin farklı yaklaşımlar olmasına rağmen dağılma, saçılma, savrulma anlamına geldiği konusunda uzlaşılmaktadır (Yaldız, 2013: 289).

¹⁵ Yunanca kökenli bir kelime olan sinagogu tanımlayan İbranice karşılığı bet ha-kenesett, Aramice karşılığı be kenışta, Türkiye’de ve diğer Balkan ülkelerinde ise bu yapı için kullanılan kelime havra olup, Havra İbranice “hevra” kelimesine dayanmakta ve birlik, grup, cemaat anlamına gelmektedir (Adam, 2009: 222). Tez kapsamında sinagog kelimesi kullanılacaktır.

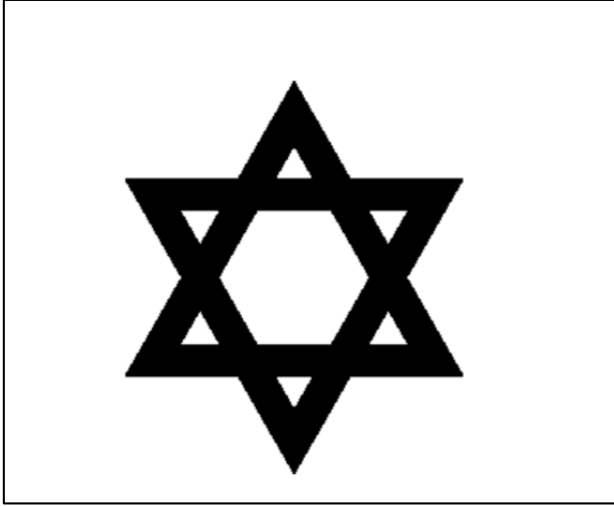
dolaşması, sohbet etmesi yani mabedin bir toplantı yeri gibi kullanılması yaygındır. Günlük yaşamın bir parçası ve Musevilerin yaşam alanıdır.

Eskiden sinagogların genelde su kaynaklarına yakın inşa edildiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu durumun sebebi ise arınma havuzu “mikve”nin suyunu temin edebilmek ve yılbaşı bayramı olan “Roş-ha-šana”da günahları suya atabilmek olarak açıklanmaktadır. Ayrıca sinagog yapımında dikkat edilecekler arasında sinagogun yerleşim yerinin en yüksek noktasına inşa edilmesi ve ondan daha yüksek bir yapının olmaması gerektiği vurgulanmaktadır (Adam, 2009: 223). Ancak Musevilerin dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış olması sebebiyle sinagogların yer seçim faktörleri ve bunların kentleri biçimlendirilişi üzerine kesin yargılarda bulunmak mümkün değildir. Musevi tarihi ve sinagog mimarisinin ortaya çıkışı ve örnekleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde tüm sinagogların birbirinden farklı özelliklere sahip olduğu, iç mekandaki dini sembollerin aynı olmasına rağmen mimari açıdan ortak, standart bir stil veya kimlik olmadığı görülmüştür. İnşa edildikleri coğrafyanın iklimine, toplumun kültürü ve dönemin mimari üslubuna göre biçim ve büyüklükleri belirlenmiştir. Tarihin farklı dönemlerinde sinagogların inşasında uygulanan kısıtlamalar, Musevilerin dikkat çekmeyerek kendilerini koruma-göstermeme çabası, farklı coğrafyalarda ve çeşitli toplumlar içerisinde yaşam alanı bulmaları nedeniyle gerektiği takdirde kaçma, saklanma, yaşam mekânlarını terk etme ihtimali, genellikle küçük cemaatler halinde yaşamaları ve bu durumlara bağlı olarak dini mekân ihtiyacının görece daha küçük olması gibi sebeplerle sinagogların cepheleri son derece sadedir.

İç mekân kullanımında ise binaların cephelerine kıyasla semboller ön plandadır. Bu semboller kimi zaman mekândaki bir kullanım üzerinden dini usullere işaret etmekte kimi zamanda bir obje ile Musevilik öğretisine dair unsurları yansıtmaktadır. Sinagogların girişinde yer alan el yıkama bölümünde ibadet öncesi fiziksel olarak temizlenerek kutsal-dinsel bir işleme sembolik olarak da hazırlanılmaktadır. Ana ibadet mekânına girilmeden önce yer alan ve “midraş” olarak adlandırılan giriş kısmı İbranice yorumlama anlamına gelmekte, sinagogların dua evi olmasının yanı sıra eğitim evi olmasına dikkat çekilmektedir. Musevilikte en önemli ibadet kutsal metinlerin okunması olduğu için iç mekânın organizasyonuna yön veren temel unsur okuma kürsüsüdür. Okuma kürsüsü ve ibadetlerin Ahit Sandığı’na dönük yapılması yani Kutsal Dolap’ın konumu inanç mensuplarının oturma düzenini belirlemektedir (Sargın, 2012: 89-93).

Sinagoglarda şirk¹⁶ kabul edilmesi nedeniyle resim ve heykeller yer almamaktadır. Yönlerinin Kudüs'e doğru olması, ana ibadet mekanları yanı sıra işlevsel çeşitlilik sağlayan avlu, çeşme, sarnıç, midraş adı verilen küçük bir ibadet alanı, eğitim verilen alanlar, haham odası gibi yan mekânların olması ortak bir özellik olarak değerlendirilebilir. Tüm sinagoglarda Aron ha Kodeş (Kutsal Dolap), Ner Hatamid (Devamlı Yanan Işık), Teva (Kürsü) yer almaktadır. Kudüs'e yönelik bir bölme olan Aron ha Kodeş içerisinde rulo halinde el yazması Tevrat tomarları bulunmaktadır (Yemenlioğlu, 2020: 99-103). Museviliğin sembolü, yedi kollu şamdan (menora) ve altı köşeli yıldız (Magen David) dir (Şekil 6.1). Manevi bütün kurum ve kuruluşlarda dini motif olarak bu semboller yer almaktadır (Yemenlioğlu, 2020: 7-8). Davud Yıldızı - Altı köşeli veya altı uçlu yıldız iki eşkenar üçgenin eşit noktalardan birbirini çapraz kesmesiyle oluşur. Geometri terminolojisinde heksagram olarak adlandırılan diyagram günümüzde Musevi kimliği ile özdeşleşmekte, İbranice bir tamlama olan Megan David adıyla, Türkçe'de ise Davud Yıldızı- Davud Mührü-Davud Kalkanı olarak kullanılmaktadır. Megan David üzerine yapılan araştırmalarda bu sembolün İbrani atalar ile olası bir bağlantısına rastlanılmadığı gibi kutsal kitaplarda da adı geçmemektedir. Talmud'da yer alan "Süleyman Mührü" ifadesinin ne tür bir diyagramı işaret ettiği açık değildir. Kimi kaynaklar da Musevi geleneğine has orijinal bir kökeni olmadığını belirtmektedir. Bu nedenle bu sembolün Musevi toplumuna aidiyeti konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır (Zeyrek, 2014: 26-32). Ancak, kutsal kentler ve yapılar bağlamında ele aldığımızda günümüzde Musevi kutsal yapılarının temel bir sembolü olduğu görülmektedir. Genellikle sade dış mekâna sahip olan sinagogların içerisinde kullanılan bu semboldeki üçgenlerin üç köşesine anlamlar yüklenmiş, kutsal kitapta tekrarlanan üçlü kavramlar (ay, güneş ve Tanrısal Işık; Nuh'un gemisinin üç katlı olması, Nuh'un üç oğlunun ruh, duygu ve düşünceyi simgelemesi; İbrahim'den üç nesilin doğması gibi) ile bağdaştırılmıştır (Alalu vd. 2001'den aktaran Sargın, 2012: 94).

¹⁶ Şirk; sözlük anlamıyla ortak olmak, ortaklık, ortak koşmak demektir. Tanrı'nın sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı veya dengi olduğuna inanmaktır. Tek Tanrı'ya inanan monoteist dinlerde şirk konusuna yaklaşımlarda farklılıklar vardır. Musevilik'te On Emir'de put yapma ve putlara tapma yasaktır. Hristiyanlık'ta ise teslis doktrini monoteist bakış açısı ile ele alınmakta, aziz ve azizelerin resim ve tasvirlerine Katolik ve Ortodokslar saygı gösterirken, Protestanlar bu konuda ihtiyatlı davranmaktadır. İslam inancında ise Allah'ın varlığı ve birliği esastır (Sinanoğlu, 2010: 193-198).

Şekil 6.1. Magen David sembolü

Sinagoglarda sembollerin yoğun kullanıldığı örnekler ise sınırlıdır. Manisa Sardes Antik Kenti'nde yer alan ve 1962 yılında ortaya çıkarılan, Geç Roma dönemine tarihlenen Sardes Sinagogu (Resim 6.1) bin kişinin ibadet edebileceği büyüklüktedir. Mozaik yer döşemeleri, mermer duvar bezemeleri, ana salon dışında iki adet kutsal alanı (URL-12) ile sade ve görece küçük sinagogların dışında kalan örneklerdendir.

Resim 6.1. Sardes Sinagogu, Manisa (URL-12)

Kimi zaman gettolar içerisinde kentin hakim dini yapısından daha yüksek, gösterişli ve büyük sinagoglar da inşa edilmiştir (Eski Yeni Sinagog, Prag (Resim 6.2), Çek

Cumhuriyeti- Staronova Synagogue - Old New Synagogue vb.). Özellikle 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'daki gettolarda, cepheleriyle ön plana çıkan ve Musevilerin kent içerisinde kendi kimliklerini yansıtacak sinagoglara rastlanmaktadır. 15. yüzyılda Museviler İspanya'dan kovulmaları sonrası Avrupa kentlerine yerleşmişler, kendilerini kabul eden toplumlar içerisinde daha özgür bir biçimde sinagogları inşa etmeye başlamışlardır (Tuna, 2006: 90-91).

Resim 6.2. Eski Yeni Sinagog, Prag (URL-13)

1789 Fransız İhtilali sonrasında ise Batı Avrupa'da farklı dinden olanların yasa önünde eşitliği fikrinin yayılmaya başlaması sonucunda Museviler siyasi, idari ve kültürel haklar elde ederek yaşadıkları toplumlara entegre olmaya başlamışlardır (Karaman, 2009: 329). Museviler gettoların dışına çıkmış, sinagog mimarisinde iç mekân zenginliği kent içerisinde kimliklerini ortaya koyabilecek biçimde dış mekâna yansıtılmış, bu dönemden itibaren inşa edilen sinagoglar Süleyman Mabedi'ni temsil edecek biçimde Tapınak plan şemasına göre yapılmıştır (Tuna, 2006: 92-93). Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Museviler sinagogları sadece ibadet edecekleri mekânlar olarak değil aynı zamanda kimliklerini ifade edecek anıtsal yapılar olarak inşa ederek toplumun bir parçası olduklarını göstermişlerdir (1671-1675 yıllarında Amsterdam, Hollanda'da inşa edilen Portekiz Sinagogu (Portuguese Synagogue), 1854-1859 yılları arasında Budapeşte, Macaristan'da inşa edilen Dohany Sokağı / Büyük Sinagog, 1856-1866 yıllarında Berlin, Almanya'da inşa edilen Neue Sinagogu (Yeni Sinagog), 1872'de New York, Amerika'da inşa edilen Merkez Sinagog (Central Synagogue) vb.).

Sinagog gelişiminin tarihi kısaca irdelendiğinde yapısal çeşitliliğin fazla olduğu, yerel mimari etkisinin ön plana çıktığı, mimari açıdan ve kentteki yer seçimi açısından belirli kurallar geliştirilemediği, dinsel, siyasal, toplumsal vb. baskılar sonucunda dönemin

şartlarına göre dini mekânların gelişim gösterdiği, belirli bir yapı formunun olmadığı, sinagog iç mekân kullanımı ve sembollerinin yapının asli unsurları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Musevilik tarihinde Babil sürgünü ile başlayan süreç nedeniyle farklı toplumlar içerisinde azınlık olarak yaşama zorunluluğu ile içe dönük bir yaşam tarzı benimseyen Museviler, baskın bir büyüklük veya görünümünden uzak sinagoglar inşa etmişlerdir. Ancak 16. Yüzyıldaki Reform Hareketi ve 18. Yüzyıldaki Fransız İhtilali gibi kilise yapılanmasında meydana gelen değişim tüm Avrupa toplumunu ve hatta Avrupa'daki farklı inançlara mensup insanların toplumdaki konumunu değişime uğratmıştır. Bu gelişmeler ile Museviler dinlerini ve kimliklerini ifade edebilecek anıtsal biçimde sinagoglar da inşa etmişlerdir. Bu nedenle sinagogların biçimsel özelliklerini ve bulunduğu yerleşimdeki konumunu, kent kimliğine etkisini belirleyen temel faktör inşa edildiği tarih ve o dönemde Musevi halkının yaşadığı toplum içerisindeki konumudur. Dünyada insan haklarının gelişimi ile farklı ile alışlagelmiş sinagog mimarisinin dışına çıkılmaya başlanmış, Museviler'in tarihsel bu gelişiminin sonucu olarak yerel kültür ve mimariyle biçimlenen benzersiz sinagog örnekleri oluşturulmuştur.

Museviler sinagog dışında evlerinde de ibadet etmektedirler. Evlerin giriş kapısında Mezuza denilen rulo haline getirilmiş Tevrat cümlelerinin olduğu mahfazalar asılıdır ve ibadetler Kudüs'e yönelerek yapılmaktadır. Kudüs'e dönülmesine "mizrah" adı verilir, doğu yönü anlamına gelmektedir. Ayrıca dünyadaki bütün sinagogların yönü de Kudüs istikametindedir.

Hac ibadeti bağlamında ele alındığında ise, Eski Ahid'in bazı metinlerinde Museviler için yılda üç defa Kudüs'te Yahve'nin huzurunda bulunma zorunluluğu olduğu anlaşılmaktadır. Museviler, üç büyük bayramlarında (Pesah /Fısıf, Şavuot, Sukot) Mabetten geriye kalan Ağlama Duvarı'nı (Batı Duvarı) ziyaret etmek zorundadırlar (Tümer ve Küçük, 1993'den aktaran Özen, 2011: Eren ve Kaçar, 2017: 285). Bayramlarda ziyaret edilen, hem ibadet hem de hac yeri olarak kabul edilen Musevi mabetlerini üç grupta toplamak mümkündür: 1. Kudüs ve çevresinde oluşmuş, tarihi özelliğe sahip ve tevratta bahsedilen mekânlar. 2. Talmud¹⁷ ve Kabala'da¹⁸ geçen ve genelde Celile'de (Galile) (günümüzde Filistin'in kuzey

¹⁷ Musevi geleneğinde Tevrat'ın yorumu olarak görülen Talmud hukuki, etik, felsefi-teolojik, tarihi konular üzerine din adamları tarafından yapılmış tartışmalar ve yorumlardan meydana gelen öğretiyi ifade eden kutsal metindir (Gürkan, 2010: 550).

¹⁸ Kabala kelime anlamı olarak kabul etmek, almak, vahiy etmek, Tanrısal sözlerin iletilmesi anlamlarına gelmektedir. Yahudi mistisizminde harfçilik ve sayıcılıkla birlikte metafizik öğretileri kapsayan düşünce ve kuralları ifade eden gelenektir.

bölgesinde, Şeria Nehri'nin batısında ve İsrail'in kuzey kesimindeki bölgeyi ifade eder) bulunan bilge mezarları. 3. İsrail'in çeşitli bölgelerinde Diaspora¹⁹ da yaşamış dini bilginler adına oluşturulan kutsal yapılar olarak kabul edilmektedir (Harman, 2001'den aktaran Eren ve Kaçak, 2017: 285). Musevilerin kutsal kabul ettiği doğal alan ise peygamberlerin tasvirlerinde sıkça geçen ve İlyas Peygamber ile özdeşleştirilen Karmel Dağı'dır. İnsan evrimini gösteren alanlardan biri olarak İsrail'deki Karmel Dağı 2012 yılında DML'ne alınmıştır. Tarih öncesi çağdan beri insan yerleşimlerinin olduğu ve antik yerleşim kalıntılarının bulunduğu dağdan Eski Ahit'te bahsedilmekte, bereketli bir yer olarak görülmesi nedeniyle manevi deneyim için ziyaret edilmektedir (WHL, 2022-b).

6.2. Hristiyan Yerleşimleri

Hristiyanlık, tek bir kaynaktan ortaya çıkan çok sayıda dini geleneği ifade etmektedir. Katoliklik, Protestanlık, Ortodoks Hristiyanlığı ve sayısız mezhep bu dini geleneklere dâhildir. Hepsinin ortak özellikleri ise dinin peygamberi Hz. İsa'ya vahyedilen kutsal kitap İncil (kelime anlamı müjde) ve Hz. İsa'nın öğretileridir. Semavi dinlerden birisi olması nedeniyle inançlarının öğelerini İshak'ın babası ve Tanrı tarafından tüm ulusların babası olarak seçilen Hz. İbrahim'e dayandırırılar. Hristiyanlık dini asıl olarak Hz. İsa ile başlamaktadır.

Hz. İsa'ya tebliğ edilen dini emirlerin yer aldığı kutsal metin(ler) ise İncil (Yunanca euaggelion, Latince evangelium) olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde hem Hristiyan mesajını hem de Hz. İsa'nın öğretilerine ilişkin bilgileri içeren kitapları ifade eden İncil, Hz. İsa tarafından yazılmamış, sadece tebliğ edilmiş, havarilerinden tebliğ etmesini istemiştir. Hristiyanlığın yayılmaya başlaması ile İncil'in yazıya aktarılması zorunlu hale gelmiş, ortaya çok sayıda İncil çıkmış, Hristiyanlık ise çok sayıdaki kitap arasından sadece dördünü güvenilir bularak "Kanonik İnciller (dini otoritelerce genel kabul görmüş İnciller)" olarak kabul etmiştir. Bunlar; Matta, Markos, Luka, Yuhanna tarafından yazılan İncillerdir (Harman, 2000-b: 270-271). 60 yılların sonu veya 70'li yılların başında, en erken derlenen ve en kısa olan Markos İncili, genel olarak Hz. İsa'nın yaşamını anlatır. Rivayetlere göre 80-90 yılları arasında veya 65-100 yılları arasında derlenen Matta İncili

¹⁹ İlk ortaya çıkışı ve ilk anlamı Yahudiler ile ilişkilendirilmiş, ancak tarihsel süreç içerisinde göç, sürgün gibi deneyimler yaşayan halklar için kullanılmaya başlanmış diaspora kavramı; başka bir ülkede azınlık olma, anavatanından sürgün edilme, gettolarda yaşamayı ifade etmekte, ana yurdundan ayrılan topluluklar için kullanılmaktadır.

Eski Ahit'e benzemekte, Hz. İsa'yı Hz. Davut soyundan gelen bir mesih olarak tasvir etmektedir. 80-90 yılları arasında derlenen Luka İncili Hz. İsa'nın bakire Hz. Meryem'den dünyaya gelme mucizesi ve Tanrı'nın oğlu olması konuları üzerinde durmakta, başta Hz. Meryem olmak üzere Hz. İsa'nın kuzeni vb. kadınlardan bahsetmesi nedeniyle "kadınların İncili" olarak da anılmaktadır. 90-110 yılları arasında yazıldığına inanılan Yuhanna İncili ise Hz. İsa'nın hikayesini kronolojik sıraya değil taşıdığı mesajlara göre sıralayarak anlatmakta, Hz. İsa'nın şahsı ve konumu ile ilgili ifadeler doğrudan Hz. İsa'nın ağzından ifade edilmektedir (Aydın, 2018-a: 475-477). İncil yazarları bu dini metinleri kaleme alırken yalnızca Hz. İsa'ya ilişkin rivayetlerden kendilerine ulaşanlar ile yetinmemiş, bulundukları cemaatin problemlerini de göz önünde bulundurarak kendi bakış açılarına göre yorumlarını eklemişlerdir. Örneğin; Matta İncili'nin Suriye ve Antakya'da yaşayan ve Musevilikten gelen Hristiyanlar, Markos İncili'nin Roma'da yaşayan ve putperestlikten gelen Hristiyanlar için yazıldığı düşünülmektedir (Harman, 2000-b: 271). Diğer yazılan İnciller ise apokrif, yani dini metin ve kitapların parçası olmayan metinler olarak adlandırılmıştır.

İncil yazarlarının hiçbirinin İsa ile aynı dönemde yaşamaması nedeniyle birçok detay belirsizdir. Yahudi kökenli Hz. İsa Musevi dininin öğretilerine uygun biçimde yetiştirilmiştir. Yetişkinlik döneminde ise bir grup havarisi (öğrencisi-12 havari bulunmaktadır) ile Tanrı'nın öğretilerini yaymak amacıyla Filistin'i dolaşmaya başlamıştır (Archer, 2018: 94-96). Güçlü dini mesajlar vermesi nedeniyle, toplum içindeki kimi grupların rahatsızlık duyması neticesinde Hz. İsa yargılanmış ve çarmıha gerilerek ölüme mahkum edilmiştir. İmparatorların neredeyse-ilahi konumunu, Roma tanrılarını reddeden Hristiyanlık dinine inanmak veya bu konuda vaaz vermek ölümle cezalandırılacak bir suç olarak görülmüş, ilk 300 yıl bu dine şüphe ile bakılmıştır (Archer, 2018: 94-101). Özet bir biçimde ifade edilen bu yargılanma ve idam şeklinin hiç kuşkusuz dini yanı sıra siyasi, toplumsal, kültürel birçok faktörün etkisiyle geliştiği dinler tarihi çalışmalarında detaylı bir biçimde ele alınmaktadır. Çalışmanın sınırlılıkları ve kapsamı nedeniyle Hz. İsa'nın hayat hikayesine yön veren olaylara genel bir bilgi olması amacıyla yer verilerek bu noktadan hareketle Hristiyanlıktaki kutsal yapıların oluşumuna dikkat çekilmek istenmiştir.

Siyasi, dini, askeri faktörlerin etkisiyle ortaya çıktığı toprakların dışına taşan Hristiyanlık dini, 313 yılında Milan Fermanı'nın yayınlanması ile Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmuş, Hristiyanlara ibadet etme özgürlüğü verilmiştir. 4. yüzyılda Roma'da papaların

gücünün artmasıyla Papa Damasus (366-383) ve takipçileri kiliseyi daha güçlü hale getirmişlerdir (Archer, 2018: 103). 16. yüzyıldan itibaren ise daha çok mezhepleri; Ortodoksluk, Katoliklik, Protestanlık kavramları ile Hristiyanlık kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

Hristiyanlıkta mezheplerin gelişimi ile kutsal mimaride farklı formlar ortaya çıkmış, kilise, katedral, bazilika gibi dini yapılar Hristiyan yerleşimlerinin merkezinde konumlandırılmıştır.

4. yüzyılda Hristiyanlığa tanınan özgürlük ortamından önce dine ait herhangi bir mimari birim bulunmamaktadır. İlk ibadetler evlerde veya dönemin baskıları nedeniyle mağara gibi تنها alanlarda (Antakya Saint Pierre Mağara Kilisesi gibi) yapılmaktaydı. İlk Hristiyan kiliseleri Roma mahkeme binalarından esinlenerek yapılan ve aynı isimle anılan ince uzun formdaki bazilikalardır. Zaman içerisinde dini ritüeller-pratiklerin etkisi, mezheplerin ortaya çıkışına bağlı olarak mekânın farklı yorumlanması, sanat ve mimari akımlarının etkisi ile çeşitli kilise mimari tipleri oluşmuştur. Dönemin önde gelen sanat akımları kiliselerin dış yapısında çeşitliliğe neden olurken toplu ibadetlere olanak verecek biçimde iç mekân düzenlemeleri de yapılmıştır. Haç ve kare planlı kiliseler, yatay eksenli bulunmayan kare, çokgen yada daire biçiminde iç mekâna sahip merkezî planlı kiliseler, Ortodoksların yaşadığı bölgelerde daha çok rastlanan Yunan haçı biçiminde kiliseler, Orta Çağ'da ortaya çıkan ve 20. Yüzyılın ortalarına kadar Batı Avrupa ile Amerika kilise tasarımının temelini oluşturan Latin haçı biçiminde kiliseler bu çeşitliliği kabaca özetlemektedir. Ayrıca Katolik ve Ortodoks teolojisinde kilise inancın önemli bir parçasıyken Protestanlıkta mimari bir yapı olarak kiliseye önem verilmemekte, cemaatin bir arada bulunduğu her yer kilise olarak kabul görmektedir (Aydın, 2002: 12-13).

Hristiyanlığın ilk kaynağı olan Yeni Ahit'te hac ile ilgili ifadelere rastlanmamasına rağmen, hac uygulaması ilk defa Konstantin zamanında, Azize Helene'nin Hz. İsa'nın doğduğu, çarmıha gerildiği, gömüldüğü, büyük kiliselerin kurulduğu yerleri ziyaret etmesi ile başlamıştır. Eski ve Yeni Ahit'te birçok olayın geçtiği yerler ile aziz/azizelerle ilişkilendirilerek mekânlar-kentler kutsanmış ve hac mekânı olarak kabul edilmiştir. Katolik mezhebinde Tanrı'nın annesi, cennetin kraliçesi, en yüce azize sıfatları ile yüceltilen Meryem adına atfedilen, günahların affedilmesi ve dua edilmesi için inşa edilen kimi mabetler ve/veya kutsal mekânlar (Efes-Türkiye'deki Meryem Ana Evi /Kilisesi gibi)

(Çinpolat, 2022: 195-196; Küçük, 2018: 95), Hristiyan topluluğunun oluşumunda etkin olan ilk piskopos ve papa Havari Petrus'un şehit edildiği (M.S. 64-67) Vatikan tepesindeki mezarı ile kutsallaştırılmış yerleşim hac mekânıdır (Şakiroğlu, 2012: 564-568).

Hristiyan yerleşim biçimlerinin genel özellikleri;

- Dini hayatın odak noktası mabetlerdir. Kiliseler, katedraller, şapeller bu bağlamda ele alınabilir.

-Kilise: Topluluk anlamına gelen ekklesia kelimesinden türetilmiştir. Hristiyanların ibadet ettiği mabetlerdir.

-Katedral: Piskoposluk merkezi yani idari bir organın yer aldığı ve içinde kiliseyi de barındıran büyük ibadet mekânlarıdır.

-Şapeller: Büyük kiliseler içerisinde bir azizin adına ayrılmış küçük ibadet alanlarıdır. Kimi zaman tek başına, küçük ibadethaneler olarak da yapılabilirler.

- Katolik ve Ortodoks kilise binaları oldukça görkemli ve süslemeli yapılarırken, Protestan kiliseleri ise oldukça sadedir. Katolik ve Ortodoks kiliseleri ikonlar, resimler, tasvirler ile süslenmektedir.
- Kiliselerin yönü doğuya dönüktür. Bu yönelişin kökenini açıklayan çalışmalarda birçok farklı faktörün etkisinden söz edilmektedir. Güneşin doğudan doğması, Hz. İsa'nın Doğu'da Beytüllahim'de doğması, Hz. İsa'nın doğumuna işaret eden yıldızların doğuda görülmesi, Hz. İsa'nın anısına Beytüllahim'de bir manastır içerisinde inşa edilen "Doğuş Kilisesi"nin konumu ve daha sonra inşa edilen kutsal yapıların Doğu'daki bu ilk altara (sunak) dönük olmasının istenmesi gibi farklı sebepler karşımıza çıkmaktadır. Her örnekte doğu-batı eksenine göre uygulama yapılmamakla beraber ibadet ve dua esnasında Doğu'ya yönelme adetine hala uyulmaktadır (Güç, 2002: 6-8).
- Rahip ve rahibelerin, kendini dine adanmış görevlilerin birarada yaşadığı, eğitim faaliyetleri ve inzivaya çekilmek için inşa edilen manastırlar ise genellikle yerleşim merkezlerinden uzak, ancak erişilebilir bir mesafede, engebeli arazilerde, özellikle sarp kayalıklardaki mağaralar önünde kurulmuşlardır (Sümela Manastırı, Maçka, Türkiye gibi) (Özbey, 2021: 295-298).

6.3. İslam Yerleşimleri

“Kelime anlamıyla dinsel tavır olarak Tanrı’ya itaati belirten İslam sözcüğü 7. yüzyılda Hz. Muhammed’in vazettiği ve zaman içerisinde dünyaya yayılan tektanrıci vahyi nitelirmektedir” (Sourdel, 2008: 6). İslam dinine inanan ve bu dini uygulayan kişilere Müslüman denilmektedir. Hz. Muhammed’e vahiy edilen İslamiyet’in kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’dir.

İslamiyet’te kutsal kabul edilen temel mekân, yeryüzü yaratılmadan önce de var olduğuna inanılan Kâbe’dir. Müslümanlar açısından kutsal kabul edilen diğer bir mekân, Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye göç ettikten (hicret) sonra inşa ettirdiği Mescid-i Nebevi’dir. Mescid-i Nebevi ve Kuba Mescidi, bizzat Hz. Muhammed tarafından yaptırılmaları nedeniyle önem taşımaktadır. Müslümanlarca kutsal kabul edilen bir diğer mekân ise Kudüs’te bulunan Mescid-i Aksa’dır. Mescid-i Aksa, Müslümanlar tarafından; ilk kible olması ve avlusunda bulunan Kubbetü’s-Sahra’dan Hz. Muhammed’in göğe yükseldiğine inanılması (miraç) nedeniyle, Museviler tarafından ise Hz. Süleyman tarafından yaptırıldıktan sonra iki kez yıkıma maruz kalan kutsal tapınağın yeri olması, bazı dini ritüellerin bu mekânda yerine getirilmesinin zorunlu olması nedeniyle kutsal sayılmaktadır (Eren ve Kaçar, 2017: 291). İslam dininde hac ibadetleri Kâbe, Arafat, Müzdelife, Mina’da yerine getirilmektedir. Dolayısıyla bu mekânların tümü üzerinden değerlendirildiğinde Mekke, Medine ve Kudüs’ün Müslümanlar tarafından kutsal görülen kentler olduğu söylenebilir. Özellikle Mekke ve Medine kentleri İslam inancında büyük öneme sahiptir, bu şehirlere sadece Müslümanlar girebilmektedir. İslam dininde belirli bir dönemde yapılması gerekli olan hac ibadeti yanı sıra, yıl içerisinde herhangi bir zamanda yapılabilen bir hac tipi olarak Umre ziyaretleri de bulunmaktadır.

Belli başlı kutsal mekânları:

Mekke: Hz. Muhammed’in doğum yeri olan şehir, günümüzde hac merkezidir ve monoteizmin simgesi konumundadır.

Medine: Hz. Muhammed’in 622 yılında hicret etmesi sonucunda İslam’ın gelişip kurumsallaşarak yayıldığı yer olmuştur. Hac amacıyla giden Müslümanlar Hz. Muhammed’in kabrinin bulunduğu bu şehri de ziyaret etmektedir (Aydın, 2018-a: 572).

Kudüs: Müslümanlar için belirli bir süre kible görevi gören, İslamiyet'in üçüncü kutsal şehridir. Hz. Muhammed'in İsrâ yolculuğuna ve miracına şahitlik eden Kudüs'de Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra gibi önemli mabetler yer alır.

Kâbe: Mekke'de ilk defa Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edildiğine inanılan kü'b biçimindeki, İslam'ın kiblesi ve merkezi ibadet mekanıdır. İslamiyette Kabe'nin ziyaret edilerek tavaf edilmesi ile hac ibadeti gerçekleştirilir.

Cami: Allah'ın evi olarak kabul edilen camiler, dinsel ve toplumsal yaşamın merkezleridir. Ayrıca Cuma (Ulu) Cami, yerleşim bütününde özel günlerde (Cuma Namazı, Bayram Namazı, Cenaze Namazı vb.) olabildiğince tüm cemaatin bir araya geldiği ve ibadet ettiği, görece anıtsal mimarisi ile yerleşim bütününe odağında olan dini bir merkezdir.

Mescit: Arapça eğilmek, tevazu ile alını yere koymak anlamına gelen mescit, ilk İslam kaynaklarında cami karşılığında kullanılmıştır. Türkçe'de mescid kelimesi sadece küçük ibadet yerlerini ve mahalle camilerini ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.

Namazgah: Açık havada namaz kılmaya ayrılmış alandır. Özellikle bayram gibi ibadetin yoğun gerçekleştiği belli zamanlarda veya yolcular için yol kenarlarında oluşturulan üstü açık mescidlerdir. İslam tarihinde ilk mescidlerin çoğu bu şekilde oluşturulmuştur (Hz. Muhammed'in ilk Cuma hutbesini okuyarak Cuma namazı kıldırıldığı vadide yaptırılan Mescid-i Atike (Vadi) gibi) (Bozkurt, 2006: 357).

Külliye: Bir cami etrafında gelişen, medrese, ticari bir yapı veya türbe gibi yapılar ile şekillenen, ibadet, eğitim, sosyal hizmet gibi farklı fonksiyonları barındıran komplekslerdir.

Anıtsal Mezarlar; Kümbet ve Türbe : İslam mimari anlayışında iki farklı formda mezar anıt bulunmaktadır. Kümbet, bir mumyalık katı üzerinde silindir veya çokgen gövdeli, içten kubbe, dıştan konik yada piramidal çatı ile örtülü mezar anıttır. Kümbetlerde cenazelik, mumyalık yada kriptâ adı verilen bir bölüm bulunmakta, mumyalama ve ölü gömme geleneğinin köklü geçmişini sembolize etmektedir. İslam din geleneğinde kümbetler Türkler'in etkisi ile ortaya çıkmış, Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya her yerde inşa edilmiş, özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin (1037-1194) kuruluşundan sonra hızla yayılmıştır.

oldukça yaygındır. Özellikle İslam kent yaşamının merkezi olan camilerin farklı işlevler ile bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan külliyele içerisinde veya yakın çevresinde hamamlara rastlanmaktadır.

- İslam kentlerinde mezarlar üzerine kurulmuş türbeler de kentlerin biçimlenişinde temel etkenlerdendir.
- Müslümanlarca inşa edilen ilk şehirlerin askeri maksatlı, plansız, kendiliğinden ortaya çıkan yerleşimler olması ve İslamiyet'in ilk yayıldığı bölgelerin oldukça az yağış alan, çöllerle kaplı, yeşil alanların oluşturulmasını olumsuz etkileyen iklim koşullarına sahip olması nedeniyle park ve bahçe gibi ortak kullanım alanlarından bahsetmek mümkün değildir.
- İslam kentlerinde dikkat çeken bir diğer nokta ise kentte heykellerin yer almamasıdır.

6.4. Değerlendirme

Musevilik, Hristiyanlık, İslamiyet üç semavi din olup kendi içlerinde çeşitli mezheplere ayrılmaktadır. Bu çeşitlilik nedeniyle, hem üç semavi dinin öğretileri ve ibadet biçimleri hem ortaya çıktıkları dönem, coğrafya gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak farklı formlarda dini yapılar ve yapıların odağında gelişen kutsal kentler ortaya çıkmıştır. Dinlerin kendi içerisinde mezheplere ayrılması ise yine aynı din sistemi içerisinde farklı görüşler neticesinde kutsal olana ve kutsal kente bakışı etkilemiştir. Ait olduğu din ile bağlantılı biçimde kentlerde kutsallığa vurgu yapan yapı, semboller, kullanımlar özet bir biçimde aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak bahsedildiği üzere bir kutsal kentin coğrafya, zaman, yerel kültür, sosyal ve kültürel yapı, din ve inanç sisteminin öğretileri ve o dönem koşulları içerisinde algılanış, uygulanış biçimi gibi faktörlerin etkileşimi ile oluşması, sadece bir tanımlama üzerinden kutsal kent algısını ifade etmek için yeterli değildir.

Bu nedenlerle, semavi dinlere ait kutsal kent örnekleri kültürel nedenlerle tescilli ve tescilsiz olmaları fark etmeksizin, belirlenen bileşenler ve değerler üzerinden irdelenmiş, kutsal kentleri tanımlayan kriterler farklı dinlere ait kentler üzerinden karşılıklı değerlendirilerek kutsal kentlerin belirlenmesi ve tanımlanmasında bir yöntem sunulması amaçlanmıştır.

Dinsel ve kültürel değerlerini günümüze taşımış, kutsal mimarinin kentin gelişimini yönlendirdiği, yaşayan semavi dinlere ait dinsel-manevi işlevlerin gerçekleştirilebildiği,

inanç mensupları tarafından kutsal kent olarak bilinen ve algılanan, kültürel değerleri ile kent olarak tescillenmiş Kudüs, kültürel değerleri ile rota olarak tescilli Santiago de Compostela ve uluslar arası koruma statüsü olmayan / miras olarak tescillenmemiş Mekke kentleri incelenmiştir.

Kentlerin örneklem olarak seçilme nedenlerini oluşturan nitelikleri;

- Yaşayan semavi bir dine ait olmaları,
- Günümüzde kutsal kent olarak kabul görmeleri, bilinmeleri veya algılanmaları,
- Kutsal bir merkez etrafında kentlerin gelişim göstermesi (Kudüs - Tapınak Tepesi, Santiago de Compostela - St. James mezarı üzerine inşa edilen katedral, Mekke - Kâbe),
- Hac merkezi olarak ibadet, ziyaret, ritüeller aracılığı ile sürekli ve tekrar eden biçimde kutsanmaları,
- Koruma düzeyi açısından her bir kentin ayrı bir statüde olması; Kudüs kent olarak, Santiago de Compostela rota olarak tescilliyken Mekke kentinin herhangi bir koruma statüsünün olmamasıdır.

7. MUSEVİLİKTE KUTSAL KENT BİLEŞENLERİ-KUDÜS ÖRNEĞİ

Üç semavi dinin ortak kutsal kenti; İbranice’de Yeruşalayim, Hristiyanlar tarafından Jerusalem, Müslümanlar için ise Kudüs adıyla anılmaktadır. Kaynaklarda ilk yerleşimin M.Ö. 3000’lerde başladığı ve ilk yerleşen kavmin ise Samiler²⁰ olduğuna dair genel bir kabul yer almaktadır. Diğer bir kabule göre ise Kenan Diyarı olarak adlandırılan bu bölgeye, Hz. Nuh’un oğlu Ham’ın dört çocuğundan Kenan’ın yerleşmesi ile yerleşim başlamıştır. Yerleşim bölgesi olmasının sebebi olarak coğrafi konumu ve Gihon adlı su kaynağına yakınlığı gösterilmektedir (Harita 7.1).

Harita 7.1. Kudüs’ün konumu (URL-14)

Şehrin semavi dinlerden önce de kutsal kabul edilmesine ilişkin dayanaklardan en yaygını Salem adı verilen bir tanrı için inşa edilen mabedin varlığıdır. Musevilik dini için ise tarihsel, sembolik ve mekânsal açıdan öneme sahip olması, vaat edilmiş topraklar²¹ olarak günümüzde dahi din mensuplarının dualarında yer edinmesi, gettolarda yaşayan Musevilerin kentsel hayatına ilişkin ipuçları barındıran tek yerleşim olması nedeniyle Kudüs’de kutsal kent bileşenleri incelenmiştir. Ayrıca üç semavi din döneminde kutsallığının devamlılık göstermesi ve her dinde farklı nedenlerle kutsallaşma sürecini ifade eden bileşenlerin kentten okunabiliyor olması Kudüs’ü farklı kılmaktadır. Bu nedenle

²⁰ Hz. Nuh’un üç oğlundan biri olan Sam’in soyundan gelenleri ifade etmek için Sami ırkı ifadesi kullanılmaktadır.

²¹ Musevilik din öğretisinde öne çıkan bir doktrindir, Filistin merkezli bir coğrafyanın Tanrı tarafından İsrailoğullarına ve onun soyundan gelenlere verilmesi inancıdır.

özellikle Musevilik bağlamında kutsal kent bileşenleri yorumlanmış, ancak Kudüs'ün kutsal bileşenlerine bütüncül bakabilmek amacıyla Hristiyanlık ve İslam açısından da kutsallaşma süreci ele alınmıştır.

7.1. Yapılı Çevre ve Doğal Çevre İlişkileri

Kutsal kent olarak Kudüs'ü tanımlama ve kutsal kent bileşenlerini tespit etme sürecinde, Kudüs'deki mekânların tanımlanmasında veya adlandırılmasında bir karmaşanın olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle yapı ve doğal çevre ilişkilerine yönelik tespitler sunulmadan önce, özellikle günümüzde Kudüs'deki kutsal yapı / mekân / alanların neyi ifade ettiğini tanımlanmalıdır (Uğurluel, 2021: 29);

- Tapınak Tepesi / Moriah Tepesi / Sion Tepesi olarak adlandırılan bölge geçmişten günümüze kutsal yapıların inşa edildiği doğal çevredir.
- Mescid-i Aksa, aslında Allah'ın kutsal saydığı araziye ifade etmektedir. İslam inanışında Kur'an-ı Kerim'de Kudüs'deki kutsal alandan “uzak mescid” anlamındaki Mescid-i Aksa olarak bahsedilir. Allah'ın kutsal saydığı bu yer, kutsal arazi ve burada inşa edilen kutsal yapıların tümü Mescid-i Aksa veya Beytü'l-Makdis olarak adlandırılır. Mescid-i Aksa sadece bir yapıya referans vermemekte, aslında Musevilerin Tapınak Tepesi olarak adlandırdığı araziye işaret etmekte, günümüzde İslam dinine ait yapıların varlığı ve işlevlerini devam ettirmesi nedeniyle yaygın olarak Mescid-i Aksa kullanılmaktadır.
- Aksa Mescidi, Cuma Camii veya Hz. Ömer Camii yaygın kullanımda Mescid-Aksa olarak anılsa da aslında “Mescid-i Aksa Cuma Camii” veya “Aksa Mescidi / Mescid el-Aksa” kutsal arazideki kutsal yapılardan sadece biridir.
- Kutsal kayanın üzerindeki üzerindeki Altın Kubbeli yapı ise Kubbetü's- Sahra'dır.
- Mescid-i Aksa Cuma Camii ve Kubbetü's- Sahra gibi birçok kutsal yapının yer aldığı, duvar ile sınırlanmış kutsal kompleks ise Harem-i Şerif olarak adlandırılmaktadır.
- Günümüzde Musevilerin önünde dua ettikleri Hz. Süleyman Tapınağı'nın kalıntısı olan duvar ise Ağlama Duvarı / Batı Duvarı'dır.

7.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi

Günümüzde Kudüs, eski ve yeni şehir olmak üzere iki kısımdan oluşur. Eski şehir, surların içerisinde kalan kısımdır. Eski şehirde; kutsal yapılar (kiliseler ve camiler), tarihi evler,

merdiven ve kemerler, taş sokaklar yer almakta, Mescid-i Aksa'ya yakın bir noktada kapalı çarşı bulunmaktadır. Yerleşim formunun oluşumu ve gelişiminde kentin bu kısmı belirleyici olmuştur.

Kudüs kentinin, kutsal mekânlar odağı ile oluşumu ve gelişimi tarihsel olarak kentin kuruluş dönemlerine kadar gitmektedir. Semavi dinler döneminde ilk olarak Musevilerin Tapınak Tepesi'nde inşa ettiği yapılar ile yerleşim şekillenmiştir. Kutsal olduğuna inanılan bir kayanın olduğu bu tepe üzerine Hz. Süleyman döneminde yapılan Tapınak, yıkımından sonra bu tapınağın aynı yerde tekrar inşası, ikinci tapınağın yıkımından sonra tapınaktan kalan kalıntıların bugüne ulaşması ve hala Museviler için temel ibadet yerlerinden biri olması, aynı zamanda farklı dinlerin etkisinin olduğu dönemde kutsal yapıların yine bu tepede inşa edilmesi, farklı inanç sistemlerine ait yapıların iç içe durumda olması, bir kayanın ve tepenin kutsallığından dolayı kentin biçimlenişini nasıl etkilediğine dair somut bir örnektir (Kent tarihine ilişkin bilgi ve detaylar için bkz. Bölüm 7.4. Tarihsel Analizler).

Musevilik dinine ait kutsal yapıların yanı sıra İslam dinince kutsal kabul edilen ve ibadet edilebilecek en önemli üç mescitten biri olan kutsal arazi Mescid-i Aksa ve bu arazideki yapıların oluşturduğu kutsal kompleks Harem-i Şerif ile günümüze kadar kutsallık çeşitli yapılar ile aktarılmıştır.

Türkantoz'a göre (2006: 66); Eski Şehir'in yaklaşık 1/5'ini kaplayan Harem-i Şerif'de, kasnağı ve kubbesi ile kent silüetinde ön plana çıkan Kubbetü's- Sahra görsel bir odak olarak kent kimliğinin temel unsurlarındandır.

7.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları

Tapınak tepesinde geçmişten günümüze tüm mabetler /ibadethaneler aynı noktada inşa edilmiş, bugün bu tapınaklardan hala ayakta olanlar ve kimi kalıntılar birarada, iç içe durumdadırlar. Bu durum, kutsal mirasın çeşitliliğine, bütüncül yapısına ve sürdürülebilir nitelikte olmasına işaret ederken hala siyasi arenada Kudüs'e dair uluslararası bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır (Kudüs'ün yakın tarih ve günümüzdeki durumuna ilişkin bilgi ve detaylar için bkz. Bölüm 7.5. Musevilik Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri).

Mescid-i Aksa olarak adlandırılan kutsal arazi üzerinde dini işlevlere sahip çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların mekândaki organizasyonu kutsal bir kompleks olarak Harem-i Şerif'i meydana getirmektedir. Harem-i Şerif'i çevreleyen ve içerisindeki yapılar şu şekildedir (PASSIA, 2013);

- Mescidler- İbadet Alanları; Kubbetü's- Sahra, Kadim Aksa Mescidi, Kible Mescidi, Mervan Mescidi, Kadınlar Mescidi, Hazreti İsa Beşiği ve Mescidi, Mağribliler Mescidi, Silsile (Zincirli Mescidi)
- Medreseler; Hıtaniye Medresesi, Fahriye Medresesi, Dividdâr Medresesi, Tenkeziye Medresesi, Farisiye Medresesi, Eşrefiyye Medresesi, Melekiye Medresesi, Câviliye Medresesi, Hatuniye Medresesi, Esardiye Medresesi, Aragoniye Medresesi, Eminiyeye Medresesi, Bâsitiye Medresesi, Mencekiye Medresesi, Osmanlı Medresesi
- Kubbeler; Miraç Kubbesi, Peygamber Mihrabı ve Kubbesi, Süleyman Kubbesi, Musa Kubbesi, Hızır Kubbesi, Yusuf Ağa Kubbesi, Yusuf Kubbesi, Ruhlar Kubbesi, Muhammediye Zaviyesi'nin Kubbesi / el-Halîlî Kubbesi, Sultan II. Mahmut Kubbesi / Peygamber Aşıklarının Kubbesi, Nahivciler Kubbesi
- Minareler; Ğavanime Kapısı Minaresi, Esbat Kapısının Minaresi /Salâhiye Minaresi, Mağribliler Kapısı Minaresi / Fahriye Zaviyesi Minaresi, Silsile (Zincirli) Kapısı Minaresi
- Kemerler; Güney Kemerleri, Doğu Kemerleri, Batı Kemerleri, Kuzeybatı Kemerleri, Kuzeydoğu Kemerleri, Güneybatı Kemerleri, Güneydoğu Kemerleri
- Revaklar; Kuzey Revakları, Batı Revakları,
- Kapılar; Esbât (Kabileler) Kapısı, Hıtta Kapısı, Şerefü'l-Enbiya Kapısı, Ğavanime Kapısı, Nâzır Kapısı, Hadîd Kapısı, Kattânîn (Pamukçular) Kapısı, Mathara Kapısı, Sekine Kapısı, Silsile (Zincirli) Kapısı, Mağribliler Kapısı, Rahmet Kapısı ve Tevbe Kapısı, Cenazeler Kapısı, Müzdevec (İkili) Kapısı, Müselles (Üçlü) Kapı, Münferid (Tekli) Kapı
- Su Kullanımına İlişkin Yapılar; Şadırvan, Melik İsa Muazzam Su Deposu, Kayıtbay Sebili, Narenciye Sebili, Kasım Paşa Sebili, Süleyman Sebili
- Minberler; Nureddin Zengi Minberi / Selahaddin Eyyübi Minberi, Burhaneddin Minberi,
- İslam Müzesi,
- Ağlama (Batı / Burak) Duvarı.

Harem-i Şerif’de yer alan mevcuttaki kutsal-dini yapıların konumlanması ve Tapınak Tepesi üzerinde geçmişten bugüne süregelen kutsal yapıların inşası göz önüne alındığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

- Kutsal yapılar, kutsallık atfedilen doğal bir unsurun olduğu (tepe, kaya, mağara gibi) alanla ilişkilendirilerek, konumuna bu unsurların varlığı doğrultusunda karar verilerek inşa edilmiştir.
- Tarihi olaylar sonucunda veya doğal afetlere bağlı olarak ortaya çıkan tahripler, yıkımlara rağmen; din - inanç sistemlerinde ve hüküm süren yönetimlerde meydana gelen değişimlere rağmen, kentin kutsal kabul edilen noktaları değişime uğramamıştır. Mekânların oluşumları veya konumlarının seçim kriterleri değişmemiştir. Kutsal mimarinin sürdürülebilirliği, inanış biçiminin değişimine bağlı olarak ortaya çıkan yapısal eklemeler veya dönüşümlere rağmen sağlanmıştır.
- Zaman içerisinde ortaya çıkan kutsal kompleks, sadece dini yapılara değil, çeşitli fonksiyonlara hizmet eden (medrese, sebil, çeşme gibi) ve geçmişten günümüze kültürel miras kabul edilebilecek yapılara (kemer, kapı, kubbe gibi) ev sahipliği yapmaktadır. Bu çeşitlilik, tepede din odaklı farklı kullanımların gelişimine olanak sağlamaktadır.

Yapısal bileşenler, mekânsal analiz; kutsal yapıların yakın çevre ilişkileri ve yapı komplekslerinin oluşumlarının yanı sıra iç/dış mekân ilişkilerini ifade etmekte, bu konuya ilişkin detaylara mimari yapılara ilişkin incelemelerde yer verilmiştir (bkz. Bölüm 7.1.3. Kent Mimarisine Dair Özellikler).

Sonuç olarak, Kudüs’te kutsal kentin yapısal bileşeninin ana unsuru ve mekânsal oluşumu belirleyen temel faktör; kutsal doğal bir alan olan Tapınak Tepesi ve bu tepede inşa edilen kutsal mimaridir. Her ne kadar tarih boyunca mimari yapılarda tahrip ve yıkımlar olsa da doğal ve yapılaşmış çevreye ilişkin unsurlar ve bunların etkileşimi-bütünleşmesi ile ortaya çıkan bir mekânın kente kutsallık kazandırdığını görmekteyiz.

7.1.3. Kent mimarisine dair özellikler

Kutsal bir yerleşim olarak gelişen kutsallığına semavi dinler üzerinden referans veren ve kentin gelişiminde temel rol oynayan Tapınak Tepesi veya Mescid-i Aksa olarak

adlandırabileceğimiz alanda inşa edilen Harem-i Şerif ve Kubbetü's- Sahra, Ağlama Duvarı ve Golgotha Tepesi'ndeki Kutsal Kabir Kilisesi'dir.

Mescid-i Aksa

Aramice adı Beth makdeşa, İbranice Beth ha-mikdaş, Arapça Beytülmakdis olup mukaddes ev anlamına gelmektedir. Müslümanlar tarafından kullanılan Kudüs adı da aynı kökten gelmektedir. Arapça aksa kelimesi uzak anlamına gelmektedir ve mabedin Mekke'ye uzaklığı nedeniyle bu isim verilmiştir. İçerisinde Kubbetü's-Sahra'nın ve diğer kutsal yapıların olduğu kutsal mekânı, araziye ifade etmektedir.

Harem-i Şerif

Günümüzde Kubbetü's - Sahra ve diğer kutsal yapıların yer aldığı, Mescid-i Aksa olarak Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen araziye içine alan kutsal kompleks Harem-i şerif adıyla anılmaktadır (Resim 7.1). Hz. Ömer'in 638 yılında Kudüs'ü İslam egemenliği altına alması sonrasında Mescid-i Aksa ve Hz. Muhammed'in miraca çıktığına inanılan kutsal kaya üzerine, islam mimarisinin ilk anıtsal yapısı kabul edilebilecek Kubbetü's - Sahra inşa edilmiştir. Bugün kutsal alan olarak ibadet, ziyaret ve hac mekânı işlevleri ile önemli bir dinsel merkezdir. Kudüs'te islam mimarisini sembolize eden ve günümüzde hem geçmişteki tapınaklar ile özdeşleştirilen hem de kent silüetinde belirleyici olan kutsal alandaki mimari yapılar dışında çok fazla anıtsal nitelikli dini yapı bulunmamaktadır. “Kudüs'teki Mescid el-Aksa ve K Kubbetü's-Sahra arasındaki ve bu yapıların çevresindeki alan iklim koşullarının elverişli olması sebebiyle bir açık hava camisi görevi görmektedir, bu nedenle birkaç küçük mescit dışında kentte cami gibi ibadet mekânları inşa edilmemiştir” (Türkantoz, 2006: 64).

Resim 7.1. Harem-i Şerif (URL-15)

Kubbetü's - Sahra (Kubbetü's Sahre / Kubbet el-Sahra)

M.S. 688 yılında Emevi Halifesi Abdülmelik bin Mervan tarafından inşa ettirilmiştir. Sahra kelimesi Arapça'da kaya anlamına gelir. Kubbetü's- Sahra ise kayayı örten kubbe demektir. Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek istediği yer olması, Hz. Muhammed'in burada yer alan Muallak Taşı'na basarak semaya yükselmesi yani miraç olayı, kayanın altında yer alan mağaradan göğe yükseldiğine inanılması ve bu mağaranın başka bir aleme açılan kapı olarak görülmesi nedeniyle kutsal kabul edilen bu taşın üstünü örtmek amacıyla inşa edilmiştir. Ayrıca rivayete göre bu kutsal kaya (sahra, sahare, hacere'l-muallak) Hz. Musa'nın kiblesidir. Eski Ahit'te geçen "dünyanın temelindeki köşe taşının" da bu kaya olduğuna dair inanışlar mevcuttur.

İslam mimarisinin bilinen ilk kubbeli eserlerindendir. Ortası kubbeli sekizgen bir yapı şeklindedir. Kubbe, binanın üstüne mermer sütunlar ile oturtulmuştur. 1099 yılında Haçlılar tarafından işgali sırasında "Templum Domini" adıyla kiliseye çevrilmiş, daha sonra 1187'de Eyyübiler tarafından Kudüs'ün yeniden fethi ile kilise olarak kullanımı sırasında yapılan tüm eklemeler (sahranın üzerini kaplayan mermer ve etrafındaki demir ızgaralar dışında) kaldırılmıştır. 1517 yılında, Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Osmanlı topraklarına katılan Kudüs'deki Kubbetü's - Sahra'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) kubbenin iç ve yüksek duvarları İran mozaikleri ile, binanın dış kısmı ise mavi Kütahya çinileriyle süslenmiş, 1957 yılında Ürdün Kralı Hüseyin ise dış kubbenin üzerindeki alüminyumı altınla kaplatmış ve bugünkü görünümüne

kavuşturmuştur (Resim 7.2). 1927 yılında meydana gelen bir depremde büyük hasar görmüş, birçok ülkenin katkısı ile tamir ettirilmiştir.

Resim 7.2. Kubbet el-Sahra (URL-15)

“Kubbet el-Sahra erken dönem Hristiyan mimarisindeki merkezi planlı ziyaret yapılarından esinlenerek tasarlanmış, Bizans üslubundaki mozaiklerle bezenmiş bir Emevi yapısıdır.” (Türkantoz, 2006: 63). “Binanın iç yüzeyi ve Kubbesi Kur’an sureleri ve çeşitli motiflerle süslenmiştir. Kubbesi, üzerinde bulunduğu kutsal kayanın sembolü olarak görülmektedir. 20 metre çapında ve 34 metre yüksekliğindeki kubbeyi taş sütunlar taşımaktadır (Resim 7.3). Dış tarafta bulunan, binanın ortasındaki kayayı çevreleyen sekizgen pasaj, ibadet sırasında hacıların rahatça hareket edebilmelerini sağlamaktadır. Binanın içinde şeritler halinde kitabeler yer almaktadır. Bazı kitabeler kubbenin içine de işlenmiştir.” (Uyanık ve Aksoy, 2016: 159-160).

“Kubbenin alt kısımlarında ve sekizgen duvarlarda bulunan renkli camlı pencerelerle iç mekân loş bir şekilde aydınlatılır. Taşın batı tarafında bulunan büyük kafesin içindeki Sakal-ı şerif ve Muallak Taşı’nın üzerindeki peygamberin ayak izi bulunurdu, bu kutsal emanetler Yavuz Sultan Selim tarafından İstanbul’a getirtilmiştir. Muallak Taşı’nın altına inilebilen bölümde bulunan delik, Hz. Muhammed’in göğe yükseldiği nokta olarak kabul edildiği için nuru temsilen yüzyıllar boyunca kandille aydınlatılmıştır. Taşın altına inilen merdivenin karşısında Hz. İbrahim’in, solunda Hz. Zekeriya’nın, sağında ise Hz. Muhammed’in mihrabı bulunmaktadır.” (Asımgül, 2009: 255).

Resim 7.3. Kubbet el-Sahra'nın iç mekânı (URL-15)

“Mağaraya bir oyuktan 11 basamaklı bir merdiven ile inilmektedir. Burada bulunan düz bir mermer blok üzerine işlenmiş mihrap, ilk olma özelliğiyle İslam sanat tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Kubbet el-Sahre mescidden çok bir ziyaretgah olarak planlanmıştır.” (Bozkurt, 2002: 304-307).

Konumu, estetik yapısı, kent silüetindeki yeri, yüksek bir zeminde olması, merkezi planı, kubbesinin belirgin formu, kentin her noktasından görünmesi sebebiyle Kudüs'ün en önemli simgesi konumundadır.

Mescid el- Aksa (Aksa Mescidi)

“Hz. Muhammed'in miraç yolculuğuna çıktığı düşünülen bu alan, Müslümanların ilk kiblesidir, ayrıca ibadet ve ziyaret edilmesi gereken en kutsal üç mescitten biridir (diğerleri Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevi). Hz. Ömer'in Kudüs'ü Müslüman egemenliği altına almasından sonra inşa edilen bu mescide dair ilk dönem İslam kaynaklarında yeterli bilgi yoktur. Günümüze kadar deprem gibi nedenlerle zarar gören mescit birçok kere yenilenmiş ve onarılmıştır.” (Bozkurt, 2004: 268- 271).

“Mescid-i Aksa'nın bugünkü yapısı Hz. Ömer'in yaptırdığı ilk camiden farklıdır, Eyyubi döneminde şekillenen tüm yapılar gibi Haçlıların Batı'dan getirdiğin gotik üsluptan alınmış bir takım mimari ayrıntılar, Haçlı dönemine ait devşirme parçalar içermektedir.” (Türkantoz, 2006: 63).

“ Kible karşısında kuzeyde 15 kapı bulunmaktadır. Ortadaki altın kaplı olan tunçtan yapılmıştır. Yanlarında 7 ve 11 kapı daha vardır. Son cemaat revakları bulunan mescid, 280 mermer sütuna dayanan revakların taşıdığı bir dam ile örtülüdür. Orta kısmında bir kubbe bulunmaktadır. Damın üstü kısmen mozaiklerle süslü, kısmen de levhalarla kaplıdır. Caminin kible tarafında Kubbetü's Sahra yer almaktadır.” (Uyanık ve Aksoy, 2016: 157).

Ağlama Duvarı (Batı Duvarı)

Günümüzde Musevilerin Beit ha Mikdaş (Beytülmakdis) adı verdikleri Süleyman Mabedi'nin bir bölümü olduğu düşüncesiyle önünde dua edilen, mabedin çevre duvarının batı kısmındaki kalıntılar, mabetten geriye kaldığına inanılan kısımdır (Resim 7.4). Ağlama duvarı, Tapınak Tepesi olarak geçen yerde, Kudüs'ün doğusunda ve Harem-i Şerif'in batısında kalan Tyropean vadisinin kayalık tabanı üzerinde yer almaktadır. Museviler tarafından ha-Kotel ha-Ma'aravi adıyla anılırken, İngilizcede Western Wall diye geçmektedir. Batı literatüründe ise Ağlama Duvarı adıyla anılmaktadır.

Resim 7.4. Ağlama duvarı ve tapınak tepesi (URL-16)

485 metre uzunluğunda ve 18 metre yüksekliğinde olan duvar, toprak seviyesinin üstünde 24 büyük taş sırası ile yer altında kalan 19 taş sırasından meydana gelmektedir (Resim 7.5). Bugünkü haliyle duvarın en üstünde bulunan 11 sıra İslami dönemden kalmadır, geri kalan kısım ise Hz. Süleyman zamanından kalma olup Herod dönemi mimari özelliklerini taşımaktadır (Uyanık ve Aksoy, 2016: 162).

Resim 7.5. Ağlama duvarı (URL-17)

Museviler duvarın önünde, bu yapıya atfedilen kutsallık nedeniyle, mabetlerinin yıkılarak sürgün edilmeleri sonrasında hatıralarını tazeleyerek mabetlerine yeniden kavuşma duası etmektedirler (Resim 7.6 ve Resim 7.7.).

Resim 7.6. Ağlama duvarı (URL-15)

Resim 7.7. Ağlama duvarı (URL-16)

“M.S.1. Yüzyıldan itibaren Musevilerin bu duvara saygı duyduğu ve önünde ibadet ettiği bilinmektedir. Osmanlıların fethinden sonra özellikle 16. yüzyıldan itibaren Ağlama Duvarı sürekli bir dua alanı haline gelmiş, bölgede artan nüfus ile Museviler duvarın önüne sıralar, masalar koymak, o bölgedeki evleri yıkmak istemişlerse de buna engel olunmuştur. Bu sebeple çeşitli dönemlerde Müslümanlar ve Yahudiler arasında olaylar çıkmış, 1929’da Milletler Cemiyeti duvarın mülkiyetinin Müslümanlara ait olduğu ancak Yahudilerin orada dua edebileceklerine karar vermiştir. 1948’de Ürdün’ün Doğu Kudüs’ü işgali ile bu duvarın ziyaret edilmesi yasaklanmıştır. Altı Gün Savaşı’nın üçüncü gününde (7 haziran 1967) doğu yakası İsrail’in eline geçmiş, daha sonra duvarın bulunduğu bölgedeki mahalle yıkılarak yeni bir alan açılmıştır.” (Tanyu, 1998: 474 - 475).

Kutsal Kabir Kilisesi

Kutsal Kabir Kilisesi, Ortodoks Hristiyanlar için “Yeniden Diriliş Kilisesi”, bir başka ismi ile Kıyamet Kilisesi’dir. Osmanlı arşivlerindeki kaynaklarda Kamame Kilisesi adı ile bahsedilmektedir. Arapça kaynaklarda Knisat al-Kumamah (Kumame Kilisesi) ifadesi kullanılmaktadır.

Hız. İsa’nın çarmıha gerilmesi, gömülmesi, yeniden dirilmesi gibi Hristiyanlık inancının temel olaylarını sembolize etmek amacıyla bu vakaların gerçekleştiği bölgede, Kudüs’ün Golgotha Tepesinde inşa edilen Kutsal Kabir Kilisesi Hristiyanlık inancı bakımından evrenin merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde inşa edilen yapının kentsel yerleşim düzeni içerisindeki konumu da evrenin merkezi olduğu düşüncesiyle ve taşıdığı sembolik değerle uyumludur (Resim 7.8). “M.S. 326’da inşa edilen kilisenin giriş kapısı, kenti doğu-batı ekseninde ikiye bölen ana arterin

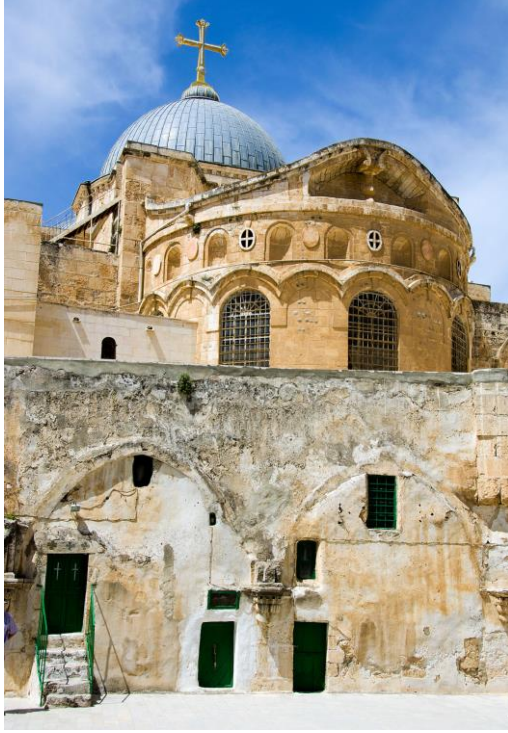
(decomanus) hemen yakınında, kuzey-güney doğrultusunda ise ana caddenin (cardo maximus) üzerinde bulunmaktaydı” (Avcı ve Özdemir, 2019: 37-38). Yeni Ahit’e göre, Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği yer ile kabri yakındır. Bu açıdan Kutsal Kabir Kilisesi hem çarmıha gerildiği alanı hem de mezarını içine alan dinsel bir yapıdır.

Resim 7.8. Kutsal Kabir Kilisesi’nin havadan görüntüsü (URL-15)

Hristiyanlıktaki tüm mezhepler için merkezi bir yapı olan kilise, özellikle Ortaçağa tarihlenen pek çok kilise ve manastırın esin kaynağı olmuştur (Almanya Fulda kentindeki Sankt Michael Kilisesi, Bologna’daki San Stefano Kilisesi gibi) (Avcı ve Özdemir, 2019: 38).

Kilise yapı olarak büyük olsa da sade bir görünüme sahiptir (Resim 7.9). Kapalı bir bazilika şeklinde inşa edilen yapı (Resim 7.10) Hz. İsa’nın mezarı ve bir avludan oluşacak şekilde inşa edilmiş ve 384 yılında tamamlanmıştır (Asımgül, 2009: 253; Sümer, 2016: 66)

Resim 7.9. Kutsal Kabir Kilisesi (URL-16)

Resim 7.10. Kutsal Kabir Kilisesi (URL-18)

Kudüs tarihinde ele alındığı üzere tarih boyunca farklı devletlerin hakimiyeti altında olan kentte olduğu kilisede de kimi zaman yıkım ve tahripler olmuştur. “Bu sebeple, kilisenin Roma ve Bizans mimari kültürü yanında, 12. Yüzyıl Haçlı dönemi ile 19.yüzyıl neo-Bizans döneminin üslup ve tasarım ilkelerini içinde barındıran, hatta 20. yüzyılın modern kagir yapı özelliklerini sergileyen dünyadaki tek yapı olduğunu belirtmek gerekir” (Cohen, 2008’den aktaran Avcı ve Özdemir, 2019: 39).

Resim 7.11. Kutsal Kabir Kilisesi'nin iç mekânı (URL-15)

Günümüzde kullanım biçimini incelediğimizde Hristiyan cemaatinin yetki sahibi olduğu farklı alanlar ve ayin saatleri ile karşılaşmaktayız. Ortak kısımlar dışında (Giriş avlusu, Edicule, Rotunda, Kutsal Yağ Sürme Taşı) kiliseyi Rum Ortodokslar, Ermeniler, Latinler paylaşmaktadır ve bütün yıl ayinlerini gerçekleştirmektedirler. Kıptiler, Süryaniler, Habeşiler ise sadece haftada birkaç gün bazı törenler için kiliseye gelmektedirler. Kilise masrafları üç cemaat (Rum Ortodokslar, Ermeniler, Latinler) arasında paylaşılmaktadır. Ortak kullanım alanı olan giriş avlusunu temizleme hakkı sadece Ortodokslara aittir. Ortodoks, Katolik, Ermeni Patrikleri kilisenin her yerinde (Kıptilerin sahibi olduğu şapel hariç) hak sahibidir. Patriklerin kilisenin giriş kapısını açtırma, dinsel tören yönetme yetkisi vardır. Kıptiler şapelin sahibidir ancak burada geceleme hakları veya günlük hizmetleri yapma yetkileri yoktur, sadece tütsü yakabilirler. Süryaniler ise sadece bazı kutsal günlerde tören yapabilirler. Gece cemaat ile okunan duayı söyleme hakkına Latin ve Ermenilerden önce Ortodokslar sahiptir. En ilginç noktalardan biri giriş kapısının iki Müslüman ailenin gözetiminde olmasıdır. Halife Ömer zamanında Hristiyan cemaatler arasında tartışmayı önlemek amacıyla anahtarlar Nuseybeh ailesine verilmiş, 1831 yılında Osmanlı Döneminde ise Yudeh ailesi ve Nuseybeh ailesi arasında bu görev paylaşılmıştır. Şu anda Yudeh ailesi anahtarlara sahipken, Nuseybeh ailesi kapının açılmasından sorumludur. Bu kadim gelenek halen sürdürülmektedir. Kilisenin kullanımı ve işleyişine dair tüm ayrıntılar kurallara bağlı olarak devam ettirilmektedir (Avcı ve Özdemir, 2019: 50-53).

7.1.4. Doğal çevre etkileşimi

Kudüs'te yer alan kutsal yapıların kent içerisindeki konumları ele alındığında, kentle özdeşleştirilen ve kent kimliğinin oluşumunda rol oynayan kutsal yapıların doğal bir alanda gerçekleşen dini nitelikli olaylara bağlı olarak oluştuğu tespit edilmiştir. Tapınak Tepesi (Moriah veya Sion Tepesi) olarak adlandırılan alan kentin kuruluşundan günümüze kutsal olarak kabul edilmiştir. (Resim 7.12) Dinler tarihi perspektifi ile ele aldığımızda Tanrı tarafından (Yahve) Hz. Davut'a işaret edilen Süleyman Tapınağı alanı ile Hz. Muhammed'in miraç yolculuğuna çıktığı kayalık aynı noktadadır. Aynı zamanda Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı bu tepede kurban etmek istediği kaynaklarda yer almaktadır. Dini metin ve dini olaylar ile ilişkili doğal mekânın, yerleşimin ortaya çıkışı ile kutsal mimarinin biçimlenmesini nasıl etkilediği ve kentin odağında yer alarak yerleşim örüntüsünü belirlemede en belirgin örneklerden biri Kudüs'tür.

Resim 7.12. Tapınak tepesi (URL-16)

Hristiyanlık din tarihi açısından öneme sahip kutsal doğal alan ise Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği ve kabrinin olduğuna inanılan Golgotha Tepesi olup, bu tepede inşa edilen Kutsal Kabir Kilisesi'nde önemli merkezlerden birisidir.

Mescid-i Aksa'nın tam karşısında yer alan Zeytindağı'nda ise (Hz. İsa dönemindeki adı Gethsemane) (Resim 7.13), Hz. İsa ve havarilerinin ibadet ettiği, dinlendiği, konuştuğu, Hz. İsa'nın yakalanmadan önce son gecesini burada geçirdiği kaynaklarda yer almaktadır. Kimi Musevilerin inancına göre Eski Kudüs'e en yakın tepe olduğu için ahiret gününde ilk ve en erken burada gömülü olanlar cenente gidecektir. Bugün bu bölgenin çoğunda kiliseler yer almaktadır (Asımgil, 2008:167-169).

Resim 7.13. Zeytindağı (URL-16)

1888'de Rus Çarı III. Alexandre tarafından yaptırılan, Maria Magdalena adını alan kilise Zeytindağı'nda yer alan kiliselerdendir. 1906'da ise doğal bir kaya içine yan yana oyulmuş oyukların üzerine Kutsal Hapis Manastırı inşa edilmiştir. Buranın Hz. İsa'nın hapsedildiği yer olduğu iddia edilmektedir. Hz. İsa'nın ölümünden üç gün sonra havarilere görünerek son emirlerini verdiği ve göğe yükseldiği noktada ise 4. yüzyılda Yükseliş Kilisesi inşa edilmiştir. Burada Hz. İsa'nın üzerine basarak göğe yükseldiği bir kaya olduğu ve ayak izinin bulunduğu söylenmektedir. Yine Zeytindağı eteklerinde Ortodokslar'ın Meryem Ana'nın gömüldüğüne inandıkları noktada 4. yüzyılda Meryem Ana Kilisesi inşa edilmiştir (Asımgil, 2008:167-169) (Resim 7.15).

Resim 7.14. Zeytindağı (URL-15)

Sion Dağı'nda yer alan tarihi bir ev olan Son Yemek Evi ise Hristiyan inancına göre Hz. İsa ve havarilerinin son yemeğini yediği ve İncil'de de adı geçen bir yerdir. Başka bir inanışa göre ise Hz. Davud'un kabri bu evin zemin katında yer almaktadır (Asımgil, 2008: 166).

Kutsal bir kaya, dağ ve tepelerin; doğal çevredeki kutsal kabul edilen unsurların kutsal mimari ile dini bir referans noktasına dönüşümü, dini işlevlerin doğal ve yapılaşmış çevreye dair bileşenleri birarada bulunduran mekânlarda yerine getirilmesi, doğal çevrenin mimari yapı ile bütünleşerek bir kentin dini, siyasi, tarihi, görsel odağını oluşturması, Kudüs kentinde mekân strüktürünün oluşumunu özetlemektedir.

İki boyutta plan üzerinden, üç boyutta silüet üzerinden, dördüncü boyutta zaman/toplumsal bellek (Türkantoğlu, 2006) olarak Kudüs'ü ele alırsak ve dördüncü boyut yaklaşımı içerisine dinsel ve simgesel anlamı da eklersek şu sonuçlara ulaşılmaktadır; doğal bir unsur (tepe ve kayalık gibi) bir kentin kutsal odağı olarak hem yerleşim planının merkezi, ana noktası olabilir; hem kent silüeti içerisinde en belirgin görsel odak olabilir; hem bu doğal unsura bağlı olarak kutsal mimari biçimlendirilebilir, kentin gelişiminde yönlendirici ana faktör olabilir.

7.2. Kutsal Semboller

7.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler

Kudüs'ün kutsallığına referans veren dini simgeler, somut ve somut olmayan işaretler dinler eskatolojisi (son anlamına gelen teoloji terimi, nihai kader, dünya tarihini sonuçlandıran olaylar, dünyanın sonunda olacak şeyler hakkındaki bilgiler anlamındadır), kutsal metinler ve kutsal mimarideki semboller (bkz. Bölüm 7.1.3. Kent Mimarisine Dair Özellikler ve Bölüm 7.2.2. Mimari Şifreler) üzerinden ele alınabilir.

“Kudüs; cennet, cehennem, göklerin kapısı (miraç), cennetin kapısı (varaka kuyusu), Tanrı ile konuşulan alan (Tur Dağı) gibi dini sembollerin olduğu bir mekândır” (Mert, 2017: 168).

Musevi eskatolojisinde Kudüs'ün gelecekte yeniden inşa edileceği, Mesih zamanında Kudüs'ün yeniden dini bir merkez olacağı, dağılmış kabilelerin yeniden burada toplanacağı gibi inanışlar söz konusudur. Ölüm sonrasında bir gün tekrar Kudüs'de buluşma beklentisi Babil'e sürgün edilmiş ve diasporada yaşamak zorunda kalan Museviler için özgürlük anlamına gelmektedir. Yani Museviler için Kudüs'ün kutsallığını ifade eden birçok nokta vardır: kutsal bir siyasi ve dini merkez olması (Hz. Süleyman dönemine işaret eder bu durum), Musevilere kutsal bir tarih oluşturmada oynadığı rol, kurucu ata kabul edilen Hz. İbrahim, onun oğlu İshak ve onun oğlu Yakup ile ilişkilendirilmesi, ata kabul edilen kişilerin mezarlarının Kudüs'te yer alması gibi.

Musevilerin kutsal kitabı olan Tanah Kudüs'ü Tanrı'nın (Yahve) seçtiği şehir olan tanımlar. Yeryüzünün merkezi olarak görülmesi ve Kudüs'ün tarihsel arka planında görüldüğü kutsallaşma süreci, nedenleri ile Museviler için kible, ibadet edilirken yönelmek zorunda olunan noktadır.

Hristiyanlık eskatolojisinde Hz. İsa'nın ikinci defa yeryüzüne geleceği mekânın Kudüs olduğu kabul edilmektedir. Bu süreç sonrasında Tanrının yönetiminin hakim olacağına, tüm yönetim biçimlerinin fesh olacağına inanılmaktadır. Matta İncil'inde Kudüs'ten kutsal kent olarak bahsedilmesi de kutsallığına referans vermektedir.

İslam eskatolojisinde de Kudüs'ün dünyanın sonunda meydana gelecek olaylarla ilişkili bir mekân olduğu, Mehdi'nin bu şehre gelip kıyametten sonra yeniden dirilişte insanların burada toplanacağına dair rivayetler, inanışlar da Kudüs'ün kutsal kabul edilmesinde etkindir. Ayrıca kutsal kitap Kur'an'da İsra Suresi'nin doğrudan Kudüs'ü işaret ettiğine inanılmaktadır. Kudüs'ün belirli bir süre Müslümanlar için kible olması da kutsallığına işaret eden unsurlardandır.

7.2.2. Mimari şifreler

Kudüs kentindeki kutsal mimarilerde var olan şifreler günümüzde var olan yapılar üzerinden ele alınmıştır. Bu bağlamda İslam kutsal yapısı Kubbetü's - Sahra'da somut sembollere, mimari şifrelere rastlanmıştır.

Kudüs ile özdeşleştirilen, silüetin en belirgin ögesi ve kentin kutsal mekânı olan Kubbetü's - Sahra'nın kubbesi “altın yıldızlı bir metal levha ile kaplı çift ahşap kaplamadan yapılmıştır. Burada dört taç kapı dört ana yöne açılır. Böylece bina sembolik olarak dünyanın merkezine oturmuş olur. Mimari özellikleri bakımından merkeze oturan kubbesi ve sekizgen kenarlarıyla Bizans tapınaklarını andırmaktadır, büyük ölçüde Bizans ve gelişmeye başlayan İslam sanatını yansıtan bir yapıdır” (Burckhardt,1976'den aktaran Sümer, 2016: 69).

Kubbetü's-Sahra'nın kubbesinin altındaki “54 pencere İslam'ın 54 farzını, kubbeyi taşıyan 4 büyük tonoz senenin mevsimlerini ve bunların arasındaki 12 destek sütunu ise ayları simgeler. Kuzey kapısının girişindeki 7 mihrap göğün yedi katını, batı kapısının girişindeki üç mihrap semavi dinleri temsil eder. Muallak taşı ise ibadethanenin tam ortasında yer alır” (Asımgil, 2008:254).

Çile / Hüzün Yolu (Via Dolorosa) olarak bilinen güzergahı oluşturan 14 durağın sekizinci durağında yer alan eski bir evin duvarına yontulan Latin Haçı, onuncu durağın yer aldığı Kutsal Kabir Kilisesi duvarında yer alan Hz. İsa'nın çarmıha gerilişini konu alan mozaik, on üçüncü durakta yer alan Hz. İsa'nın ölümünü ifade eden tabut büyüklüğündeki kırmızı ve parlatılmış kum taşı ile işaretleme de mimari yapılarda rastlanılan şifrelerdendir (bkz. Bölüm 7.3.3. Dini Ritüel ve Ritüel Mekânları)

7.3. İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi

7.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar

Kudüs tarihi ve mimari yapılarına yönelik analizlerde görüldüğü üzere günümüzde üç semavi dine ait kutsallık atfedilen kutsal yapılar olmakla beraber, bu yapıların çoğunluğunun yer aldığı alanlar geçmişten günümüze tüm dinler için kutsal atfedilmiştir.

Musevi inanç sisteminde Ağlama Duvarı (Batı Duvarı) ve duvarın kalıntılarının kaldığı Tapınak Tepesi'nin yanı sıra tüm Kudüs vaat edilmiş topraklar olması inancı nedeniyle kutsal kabul edilmektedir.

Süleyman mabedi ile mabet merkezli şekillenen kuralların, dini yaşamın mabedin yıkımı ve sürgünler sonrası dini kitap merkezli bir yaşam biçimine dönüşü Musevilikte kentsel yaşam ve kutsal mekân inşası bakımından bir kırılma noktası kabul edilebilir. Mabedin yıkılışı ve sürgün sonrası vatanlarından ayrılmak zorunda kalan Museviler için tanrıların Kudüs'te bulunduğu anlayışı değişmiş, belirli bir mekân sınırlı tanrı anlayışı yerini evrensel ve kutsal kitap merkezli bir anlayışa bırakmıştır. Dini hayatın merkezi mabetten kutsal metinlere geçmiştir. Ne zaman ortaya çıktıkları tam olarak tarihlenemeyen sinagoglar, bu anlayışla birlikte Musevileri bir arada tutma, kutsal metinleri okuma yorumlama mekânı görevi üstlenmiştir. Kutsal kitap, metin merkezli bu din sisteminin Kudüs dışında öne çıkan kutsal bir kentinin olmaması, sinagog gibi kutsal yapılarının gösteriştten uzak ve sade bir yapıda olmasının sebebi mabetin hayatın merkezinde olmamasıdır. Ayrıca Musevi tarihinin kırılma noktası olan, Babil devletinin işgali sonrası gerçekleşen sürgün, Musevi halkının diasporada yaşamını devam ettirmesi gibi nedenler de bu süreçte temel belirleyicilerdir.

Hristiyanlık dininin doğuşu ve Hz. İsa'nın hayatında oynadığı rol sebebiyle kutsallık atfedilen kentte, tüm Hristiyan mezheplerince kutsal kabul edilen yapı Kutsal Kabir Kilisesi'dir. Çile / Hüzün Yolu ise hem kutsal kabul edilen hem de dini bir ritüelin gerçekleştirildiği bir ziyaret mekânıdır, bu yolun son durakları yine Kutsal Kabir Kilisesi'ndedir.

İslam dininin en önemli mescitlerinden Mescid-i Aksa'nın Kudüs'te olması, Kubbetü's-Sahra ve örttüğü kayalık, kutsal metinlerde Kudüs'e verilen önem nedeniyle yine Tapınak Tepesi ve buradaki kutsal yapılar önem arz etmektedir.

7.3.2. İbadet biçimlerinin mekâna etkileri

Süleyman Mabedinin yıkılışından sonra Museviler dualarını Kudüs'e dönerek yapmışlardır. Bu uygulamada Hz. Süleyman'ın mabet açılışında mabede yönelerek dua etmesinin etkisi olduğu da söylenmektedir. Kudüs'e dönerek yapılan bu ibadetler, geçmişten günümüze Musevilerin Kudüs'ü yeniden başkent yaparak siyasi merkez, mabedi tekrar inşa ederek dini merkezleri yapma isteklerini yaşatmıştır. Siyasi ve dini anlamının yanı sıra "Göksel Kudüs" metaforunun ifade ettiği anlam da bu noktada önemlidir. Museviler mabetin yıkılması sonrasında sadece mabette gerçekleştirilebilecek kurban kesme ibadetini bırakmışlar, fakat yılda üç kez Kudüs şehrini ziyaret ederek hac ibadetini yerine getirmeyi günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Ağlama Duvarı olarak bilinen Batı Duvarına giderek bu ibadetlerini yerine getirmektedirler.

"Talmud'a²² göre diasporadaki bir Musevi'nin Tanrı Yahve'nin vaat ettiği topraklara, O topraklardaki inananların Kudüs'e, Kudüs'teki Musevinin mabete ve mabetteki Musevi'nin kutsallar kutsalı olarak adlandırılan Torah²³ rulolarının saklandığı dolap Aron ha Kodeş kısmına yönelerek dua etmesi gerektiği ifade edilir" (Aydın, 2019: 41).

Hristiyanların Kudüs'deki ibadet biçimleri ise daha çok hac amaçlı ziyaret ve ritüel gerçekleştirme odaklıdır. Kutsal Kabir Kilisesi ve diğer kiliselerin ziyareti, Çile / Hüzün Yolu güzergahının yürünmesi temel ibadetlerdendir. Bu ziyaretler aynı zamanda hac görevi ile eşdeğer görülmektedir.

İslamiyet'te ise en önemli üç mescidden biri olması sebebiyle Mescid-i Aksa'da İslam ibadet biçimlerini yerine getirmek önemli kabul edilmektedir. Aynı zamanda Kudüs Müslümanların ilk kıblesidir, ilk ibadetler Kudüs'e yönelerek yapılmıştır.

²² Sözlü Tara veya Sözlü Yasa olarak ifade edilen Yahudi yorum geleneği, sözlü geleneğin yazıya geçirilişi, sözlü kutsal metinleri ifade etmektedir.

²³ Musevilerin kutsal kitabı Tanah üç bölümden oluşmaktadır: Tora / Tevrat, Neviim (Peygamberler), Ketuvim (Yazılar). Tora; talimat, hukuk, öğreti anlamlarına gelmektedir. Hz. Musa'ya vahyedilen Musevi kutsal kitabının ilk beş kitabının adı Tora'dır.

7.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları

Hristiyanlıkta hac ibadetlerinin gerçekleştirildiği, Kudüs'ün Eski Şehir kısmında yer alan önemli bir rota, güzergah Çile Yolu / Hüzün Yolu (Via Dolorosa) dur (Resim 7.15). Hz. İsa'nın Kudüs'te yargılanmasının ardından sırtında ağır bir çarmıh ve başında dikenli taçla, çarmıha gerileceği yere kadar yürüdüğü yoldur. Çarmıha gerilecek kişinin bir süre şehrin sokaklarında dolaştırılması Roma kanunlarına göre yaygın bir uygulamadır.

Hiz. İsa'nın mahkemesinin olduğu Praetorium'dan gömüldüğü yere kadar bu güzergah 14 duraktan oluşmaktadır. Her durakta bazı olayların olduğu düşünülmektedir ve bu yol yüzyıllar sonra tahmini bir biçimde tespit edilmiştir. Fransiskan adlı Hristiyan mezhebi her Cuma saat 15.00'de bu rotayı yürüyerek dini bir ritüeli gerçekleştirmektedir.

Resim 7.15. Çile / Hüzün yolu (Via Dolorosa) (URL-15)

1. Praetorium: Hz. İsa'nın yargılanıp mahkum edilmesine karar verilen kalenin adıdır. Eski şehrin kuzey kısmında yer alır. Günümüzde ise El-Ömeriye Koleji'nin bahçesinin olduğu yerdir.

2. Hz. İsa'nın çarmıhı üzerine aldığı yerdir. Günümüzde burada camiyken satın alınarak yeniden inşa edilen bir kilise yer almaktadır.

3. Hz. İsa'nın haça gerileceği Golgotha tepesine giderken ilk düştüğü yerdir. 15. yüzyılda bir hamamın giriş kapısıyken 1856'da Ermeni Katolik Kilisesi tarafından satın alınmış ve kilise haline getirilmiştir.

4. Hz. İsa'nın annesi Meryem'le karşılaştığı noktadır. 1881'de buraya da bir kilise inşa edilmiştir.

5. Kireneli Simon'un çarmıhı Hz. İsa yerine taşıdığı yerdir. 1895'de buraya da bir kilise inşa edilmiştir.

6. Leydi Veronica adlı bir kadının Hz. İsa'nın yüzünü sildiği yerdir. Hz. İsa'nın yüzünün suretinin bu mendile çıktığı ve mucizevi tedavilere sebep olduğuna inanılmaktadır. Mendil, M.S.707'den beri Roma'da Saint Peter Bazilikası'nda muhafaza edilmektedir.

7. Hz. İsa'nın çarmıhla ikinci defa düştüğü yerdir. O dönemde bu kısım şehrin dış kapısıdır, Adalet Kapısı olarak anılmaktadır. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmek üzere şehri terk ettiği nokta olarak ifade edilebilir.

8. Hz. İsa'nın kendisi için ağlayan Kudüslü kadınları teselli ettiği yerdir. Eski bir evin duvarına yontulmuş Latin haçı, bu olayın olduğu durağı belirtmektedir.

9. Hz. İsa'nın üçüncü düştüğü yerdir. Taş bir sütun bu durağı işaretlemektedir.

Diğer duraklar ise Kutsal Kabir Kilisesi içerisinde yer almaktadır. 10 ve 11.duraklar kilise içerisinde sağda, merdivenler ile çıkılan bölümdür. Bu bölümdeki duvar mozaiklerinde, Hz. İsa'nın çarmıha çivilenmesi tasvir edilmektedir.

10. Hz. İsa'nın elbiselerinin çıkarıldığı yerdir.

11. Hz. İsa'nın çarmıha çivilendiği yerdir.

12. Çarmıhın bulunduğu yerdir. Gümüş bir diskle işaretlenmiştir. Kafa Kemiği Kayası olarak da adlandırılan bu alandaki kayada bulunan çatlağın, Hz. İsa'nın öldüğü anda meydana gelen bir depremde oluştuğuna inanılmaktadır. Kayanın altına kadar çatlak uzanmaktadır ve kayanın altına Hz. Adem Mabedi denilmektedir. İnanişâ göre Hz. Adem

buraya gömülmüş, Hz. İsa'nın kanı ise bu çatlak yolu ile Hz. Adem'in kafatası üzerine damlamıştır.

13. Hz. İsa'nın çarmıhtan indirildikten sonra Hz. Meryem tarafından yıkandığı ve yağlandığı yerdir. Kutsal Kabir Kilisesi'nin ana girişinin birkaç metre önünde yer alır. Yaklaşık bir tabut boyu kırmızı, parlatılmış kum taşı ile işaretlenmiştir. Kırmızı kum taşının üstünde haç işaretli kandiller sıralanmaktadır.

14. Kutsal Kabir'in olduğu yerdir. Etrafı tamamen çevrilmiştir. Büyük bir oda olan bu kısımda iki bölüm yer alır. İnaniş'a göre burası dünyanın merkezidir. Hz. İsa'nın yeniden dünyaya geldiğinde buraya ineceğine dair inaniş yaygındır (Alston, 1931 ve Haswell, 1971'den aktaran Asımgil, 2008: 233-242; Güngör, 2020:162-163).

Resim 7.16. Çile / Hüzün yolu (Via Dolorosa) (URL-17)

7.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları

Kudüs kenti analiz sürecinde incelenen mimari yapılar, doğal kutsal alanlar günümüzde ziyarete açıktır. Ancak “paylaşılamayan bir kutsal” olarak nitelendirilebilecek Kudüs kentinin günümüzde siyasi açıdan sahip olduğu sorunlar, dinler arasında yaşanan çatışmalar nedeniyle kutsal yapı ve alanların ziyaretleri belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.

Kutsal Kabir Kilisesi tüm Hristiyanlarca dünyanın merkezi kabul edilen en önemli noktalardan biri olmakla beraber tüm Hristiyan cemaati kilise üzerinde yetki sahibi

değildir, ayin gün ve saatleri her topluluk için farklıdır. Hatta cemaatler arası tartışmaları önlemek amacıyla farklı dine mensup, Müslüman iki aile kilisenin anahtarlarına sahiptir (bkz. Bölüm 7.1.3. Kent Mimarisine Dair Özellikler).

Benzer bir biçimde Tapınak Tepesi hem Musevilik hem de İslamiyet dinleri açısından anlama sahip, paylaşılması güç bir alandır. Günümüzde Harem-i Şerif'in yer aldığı Tapınak bölgesi Müslümanlara ait ve ziyaret ediliyorken, Musevilerin bu bölgeye girmesine izin verilmemektedir. Ağlama Duvarı'nın bir tarafında Müslümanlar diğer tarafında ise Museviler dua etmekte, dini ziyaretlerini gerçekleştirmektedirler.

Özetle, üç din içinde ziyaret mekânı olan Kudüs'te olası çatışma ve gerginlikleri önlemek için mekânların ziyareti ve ibadetlerin gerçekleştirilmesi için birçok kural yer almakta, kimi yapılar sınır görevi görerek cemaatleri ayırmaktadır.

7.3.5. Hac rotaları ve yerleri

Kudüs, üç semavi din için ortak bir hac noktası olarak ön plana çıkmaktadır. Museviler için hac ve kurban ibadetinin gerçekleştirilebileceği tek merkez olup, Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra tapınak merkezli bir dinden kitap merkezli bir din biçimine geçiş olması, Kudüs'ün yönetiminin tarihsel süreç içerisinde uğradığı değişimler sonucu ortaya çıkan uygulamalar neticesinde her dönem hac ibadeti gerçekleştirilememiştir. Musevilikte hac ibadeti yılda üç defa Kudüs'ün bayramlarda ziyareti şeklindedir. Kutsal kitap Tanah'ta Musevi erkeklerinin yılda üç defa hacca gitmesinin mecburi olduğundan bahsedilmektedir. Artık bir mabet olmadığı için kurban ibadeti yapılmamakta ve bayramlar sinagoglarda kutlanmaktadır. Günümüzde Ağlama Duvarı önünde dua etme ve Kudüs kentini ziyaret etmeye dayalı bir hac uygulaması olduğunu söylemek mümkündür.

Hristiyanlık dininde ise Kudüs'e hac ziyaretleri 4. yüzyılda başlamıştır. Hz. İsa ve havariler nedeniyle Hristiyanlığın önemli merkezlerinden olan Kudüs Hristiyan eskatolojisine göre Hz. İsa'nın yaşadığı ve tekrar geleceği yerdir, kutsallığın tecrübe edilmesi için buranın ziyaret edilmesi gerekmektedir. Hristiyanlıkta hac zorunluğu bir ibadet olmayıp din mensuplarının isteğine bağlı olarak gerçekleştirilmektedir.

Hristiyanlıkta hac ziyaretinin belli bir zamanı olmamakla beraber özellikle Noel, Paskalya, Pentekost günlerinde Kudüs'ün çeşitli yerleri ziyaret edilmektedir. Çile / Hüzün Yolu'nda gerçekleştirilen yürüyüşünün tamamlandığı nokta olan Kutsal Kabir Kilisesi'nin ziyareti ile Hristiyanlar Hz. İsa'nın ölüm gününü tekrarlayarak deneyimlemiş ve onunla bütünleşmiş olurlar. Ayrıca, Yeniden Diriliş Kilisesi'de ziyaret yerleri içerisinde yer almaktadır. Hac kapsamında Kudüs'te kabirleri bulunan azizlerin kabirlerinin ziyaretine de önem verilmektedir.

İslamiyet açısından ele alındığında ise en önemli mescitlerden biri olması sebebiyle hac amacıyla Harem-i Şerif'in ziyaret edilmesi değerlendirilebilir. İslamiyette Kudüs daha çok bir ibadet mekânıdır, hac ibadeti noktasında Kabe'den ayrılmaktadır. Bununla beraber hac için yolculuğa çıkanların Kudüs'e de gelip dua etmesine sıkça rastlanılmaktadır.

7.4. Tarihsel Analizler

Kudüs kentinin kutsallığının arka planında yer alan çözümlemeleri yapabilmek için tarihsel yapı Musevilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Kudüs'ün kutsallaşma süreçleri üzerinden ele alınmıştır. Bu kutsallaşma sürecine ilişkin bilgiler detaylı biçimde açıklandıktan sonra tarihsel analize ilişkin bileşenlerin nitelikleri üzerinden yorumlamalar yapılmıştır.

Musevilikte Kudüs'ün kutsallaşma süreci

Musevilikte Kudüs'ün öne çıkan ibadet merkezi olmasının tarihsel arka planı ele alınırken temel soru Musevilğin tek ibadet merkezinin Kudüs olup olmamasıdır ve bunun nedenleri din araştırmacıları tarafından önemli bir soru olmuş, kutsallaşma süreci açıklanırken de buradan hareket edilmiştir.

“Erken Dönem Musevi İbadet Merkezleri kendi içerisinde farklı dönemler ile ele alınmalıdır. Hz. Musa'nın Yahve tarafından görevlendirilmesi sonrası İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarması, 40 yıllık çöl yaşamı sonrasında Kenan diyarına on iki kabile olarak gelmeleri sonrasında sadece bir ibadet merkezinden söz etmek mümkün değildir. Bamot adı verilen yüksek yerler ibadet amaçlı kullanılmış, yerleşim yerlerinin tepelik bölgelerine kurulan sunaklarda (altarlar) ibadet edilmiştir. Tanah'da verilen bilgilere göre Hz. İbrahim Yahve için Şekem'de, Hebron'da Hz. İshak Beer-Şava'da, Hz. Yakup Beytel'de sunak inşa

etmiş, atalar için sunak kurmak bir gelenek haline gelmiştir. Bu mekânlar uzun süre ibadet amaçlı kullanılmıştır. Sonuç olarak bu dönemde ibadetin belirli bir yer ile sınırlı tutulmadığı söylenebilir, istenilen herhangi bir yere altar koyarak kurban kesilmiş, ibadet edilmiştir. Erken Dönem içerisinde yer alan Hakimler döneminde altar yapma ve ibadet etme anlayışı devam etmiş, ibadet yerlerinde herhangi bir sınırlama olmamıştır. Bu dönemden sonra monarşik düzene geçen ve krallar ile yönetilmeye başlanan İsrailoğulları'nın ilk kralı Saul döneminde ibadet mekanları değişiklik göstermemiş, Kral Süleyman kendi tapınağını inşa ettirerek yüksek yerlerde ibadet anlayışını devam ettirmiştir.” (Aykıt ve Yetim, 2019: 2111-2126). Hz. Süleyman tarafından şu an Harem-i Şerif'in merkezindeki kutsal kayanın çevresine Süleyman Tapınağı (I.Tapınak) yaptırılmıştır.

“Kral Yoşiya döneminde ise ibadette tek mekân algısı yerleşmeye başlamıştır. Hz. Süleyman'dan sonraki süreçte İsrailoğullarının iki gruba ayrılması, güneyde Yahuda kuzeyde İsrail isimli iki devletin ortaya çıkması durumu ile karşılaşmıştır. Yerleşim yeri açısından güneyde kalan Yahuda Krallığı, Kudüs merkezli bir idareye sahip olmuş, tapınak önemini sürdürmeye devam etmiş, temel ibadet merkezi olarak kalmıştır. Bamot (yüksek yerlerde ibadet alanları) geleneği devam etse de Süleyman mabedi etrafında bir birleşme, tapınak çevresinde dini bir merkezleşme meydana gelmiştir. Siyasi merkezleşmenin ana noktası Kudüs, dini merkezleşmenin ana noktası Süleyman Mabedi olmuştur Yahuda Krallığı için. Başkent olarak Yahuda Krallığında siyasi öneme sahip Kudüs'ün dinsel bir merkez olması ile birlik sağlanmıştır. Merkezleşme benimsenmiş, monarşik yapı Süleyman mabedi etrafında dini anlamda da kendini göstermiştir. Monarşiye geçilmesi ile tekliğin önem kazanması, ibadet mekanlarında da kendini göstermiştir. Kuzey İsrail Krallığının yıkılması, buradaki halkın Güney Yahuda Krallığı sınırları içerisinde yaşaması Kudüs'e verilen önemi arttırmış, bu dönemde yaşamış son peygamberler Amos ve Hoşea'nın yanlış uygulamalara karşı beyanlarının çarpıtılarak yüksek yerlerde ibadet anlayışına karşı bir eleştiri gibi yaygınlaştırılması sonucunda merkezi ibadet anlayışı belirgin hale gelmiş, Kudüs'teki tapınak tek ibadet yeri olarak belirlenmiştir. Süleyman mabedi içerisinde bulunan Hz. Musa'nın on emir levhaları, tapınağın hem büyük hem de meşhur olması, kuruluşunun tarihsel açıdan bir gurur kaynağı olması gibi sebeplerin etkisi ile de ön plana çıkmıştır.” (Aykıt ve Yetim, 2019: 2111-2126). M.Ö. 586'da Babil İmparatorluğu tarafından alınan bölgede Kudüs tahrip edilmiş, halk Babil'e sürgün edilmiş, I. Tapınak Dönemi (M.Ö. 1000-586) bu olaylar ile sonlanmıştır.

“Babil’e sürgüne gönderilen İsrailoğulları, sürgünde ibadet edecek tapınak bulma konusunda zorlandıkları için alternatifler bulmuş, tapınak merkezli bir dinden kitap merkezli bir dine geçiş yapmışlardır. Pers İmparatorluğu’nun Kudüs’ü Babillerden alması üzerine sürgünden dönen Diaspora Musevileri, benimsedikleri kitap merkezli anlayışa bağlı olarak, “Yasa” kitabında da emredildiği üzere tek tapınak anlayışına gitmişler, Süleyman Mabedini yeniden inşa etmişlerdir. Bu durumun bir diğer sebebi ise Babil sürgününden dönen halkın birden fazla tapınak inşa edecek şartlara sahip olmamasıdır. Tüm bu süreç sonucunda Kudüs, siyasi ve dini açıdan tek merkez haline dönüşmüştür” (Aykıt ve Yetim, 2019: 2111-2126). Bu şekilde M.Ö. 515’te II. Tapınak dönemi (M.Ö. 515-M.S.70) başlamıştır. M.S. 70’de I.Yahudi İsyanlarının bastırılması sırasında tapınak ve çevresindeki yapılar yıktırılmış, fakat kutsal alan varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Süleyman Mabedi’nin yapıldığı dönem sonrasında bile Kudüs dışında ibadet merkezleri varken, devletin bölünmesi ve sonrasında yaşanan Babil sürgünü nedeniyle Kudüs özlem duyulan bir yer olarak tasvir edilmeye başlanmış, sadece Kudüs’e duyulan özlem değil aynı zamanda devletin sürgünden önceki dönemdeki birliği ve gücüne duyulan özlem ile Kudüs daha kutsal bir hale gelmiştir. Mesih geldiğinde ideal devletin oluşturulması, özlenen Hz. Davud döneminin yeniden inşa edileceği yerin Kudüs olmasına dair inançlar bu kutsallığı perçinlemiştir (Aydın, 2018-b: 114-116).

“İsrailoğulları tarafından ele geçirilmeden önce de coğrafi ve dini açıdan önemli yere sahip, savunma için iyi bir mevkide olan, su kaynağına yakın bir yer olan Kudüs’ün tanrılarla bağlantılı olduğuna inanılması gibi nedenlerin etkisi ile de dinsel bir merkez haline geldiğini söylemek mümkündür. Kudüs’ün İsrailoğulları için önem kazanmasının sebebi aslında merkezileşme siyaseti planının bir sonucu olup bu siyasetin dini boyuta yansımalarından kaynaklandığını” söyleyen kaynaklar mevcuttur. Kudüs’ün yönetim, siyaset ve dini açıdan tarihleri birbirleriyle bağlantılı biçimde ele alındığında; her ne kadar Kudüs’ün kutsallığını insanlığın ilk dönemlerine dayandırmaya yönelik araştırmalar, yorumlamalar bulunsun da, özellikle siyaset ve yönetim açısından merkezileşme algısı ve buna yönelik uygulamaların kutsallaşma sürecine etkisi çok fazla olmuştur. Süleyman mabedinin inşası, tüm kabileler için öneme sahip olan Ahit Sandığı’nın buraya getirilmesi ile başkent dini bir merkez, hac ziyaret yeri haline getirilmiştir Hz. Süleyman’ın mabet yaptırmak için bu kenti seçmesinin nedenleri arasında dini etkiler dışında stratejik ve politik gayeler de yer almaktadır. Yönetim merkezinin Hevron’dan Kudüs’e taşınmasında bu şehirde hiçbir kabilenin payının olmaması, tarafsız bir yer olması, tampon bir bölge olması, kuzey ve güneydeki kabileleri yönetmek için ideal bir coğrafi konumda yer alması, hiçbir kabilenin öne çıkmaması sebebiyle tüm İsrail soyundan gelenlere eşit davranıldığı mesajını vermesi etkili olmuştur. Bu kutsallaşma süreci aşamalı bir biçimde gerçekleşmiştir. Dönemin politik şartlarının gerektirdiği çözüm arayışı, sürgün tecrübesi, mabede duyulan özlem ve sürgün yaşamının yarattığı duygusal bağın etkisi, Kudüs’ün saldırılar nedeniyle düşmesinin sonucunda İsrailoğulları’nın tarihten

silineceğine dair endişe gibi etkenler ile kutsallaşma süreci tamamlanmıştır.” (Hasanoğlu, 2015: 144-146).

Hristiyanlıkta Kudüs’ün kutsallaşma süreci

“Hristiyanlıktaki teolojik tartışmalar, tarihi olaylardan yola çıkarak Kudüs’ün kutsal olduğunun vurgulanması gibi nedenler ile aslında Yeni Ahit veya ilk dönem Hristiyanlığında kutsal bir şehir olarak kabul görmemesine rağmen bugün ibadet ve hac merkezi olmasında temelde üç sebep vardır. Bunlar; 1. Hz. İsa’nın hayatının, Hristiyanlığın yayılış sürecindeki faaliyetlerin geçtiği yer olması ve Hristiyan teolojisinin oluşumunda etkili olan olayların Kudüs’te yaşanmasıdır. 2. Hz. İsa’nın ölümünün ardından onun kabri üzerine inşa edilen Kutsal Kabir Kilisesi’nin varlığıdır. 3. Bu sebeplere bağlı olarak zaman içerisinde Kudüs’ün en önemli hac merkezlerinden biri olmasıdır.” (Güngör, 2020: 165).

Dini metinlerde Kudüs şehrinin kutsal olarak işaret edilmesine ilişkin karşıt düşünceler de yer almaktadır. Kimi görüşlere göre Matta İncil’inde Kudüs’ten kutsal kent olarak bahsedilirken kimi görüşlere göre bu ifade cennete işaret etmektedir. Hristiyanlık teolojisinde Kudüs’ün kutsallığına dair iki karşıt görüş olduğu söylenebilir. Kimi araştırmacılar Kudüs kelimesinin aslında yeryüzündeki bir yeri ifade etmediğini, semavi bir mekânı işaret ettiğini ileri sürmektedir.

“Kimi görüşlere göre Musevilikte kutsal kabul edilen Kudüs’ün bu kutsiyeti kaybetmesinin sebepleri şu şekildedir: Hz. İsa’nın gelmesiyle Süleyman mabedi içerisinde bulunan “Kutsallar Kutsalı” bölümü önemini kaybetmiş, tanrı ile insanoğlu arasındaki yol İsa Mesih’te açılmıştır. Zaten yıkılmış olan Süleyman Mabedi’nin yerini Hz. İsa’nın kendi bedeni almıştır. Mekânların hiçbir önemi kalmamış, sadece Hz. İsa’ya odaklı bir kutsallığa inanılmıştır.” (Güngör, 2020: 1150-151).

Hristiyanlığın ilk ortaya çıktığı dönemlerde özel bir mekâna ihtiyaç duyulması düşüncesi hakim değildir, kutsal mekân konusuna kaynaklarda rastlanılmamaktadır, her yer ibadet etmek için uygundur. Hz. İsa’nın hayatının burada geçmesi, Yeni Ahit’te bahsedilen en önemli olaylardan enkarnasyonun (Tanrı’nın, oğlu İsa Mesih’te bedenleşmesi) burada gerçekleşmesi, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi olayının bu bölgede yaşanması, Hristiyanlık inancının çekirdeğini oluşturan “yeniden dirilme”nin bu şehirde olması Hristiyan algısında Kudüs’ü kutsal bir yer haline getirmektedir.

Hz. İsa’nın mezarının içerisinde yer aldığına inanılan Kutsal Kabir Kilisesi’nin Kudüs duvarları dışında kalan Golgotha Tepesinde olması, Hz. İsa’nın burada çarmıha gerilmesi sebebiyle Hristiyanlar için bir merkez olması, burada aynı zamanda Hz. Adem’in

yaratıldığı ve gömüldüğüne inanılması bu kutsallığı perçinlemiştir. Dünyadaki birçok kilise binasının Kudüs'e dönük biçimde inşa edilmesinin sebebi de bu inanışlardır. Yeni Ahit'te hac zorunlu olmamasına rağmen, ilk dönem Hristiyanlığında kutsal mekân ve hac ibadeti uygulaması tam yerleşmemiş olmasına rağmen, Hristiyanların dönemin şartları nedeniyle sürekli baskı ve takip altında olmaları nedeniyle hac ritüeli ve kutsal mekân algısı 4.yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Hristiyanlığın resmi din olarak doğu Roma İmparatorluğu'nda kabul edilmesi, Hz. İsa'nın yaşadığı yerlere yapılan seyahatlar ile hac mekanları ortaya çıkmaya başlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmi din kabul etmesinden sonra İmparator Konstantin'in annesi Helena'nın M.S. 326 yılında Hz. İsa'nın yaşadığı yerleri, Kudüs ve çevresini ziyaret etmesi ile Kudüs en önemli hac merkezlerinden biri haline gelmiştir, özellikle Kutsal Kabir Kilisesi en çok ziyaret edilen noktalardandır.

İslamiyette Kudüs'ün kutsallaşma süreci

Kudüs Müslümanların ilk kiblesi, İsra ve Miraç olayının gerçekleştiği yerdir. İsrâ, gece yolculuğu ve gece yürüyüşü; Miraç, yükseğe çıkma, yükselme aracı demektir. Gece yolculuğunun başlangıç noktası Mekke'deki Mescid-i Haram, varış noktası ise Kudüs'teki Mescid-i Aksa'dır. Aslında İsra mucizesinin gerçekleştiği dönemde burada herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Sonuç olarak bu konu ile ilgili çalışmalara bakıldığında Kudüs'ün kutsallığının nedenleri arasında uzmanlar arasında bir ittifak yoktur. Kubbetü's-Sahra, Hz. Muhammed'in üzerine basarak semadaki, gökyüzündeki manevi bir mescide yükseldiği kabul edilen kaya kütesinin (Sahra kayası) üzerini örtmekte, her ne kadar Kudüs adı direkt Kur'an'da geçmese de, Kuüds'e işaret ettiği düşünülen ayetlet bulunmakta, İsra ve Miraç olayları dolayısıyla Kur'an'da yer alan Mescid-i Aksa'nın Kudüs'deki Süleyman Mabedi olduğu kabul edilmektedir.

Kudüs'ün kutsallığının gerekçelerinin birçoğu geçmişten günümüze tartışma konusu olmuş, kutsal kabul edilmesinin nedenlerine ilişkin fikir birlikleri tam olarak sağlanamamıştır. Buna rağmen, birçok farklı sebebin bu kutsallığa işaret etmesi nedeniyle günümüzde Kudüs İslam dini açısından önemli bir ibadet ve ziyaret noktasıdır. Bu sebepler şu şekildedir;

- Kudüs'e yönelik dini metinlerde geçen ifadeler: Kur'an'da Kudüs'e doğrudan işaret ettiğine inanılan İsrâ suresi ve dolaylı olarak işaret ettiğine inanılan çeşitli ayetlerin olması,
- Peygamberler, önemli dini şahısların burada bir süre yaşamaları ve mezarlarının burada bulunması,
- Müslümanların ilk kiblesinin Kudüs olması (Araştırmalarda görüldüğü üzere kible konusunda da net bir bilgi, görüş birliği yoktur. Kible, bir dine inananları diğerlerinden farklılaştıran, ibadetlerini şekillendiren önemli bir unsurdur. İslam dininde peygamberlerin kiblesinin Kudüs veya Kabe olması konusunda net bir bilgi olmayıp çeşitli kabuller vardır. Ancak kaynaklarda Hz. Muhammed'in her iki yönde de ibadet ettiğine dair bilgiler mevcuttur.),
- İsrâ ve Miraç olaylarının gerçekleştiği yer olduğuna inanılması sebebiyle de Kudüs İslam dininde kutsal mekânlardan birisi olması, İslam dininde kimi peygamberlerin (Hz. İsa, Hz. İdris, Hz. İlyas, Hz. Hızır) cennete Kudüs'ten yükseldiğine ve Hz. Muhammed'in miraca Mescid-i Aksa'nın bulunduğu tepeden yükseldiğine inanılması,
- Yine kutsal kitap Kur'an'da Kudüs'ün çevresinin kutsallığına vurgu yapılması, burada ibadet etmenin önemini vurgulayan hadislerin olması,
- İslam eskatolojisinde de Kudüs'ün dünyanın sonunda meydana gelecek olaylarla ilişkili bir mekân olduğu, Mehdi'nin bu şehire gelip kıyametten sonra yeniden dirilişte insanların burada toplanacağına dair rivayetler, inanışlar da Kudüs'ün kutsal kabul edilmesinde etkindir.

7.4.1. Kültürel katmanlar

Kudüs, kültürel açıdan inanç sistemlerinin etkisi ile gelişmiş bir kent örneğidir. Üç semavi dinin Kudüs'ü kutsallaştırma sürecinin kentteki somut ve somut olmayan unsurlara yansımaları ile inanç sistemleri ekseninde bir kültürel biçimlenme ortaya çıkmıştır.

Kentin Salem tanrısı adına inşa edildiği ve bu nedenle isminin Salem anlamına gelen Rushalimum olduğu bilinmektedir. Hz. İbrahim'in Kenan diyarına gelişi ile Museviler için

Kudüs'ün kutsallığı başlamıştır. Tapınak Tepesi'nde Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi, Hz. Musa'ya vaat edilen toprakların bu bölge olduğuna inanılması, Hz. Davut döneminde şehrin başkent ilan edilmesi ve Ahit Sandığı'nın buraya getirilmesi ile dini bir mekân olarak ön plana çıkması, Hz. Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleyman Mabedi ile kentin dini bir merkez konumuna evrilmesi, M.Ö.586'da Babil Kralının kenti ele geçirmesi ve Musevilerin Babil'e sürgün edilmesi ile Kudüs'ün özlenen, kavuşulmayı beklenen anavatan olarak betimlenmesi, Pers Krallığının hakimiyeti döneminde yeniden Kudüs'e dönen halkın mabeti ikinci defa inşa etmesi, farklı devletlerin hakimiyeti altına giren Kudüs'ün 638 yılında İslam idaresine girmesi ve I. Dünya Savaşı sonrasına kadar yaklaşık 1400 yıl Müslüman egemenliğinde kalması, kabaca ve özetle Kudüs kentinin tarihini özetlemektedir. Görüldüğü üzere farklı yönetim ve din sistemlerine sahip devletler, milletlerin etkisi ile çok katmanlı bir kültürel biçimlenme sonucu günümüze ulaşmıştır. Farklı inanç sistemlerine sahip milletlerin tarihin farklı dönemlerinde kimi zaman bir arada kimi zaman ise tek olarak şehre hükmettiği ve yaşadığı görülmektedir.

7.4.2. Tarihe-uygarlığa tanıklık

Kudüs, semavi dinlerin kesişim noktasında yer alan, üç dinin farklı tarihi olaylarına tanıklık etmiş bir kenttir.

Musevilik dini açısından tarihe-uygarlığa tanıklığı bağlamında özetle şu noktalara vurgu yapılabilir: Museviliğin gelişimine, ilk ibadet merkezi olarak tapınak ve ibadet biçiminin ortaya çıkışına tanıklık etmiş, dini merkezleşmenin ana noktası olmuş, Musevilik tarihinin kırılma noktalarının ve peygamberlerin, önemli dini şahsiyetlerin yaşamına şahitlik etmiş bir kenttir.

Hristiyanlık dini açısından ele aldığımızda ise; dinin ortaya çıktığı, geliştiği ve yayılmaya başladığı, Hz.İsa'nın yaşamının geçtiği ve kabrinin olduğu, dinin temelini oluşturan kutsal olayların bu bölgede gerçekleşmesi nedeni ile tarihe-uygarlığa tanıklık etmiş bir kenttir.

İslam dini açısından ise; yine kimi peygamberlerin yaşamının burada geçmesi, Miraç olayının gerçekleştiği yer olması, Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban ettiği yer olması gibi önemli dini olaylara tanıklık etmesi açısından tarihi değere sahiptir.

7.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi

Her din-inanç sisteminin etkisini göstermesi sonucunda kentin kutsal kabul edilen alanlarında yer alan kutsal yapılarda meydana gelen değişimler veya yeni bir kutsal yapının inşası odağında kentin büyümesi devam etmiştir. Eski Kudüs'ün merkezinde yer alan kutsal doğal alanlar ve kutsal yapıların devamlılığı neticesinde, zaman içerisinde farklı din ve inanış sistemleri ön plana çıkmış olsa da, kentin dinsel ve siyasi merkezi ve gelişim yönü değişime uğramamıştır. İnanış farklılıklarının etkisi ile mimari yapıda biçimsel değişimler olsa da kutsal mekân konum olarak aynı kalmıştır. Kudüs kent incelemesinde sıkça değinildiği üzere Tapınak Tepesi'nde meydana gelen anlamsal olmayan ama biçimsel olan değişim, zaman-inanç sistemi değişiminin kutsal mekân üzerinden okunması açısından önem taşımaktadır.

Çizelge 7.1. Tapınak Tepesi'nde kutsal yapıların durumu ve zaman-inanç etkisi

	Egemen Devlet-Yönetim	Tapınak Tepesi'nde Kutsal Yapıların Durumu
M.Ö. 1100-931	İsrailoğulları	M.Ö.957-586 arası Süleyman Mabedi (I. Tapınak)
M.Ö. 930-586	Yahuda Krallığı	
M.Ö. 586-538	Babil Krallığı	M.Ö. 586'da Babil İmparatorluğu tarafından mabedin yıkılması
M.Ö. 538-332	Pers İmparatorluğu	M.Ö. 515- M.S. 70 II.Tapınak Dönemi (I. Mabedin aslına uygun biçimde Museviler tarafından yeniden inşası)
M.Ö.63-M.S. 395	Roma İmparatorluğu	M.Ö. 37-M.S.4 yılları arasında Kral Herod Dönemi'nde tapınağın büyütülmesi ve restorasyonu : Herod Mabedi
		M.S. 70 Mabedin İkinci Kez Yıkılması
		İmparator Hadrien döneminde yaklaşık M.S. 135 yıllarında Jüpiter Tapınağı'nın inşası
		İmparator Konstantin döneminde (MS. 306-312) Hristiyanlığın kabulünden sonra Jüpiter Tapınağı'nın Yıkılışı
		Tapınak Tepesi'nin atıl durumda kalması
M.S. 395-638	Doğu Roma İmparatorluğu (395-614) Sasaniler (614-630) Bizans İmparatorluğu (630-638)	Tapınak Tepesi ve kutsal yapıların kalıntılarının harabe olarak kalması
M.S. 638- 661	İslam Devleti (Hz. Ömer Dönemi)	M.S. 638'de Hz. Ömer tarafından Kudüs'ün fethi ve İslam egemenliğinin başlaması
		Sahra Kayası'nın olduğu alanın temizletilmesi ve Mescid-i Aksa'nın inşa edilmesi
M.S.661-750	Emeviler Dönemi	688 yılında Kubbetü's Sahra'nın inşası

Çizelge 7.1. (devam) Tapınak Tepesi’nde kutsal yapıların durumu ve zaman-inanç etkisi

M.S. 750-1099	Abbasiler Dönemi (750-969) Fatımiler Dönemi (969-1033) Selçuklular Dönemi (1033-1097) Fatımiler Dönemi (1097-1098)	Mescid-i Aksa ve Kubbetü’s Sahra, Tapınak Tepesi’ndeki kutsal mekânlar olarak varlığını devam ettirmesi
M.S. 1099-1187	Kudüs Krallığı	Kubbetüs’s Sahra’nın Haçlılar tarafından “Templum Domini” adıyla kiliseye çevrilmesi
M.S. 1187-1247	Eyyübiler Dönemi	Kubbetü’s Sahra’nın tekrar İslam egemenliğine geçmesi
1247-2022	Moğollar (1247-1249) Memlükler (1249-1516) Osmanlı İmparatorluğu (1516-1917) İngiliz Manda Yönetimi (1917-1948) 1948’den itibaren İsrail Hakimiyeti	Mescid-i Aksa, Kubbetü’s Sahra ve Ağlama Duvarı’nın günümüze kadar ulaşması

Kudüs’de tarihsel süreç boyunca 32 kez egemen devlet değişmiş, bu değişimlerin yanı sıra kenti önemli ölçüde etkilemeyen bir yıldan kısa süreli hakimiyetler de olmuştur (Çizelge 7.1) (Tekin, 2017:332-334). Yönetim biçimi ve siyasi yapıdaki değişimler ile birlikte semavi dinlerin gelişimine tanıklık eden Kudüs, her dinin mimari geleneği doğrultusunda kutsal mimaride kullanılan formlar, simgeler, semboller farklılık göstermiş olsa da, kentin dini merkezi hep Tapınak Tepesi olmuştur. Günümüzde ise zaman ve inancın etkileşimi sonucu ortaya çıkan kutsal mekân ve bu mekânların kalıntıları dini merkez olarak fonksiyonunu devam ettirmektedir.

7.4.4. Kutsal tarihi göstergeler

Kudüs kenti tarihine yönelik araştırmada görüldüğü üzere, Kudüs semavi dinlerde kutsalın tarihi olarak nitelendirilebilecek bir mekândır. Kutsal tarihi göstergeler, kutsal ilişkili olay ve gelişmelerin mekânsal göstergelerini ifade etmektedir. Bu bağlamda özellikle Eski Kudüs Kenti’ndeki tüm yapılar, kent formu kutsala ilişkin bir semboldür. Tarihsel analizler ve mimari yapıya ilişkin analizlerde açıklandığı üzere, Kudüs kentinin birçok noktası ve o noktada yer alan yapılar kutsal bir olayın orada gerçekleşmesi sonucu inşa edilmiştir.

Ağlama Duvarı, Musevilerin Kudüs topraklarında yaşadıkları dönemin ve sürgüne gönderildikleri anayurtlarından ayrılmanın acısının bir sembolü olarak kutsal tarihi bir göstergedir.

Kutsal Kabir Kilisesi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürülmesi olayının mekânsal göstergesidir. Bu tarihi olayın gerçekleştiği Golgotha Tepesi'nde yer almakta ve Çile/Hüzün Yolu'nda gerçekleştirilen ritüel ile bu olay anılmaktadır.

Mescid-i Aksa ise İslamiyette tarihi açıdan önem taşıyan Hz. Muhammed'in miraç olayının, bu olayın gerçekleştiği alanın önemini vurgulamak, İslam egemenliğini sembolize etmek için inşa edilmiştir. Kayayı örten kubbe anlamında Kubbetü's-Sahra adı ile bir yapının inşası ve burada ibadete olanak sağlayacak bir mekânsal düzenlemenin yapılması kutsal bir olayın göstergesi olması amacını taşımaktadır.

7.5. Musevilik Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri

Kudüs gibi çok katmanlı bir kentin özellikle günümüzde sosyo-kültürel yapısı bağlamında irdelenip yorumlanabilmesi için öncelikle yakın tarihine ilişkin süreci incelemek gerekmektedir.

Hz. Ömer'in 638 yılında Kudüs'ü egemenlik altına almasından I. Dünya Savaşı sonrasına kadar yaklaşık 1400 yıl Müslüman egemenliğine kalan kentte, 1917 yılında İngilizlerin manda yönetimi kurması ile yeni bir sürece girilmiştir. 30 yıllık İngiliz hakimiyeti döneminde bölgeye dair çatışmaların devam etmesi, farklı dini toplulukların bölgeye dair amaçlarına bağlı olarak ortaya çıkan sorunlar nedeniyle, çözüm için hakimiyet Birleşmiş Milletler (BM)'e bırakılmıştır. BM Genel Kurulu 29 Kasım 1947'de Yahudi ve Arap olmak üzere iki devlet kurulması yönünde tavsiye kararı almış, Kudüs'ün yönetiminin ise özel bir idare ile yapılması gerektiğini ve uluslararası statüye sahip olması gerektiğini belirtmiştir, fakat bu karar uygulamaya geçmemiştir. Araplar ve Yahudiler arasında başlayan savaşın 1949 yılında sonlanması ile İsrail, Filistin topraklarının büyük kesiminde hakimiyet sağlamış, 1947-1967 yılları arası Kudüs, Ürdün ve İsrail arasında bölünmüş bir şehir olmuştur. Kutsal mekanların kontrolü Ürdün'de olmuştur bu süreçte. 1967 yılındaki savaş (Altı Gün Savaşı) sonrası İsrail güçleri Tapınak tepesine ulaşmış, 1980 yılında Kudüs İsrail tarafından başkent ilan edilmiş, kutsal şehrin statüsündeki bu değişiklik BM tarafından endişe ile karşılanmıştır. 2000 yılında gerçekleşen Camp David II Zirvesi²⁴

²⁴ Maryland, Camp David'de 2000 yılı Temmuz ayında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, İsrail başbakanı ve Filistin Ulusal Yönetimi başkanının bir araya geldikleri toplantıdır.

sonucunda, Kudüs ve kutsal mekanların yönetimi konularında taraflar bir anlaşmaya varamamıştır (Batuk ve Mert, 2017: 136-139).

Kudüs kutsal alanlarının siyasi ve yönetim bakımından problemlili olmasının temel nedeni mekânların iç içe olmasıdır. Kültürel mirasın sürdürülebilir biçimde günümüze aktarılması, bir mirasın başka bir mirası şekillendirerek günümüze taşınması bakımından önemli bir örnek olmasına rağmen kutsal yapılardaki bu özel durum ve kentin sahip olduğu siyasi, dini, sembolik anlamlar nedeniyle bölgede anlaşmazlıklara ve çatışmalara neden olmaktadır. Museviler için Süleyman Mabedi'nin yeri yani Moriah veya Tapınak Tepesi, Siyonistler²⁵ için Sion Tepesi, Müslümanlar için Mescid-i Aksa Kubbetü's-Sahra olarak tanımlanan alanlar aslında aynı yerlerdir. Bu nedenle farklı dini grupların aynı anda ibadet etmesi ve yönetimin sağlanması konusu tartışmalıdır, kenti her ne kadar ikiye ayırmak mümkün olsa da kutsal alanları bölmek mümkün değildir. Günümüzde Tapınak Bölgesi Müslümanlara aittir, bu bölgeye Musevilerin girmesine izin verilmemektedir. Bunun yanı sıra Ağlama Duvarın bir tarafında Müslümanlar diğer tarafında Museviler dua etmektedir. Bu duvar bir sınır görevi görmektedir. Sembolik önemi olan bu tepeye sahip olmak, üç din mensuplarınca günümüzde bile önemlidir. Bu nedenle Kudüs kentine dair tarihten bugüne taşınan sorunlar sadece siyaset odaklı değil, dinsel, tarihsel, sembolik nedenlere de dayanmaktadır.

“Kudüs’e ilişkin tartışmaların bugün devam ediyor olmasının sebepleri arasında çeşitli değinilmesi gereken konular vardır. İsrail’in kendisine tarihsel bir köken oluşturmalarının temel noktası olarak Kudüs’ü görmesi, Musevileri ortak bir paydada birleştiren kutsal toprak inancının merkezinde Kudüs’ün yer alması, Musevi tarihinin bir sembolü olması, hac ve kurban ibadetinin gerçekleştirilebildiği tek meşru yer kabul edilmesi, bugün mabetten kalan kalıntılar olan Batı Duvarı (Ağlama Duvarı) önünde dua edilmesi, sinagogların Kudüs’e bakacak şekilde inşa edilmesi Museviler açısından bu konuyu özetlemektedir. Müslümanlar açısından bakıldığında ise İslam peygamberleri ile ilişkilendirilmesi, bir süre kible olması, miraç hadisesindeki rolü nedeniyle İslamiyet açısından en önemli üçüncü kutsal kent olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenlerle her iki

²⁵ Siyonizm, Filistin’de bir Yahudi devleti kurma amacıyla ortaya çıkan siyasi harekettir. Siyon kelimesi, Kudüs şehri için kullanılan isimlerden biri olup zaman içerisinde tüm İsrail topraklarını ifade edecek biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Siyon kelimesine dayanan Siyonizm Yahudi halkının yurtlarına dönüşü anlamında Yahudi devleti kurulmasını hedefleyen, 19.yüzyıl sonlarında Doğu Avrupa Yahudileri arasında ortaya çıkan ve daha sonra tüm dünya Yahudileri arasında yayılan bir hareket olarak tanımlanır (Karaman, 2009: 329).

inaniş için de vazgeçilmez bir kenttir. Kudüs bugün yönetim olarak İsrail sınırları içinde olmakla Tapınak Tepesi yani Mescid-i Aksa İslami bir vakıf tarafından idare edilmektedir. Hristiyanlar tarafından da kutsal kabul edilen bu kent kimi araştırmacılara göre Hristiyan dünyasının en azından Haçlı Seferleri döneminde olduğu kadar gündeminde değildir. Bunun sebebi olarak ise İsrail'in Hristiyan kutsal mekânlarına dair doğrudan hak iddia etmemesi, egemenlik kurmaya çalışmaması gösterilmektedir. Hristiyanlarca önem taşıyan Kutsal Kabir Kilisesi'ne ilişkin tartışmalar yine Hristiyan gruplar arasındadır (Batuk ve Mert, 2017: 142-145). Batuk ve Mert (2017), çalışmasında "Göksel Kudüs" metaforunun asıl kutsallığı ifade ettiğini, tarihsel olayları aşan bir kutsallığın var olduğunu, aslında kayalık bir alan olan Kudüs'teki taş veya kayanın kutsal değil orada anlam itibariyle semavi din mensuplarının her biri aynı oranda değerli ve gerçek olan kendi paradigmaları doğrultusunda hak iddia ettiklerini vurgulamaktadır ve Kudüs sorununu çözmede kutsallık iddialarını ispatlama çabasının, ötekini yok etmeye çalışmanın çözümsüzlüğe neden olduğunu ve çatışmalara yol açtığını ifade etmektedir.

7.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve mekânsal etkileşim

Kudüs, yerel kültür ve gelenekler ile birlikte, semavi dinlerin ortak noktaları ve farklılıklarının mekânsal göstergelerini birarada bulundurmaktadır. Kudüs kentinin kuruluşundan bugüne yerel kültürün biçimlenişinde, farklı inanç sistemlerinin adeta birbirleri üzerine eklenerek ortaya çıkardığı değerler etkilidir. Tarihin kimi dönemlerinde çeşitli inanç sistemlerinin aynı anda hüküm sürdüğü kentte, üç dine ait kutsal yapıların bir kısmının birbirine yakın bir kısmının ise aynı noktada inşası dini ortaklıklardan kaynaklıdır. Semavi dinlerde, dinler tarihindeki önemli bir olayın gerçekleşmesi, din ile ilişkili bir şahsiyet ile bağlantılı olması hem doğal çevrede hem de yapılaşmış çevre kutsallık algısı oluşturabilmektedir. Doğal bir unsurun kutsal kabul edilmesi ve kutsal yapının inşası dinler arasındaki bir ortaklıkken, inanç sistemlerinin kendi mimari gelenekleri doğrultusunda yapı inşası ise farklılıkları meydana getirmektedir. Bu noktada benzer özellikleri tekrar etmemek adına kutsal kenti biçimlendiren kutsal yapıların mekânsal etkileşiminin kültür ile biçimlenmesinde, Kudüs kentine dair yapılan tüm analizler referans kabul edilebilir. Kutsal yapıların iç ve dış mekân organizasyonları, mimari özellikleri, doğal çevre ile ilişkilerinin kuruluş biçimi, somut ve somut olmayan işaretler ile kutsallığa referans verme yöntemleri, mekânın dinlere göre değişen ibadet algısına bağlı olarak kullanım biçimleri, dinin gelişim tarihinde meydana gelen bir olayın

mekânda göstergeler ile ifade edilmesinin temelinde yerel kültürün dinin öğretileri ile birlikte yorumlanması etkindir.

Üç semavi dindeki ortaklıkların mekândaki analizi;

- Kutsal kabul edilen doğal alanlarda dini gelenekleri ve yerel kültürü yansıtacak biçimde kutsal yapılar inşa edilmesi,
- Mekânların konum açısından seçim kriterlerinin aynı olması, her dinin bir önceki inanç sisteminden gelen kutsallığa saygı duyması ve sahip çıkması ve bunu mekânsal organizasyona yansıtması.

Üç semavi dindeki farklılıkların mekândaki analizini ise kutsal yapıların inşası, bu yapılardaki sembol ve işaretler kısmında görmekteyiz (bkz. Bölüm 7.2. Kutsal Semboller ve Bölüm 7.1.3.Kent Mimarisine Dair Özellikler).

7.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu

Dini topluluk-grupların ve yerel halkın mekâna yüklediği anlamlar ile kutsal kente karşı oluşturduğu aidiyet ve sahiplenmenin temelinde yer alan etmenler Kudüs Kentine İlişkin Tarihsel Analizler (bkz. Bölüm 7.4. Tarihsel Analizler) kısmında detaylı biçimde ele alınmıştır. Bu aşamada ise, halen kutsallığı ve bunun yanı sıra siyasi, stratejik, tarihsel, sembolik önemi açısından uluslararası platformlarda korunması, yönetimi gibi nedenlerle çatışmaların olduğu bir kent olması nedeniyle güncel durum ve yakın tarih üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır.

Günümüzde tarihten gelen önemi ile Kudüs'ün paylaşılamaması durumu devam etmektedir. Burada paylaşılamayan sadece bir kent değil, sahip olduğu sembolik anlam ve değerler ile bir Kudüs metaforudur.

Kudüs analizinde de değinildiği üzere, kent dini merkez olması başta olmak üzere tarih ve siyaset açısından bir sembol, din mensuplarınca ibadetlerin gerçekleştirilmesinin önem arz ettiği bir mekândır. Bu nedenlerle, bugün hala paylaşılması üzerinden yapılan tartışmaların temelinde Kudüs'ün sahiplenilmesi, mekâna duyulan aidiyet hissi yer almaktadır. Özellikle

Musevi din geleneğinde dualarda yer edinen, vaat edilmiş ve özlenilen topraklar olarak tek aidiyet hissedilen mekândır.

Kudüs'e dini topluluklar-gruplar tarafından atfedilen anlamlara tüm analizler kapsamında değinilmiş olup ana noktalar şu şekilde özetlenebilir:

- Museviler için Kudüs; Museviliğin en güçlü ve birlik içinde olunan döneminin yaşandığı zamanlardan bir anı ve özlem duyulan bir dönemin mekânsal temsili, tapınak merkezli bir dinin kitap merkezli bir dine dönüşmesini sağlayan anayurt, Tanrı tarafından gösterilmiş ve seçilmiş bir halka verilmiş, vaat edilmiş bir toprak, Mesih'in gelişi ile yeniden ideal bir devletin kurulacağı ve kabilelerin toplanacağı yer, sürgün edilmiş bir toplum için özgürlük kavramı ile özdeşleşen bir mekân, siyasi ve dini merkezdir.
- Hristiyanlar için Kudüs; Hristiyanlık tarihinin başladığı, dinin en önemli figürü olan Hz. İsa'nın yaşamına ve ölümün tanıklık eden, Hristiyan teolojisini oluşturan olayların gerçekleştiği mekân, dünyanın sonu geldiğinde Hz. İsa'nın yeniden dirileceği yer olarak kutsal bir anlama sahiptir.
- İslamiyet için Kudüs; kutsal metinlerde işaret edilen ve Miraç olayının gerçekleştiği, dünyanın sonu geldiğinde insanların yeniden dirilişte toplanacağı mekân, mutlaka ibadet edilmesi gereken dini bir merkezdir.

Kudüs, üç semavi din bağlamında ele alındığında, din ile ilişkili somut ve somut olmayan değerleri barındıran, dinler tarihine tanıklık eden temel mekânlardan biri olarak kutsallık ile bağdaştırılmaktadır.

7.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi

Eski Kudüs Şehri ve Duvarları, 1982 yılından beri UNESCO Tehlike Altındaki DML'nde yer alan, özellikle silahlı çatışma ve savaşlar olmak üzere çeşitli tehditler ile karşı karşıya kalan bir alandır. Üç dinin tarihi ile doğrudan ilişkili somut değerlere ve din mimarisinin gelişimi üzerinde önemli etkiye sahip olması nedeniyle kültürel miras olarak görülmüştür. Yakın tarihe ilişkin analizlerde görüldüğü üzere çatışmalara ve savaşlara maruz kalarak kutsal mirasa zarar verilmesi nedeniyle uzun süredir tehdit altındadır ve uluslararası arenada hem siyasi hem de dini konumu ile tartışmalara sebep olmaktadır. Paylaşılamayan

kutsal bir kent olması, bu paylaşılamama durumunun kültürel miras üzerinde yarattığı tahrip, alana verilen önem ile yapılan uygulamalar, mekânın korunmasına ilişkin geliştirilemeyen bir sistem arasındaki tezatlıklar dikkat çekicidir. Üç semavi din için en önemli kutsal kentlerden biri olan Kudüs'ün, tüm dinler için kutsal-dinsel bir önemi olduğuna ilişkin fikir birliği olmasına rağmen, siyasi nedenler ve alanın sahip olduğu stratejik konum sebebi ile yönetiminde uzlaşa sağlanamadığı görülmektedir. Kudüs kentinde barışın tam anlamıyla sağlanamaması, farklı devlet ve dini topluluklar tarafından ortaya atılan hak iddiaları, bu nedenlerle ortaya çıkan çatışmalar ve güç kullanımları, Kudüs kentinin somut ve somut olmayan değerleri ile sürdürülebilirliğini sağlama noktasında müzakere ortamının oluşturulamaması en önemli sorunlardır. Her ne kadar din mensuplarınca değerinin farkında olunsa da bu kültürel ve kutsal değerlerin korunmasına dair bilinç ve farkındalık düzeyinin eksik olduğu görülmektedir. Günümüzde Kudüs üzerine tartışmalara bakıldığında; siyasi bir merkez olmasının dini, tarihi öneminin önüne geçtiği, her ne kadar dinsel öneminin de etkisi ile siyasette merkezileşme noktası olarak ön plana çıksa da günümüzde asıl değerlerinin gözardı edildiği sonucuna ulaşılmaktadır.

7.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları

Sürdürülebilir kalkınma ve turizm eksenin kutsal kentlere ilişkin kültürel-dini değerlerin paylaşılması ve tanıtılması, kültürel bir deneyim sunulması noktasında üç dine hitap etmesi nedeniyle Kudüs önemli bir merkezdir. Kudüs'de inanç turizmi ve kutsalın deneyimlenmesi noktasında en büyük engel bölgedeki çatışmalardır. Bulunduğu bölgenin en çok tanınan, üç din için kutsal kabul edilen kenti olması nedeniyle Kudüs'ün tanıtımına ilişkin çok fazla çabaya ihtiyaç olmamasına rağmen kutsal mirasın sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlaması için kentteki barış ortamının sağlanması, kutsal yapılar arasındaki geçişlerin ilgili dinlerin ibadetlerine saygı duyacak biçimde, kültürel gelişime katkı sağlama amacıyla yeniden organize edilmesi önem taşımaktadır.

İsrail Turizm Bakanlığı'nın yayınladığı yıllık Turizm Endüstrisi Yıllık Özet Raporlarında elde edilen bilgilere göre 2017 yılında İsrail'e 3,068,909 ziyaretçi gelmiştir. 2018 yılında ise 4.1 milyon turist sayısı ile 2017 yılına oranla %14, 2016 yılına oranla %42 artış sağlanmıştır. Kudüs, 2.8 milyon ziyaretçi ile 2018 yılında İsrail'de en çok ziyaret edilen şehir olarak ön plana çıkmıştır. Turizm raporunda belirtildiği üzere İsrail'e yapılan ziyaretlerin amacı araştırıldığında din ve hac amaçlı ziyaretlerin %29'luk bir oran ile, diğer

ziyaret türlerine kıyasla açık ara öne çıktığı görülmektedir. Gelen turistlerin dinlere göre dağılımında ise %61 Hristiyan, % 22 Musevi, %2 Müslüman, %12 bir inanca bağlı olmayan kişiler olduğu tespit edilmiştir. 2019 Turizm Yıllık raporundaki oranlarda benzerlik göstermektedir: %53.9 Hristiyan, %25.6 Musevi, %1.4 Müslüman, %16.6 bir inanca bağlı olmayanlar. İsrail'e gelen turistlerin %77.5 kısmı 2018 yılında, %80.3 kısmı 2019 yılında Kudüs'ü ziyaret etmişler, Kudüs yine en çok ziyaret edilen şehir olarak öne çıkmıştır (Israel Ministry of Tourism, 2017; Israel Ministry of Tourism, 2018; Israel Ministry of Tourism, 2019). İnanç turizmi ekseninde Kudüs kentine Hristiyan dinine mensup kişilerin daha fazla ziyarette bulunduğu, farklı dinlere mensup kişilerin bölgeye ziyaretlerini arttırmak için çalışmalar yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır. Hiç kuşkusuz ki tüm dünyada kutsallığı ile tanınan Kudüs'ün dini mekânlarına barış ortamının hakim olması, farklı dinlerin aynı anda ibadetini gerçekleştirebileceği esnek bir sistemde uzlaşılması ile kent kalkınmaya daha çok katkı sağlayacaktır.

7.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme- gelişme olanakları-potansiyelleri

Kudüs kenti kutsal yapıları ile geçmişten günümüze savaş, çatışma, tahribat, doğal afet, hüküm süren devletlerin değişimi sonucunda ortaya çıkan süreçlerin etkisine rağmen günümüze kadar kültürel ve kutsal değerleri ile ulaşmıştır. Ancak bu süreçte tarihsel analizlerde de değinildiği üzere kimi yapılar günümüze gelememiş, kimi yapıların kalıntısı korunmaya çalışılmıştır. Küreselleşmenin etkisi ile kentlerde artan yapılaşma baskısı, turizm amaçlı uygulamaların alanın taşıma kapasitesini aşması ve fiziksel yapıya zarar vermesi, Kudüs'ün paylaşılabilir bir kent olmasına bağlı olarak ortaya çıkan çatışma ve anlaşmazlıkların mekâna yansması gibi nedenlerden dolayı kentin sürdürülebilirliğini sağlayacak çözümlerin geliştirilmesi zorunluluk halini almıştır. Kudüs'de güncel gelişmelere, 2021 yılında Filistin ve İsrail arasında çıkan çatışmalara bakıldığında dahi kutsal mirasın tehlike altında olduğu görülmektedir.

Kudüs’de kutsal mekânların sürdürülebilirliğini sağlamada olanak ve potansiyeller;

- Farklı dinlerin hak iddia ederek uzlaşıdan kaçınmasındansa farklı dinlerin katkısı ile ortak bir koruma anlayışı ve uygulamasının geliştirilmesi, bu süreç için diyalog ortamının sağlanması,
- Çatışan bir kutsallık yerine bütünleştiren, biraraya getiren bir kutsallık anlayışına gidilmesi,
- Kentin siyasetten arındırılarak tarafsız bir bölge haline getirilmesi.

8. HRİSTİYANLIKTA KUTSAL KENT BİLEŞENLERİ-SANTIAGO DE COMPOSTELA ÖRNEĞİ

Hristiyanlık dininde en önemli hac merkezlerinden biri Santiago de Compostela'dır. Havarilerden Aziz Yakup, St. James veya İspanyolca adı ile Santiago'ya²⁶ atfedilen mezarın keşfi ve 12. Yüzyıl ortalarında yazılmış "Liber Sancti Jacobi Codex Calixtinus" adlı el yazmasında St James'in tasvir ettiği hacı karakterlerinin ve ibadet şekillerinin çizilmesiyle kent hac yeri seçilmiş (URL-19), hac rotası, kent ve kentin simgesi konumundaki katedral Santiago de Compostela adı ile anılmıştır. St. James yolu olarak da adlandırılan Santiago de Compostela Hac rotası günümüzde aynı zamanda kültürel bir yürüyüş rotasıdır.

8.1. Yapılı Çevre ve Doğal Çevre İlişkileri

8.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi

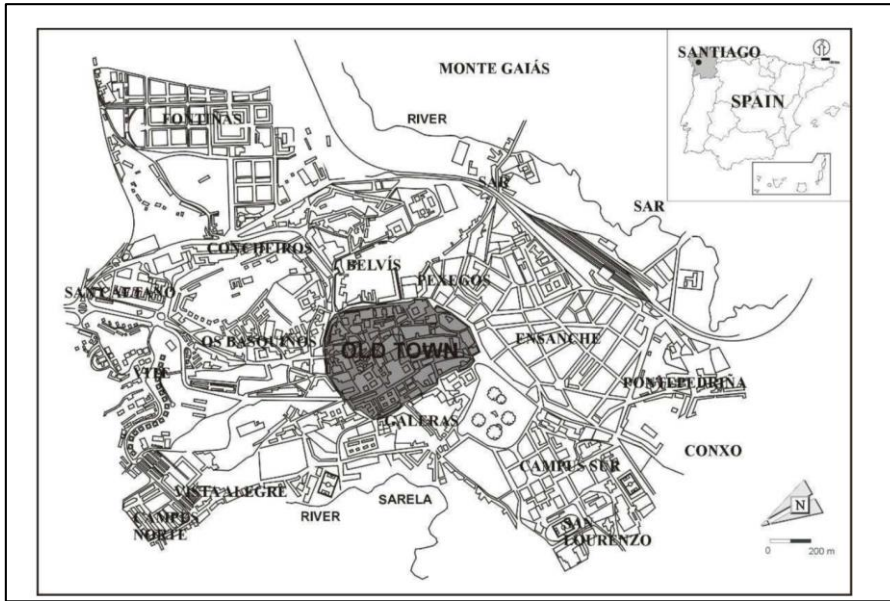
Santiago de Compostela kuzey İspanya'nın Galiçya özerk bölgesinin başkentidir (Harita 8.1). Yaklaşık 100.000 nüfuslu orta büyüklükte bir yerleşimdir. Kuzeyden güneye doğru gelişen bir aksın içerisinde yer almaktadır (Gonzalez ve Medina, 2003: 455-456).

Şehir iki ana bölgeden oluşur; Eski Şehir (Zona Vella) ve Yeni Şehir (Zona Nova) (Harita 8.2). Eski şehir kısmı, "Santiago de Compostela (Old Town)", 1985 yılından itibaren DML'nde yer almaktadır. Eski şehir kısmı dolambaçlı sokaklar, kemerler, meydanlar, anıtlardan oluşurken yeni şehir kısmı ile çoğunlukla konut alanlarından, üniversite öğrencilerinin yaşam alanlarından meydana gelmektedir.

²⁶ Tez kapsamında kısaca St. James ismi kullanılacaktır.

Harita 8.1. Santiago de Compostela konumu (URL-20)

Harita 8.2. Santiago de Compostela tarihi mahalleleri (Vazquez, 2006)

8.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları

Santiago de Compostela yerleşiminin gelişiminde temel etken St. James'in mezarının olduğu alana inşa edilen Santiago de Compostela Katedrali'dir. Kutsal yapı olarak katedral ve çevresindeki tarihi merkeze bağlı olarak kentin büyümesi devam etmiştir. Özellikle Hristiyan hacıların geçtiği güzergah dini nitelikli yapılardan oluşmaktadır.

Hacıların Geçtiği Yol üzerinde yer alan yapılardan dini işleve sahip olanlar sırasıyla şu şekildedir (Ministerio de Industria, Turismo y Comercio, 2004); Mecedarie Manastırı ve Kilisesi, Compagnia Kilisesi, Öğretim Manastırı, Belvis Manastırı, Ruhban Okulu, San Fiz de Solovi Kilisesi, Sant'Agostino Kilisesi, San Bieito Kilisesi, Ruhlar Kilisesi, Santa Maria do Camino Kilisesi, San Domingos de Bonoval Manastırı ve Kilisesi, Bonaval Parkı, Carme Manastırı, Santa Clara Manastırı, San Rocco Şapeli, Hac Müzesi (Museo das Peregrinaci3ns), San M3guel dos Agros Kilisesi, San Martino Pinario Manastırı, San Francisco Manastırı, Terceira Orde Kilisesi, San Fructuoso Kilisesi, Katedral, San Paio Manastırı, Santa Susana Kilisesi, Pilar Kilisesi, Santa Maria Salome Kilisesi.

Santiago de Compostela'da mevcut kutsal-dini yapıların konumlanması irdelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır;

- Kutsal yapılar, kutsallık atfedilen bir mezar üzerine inşa edilen katedral çevresinde inşa edilmiştir.
- Katedral ve çevresindeki kutsal yapıların inşası ile bir bütünlük oluşturulmuş, tarihi kent merkezi kutsal bir merkez misyonu yüklenmiştir.
- Özellikle Katolik Hristiyanlar için önemli bir hac merkezi olan Santiago de Compostela, dini açıdan öneme sahip kutsal-dinsel yapıların yanı sıra sanat merkezi, fakülte ve kolejler gibi çeşitli fonksiyonlara sahip yapıları da bir araya getirmektedir. Kentteki yapıların hepsi farklı biçimlerde Katolik geleneğine hizmet etmektedir. Yapıların birbirleri ile iç içe geçmesi, yakın bir biçimde olması nedeniyle kompakt bir yerleşim düzeni ortaya çıkmaktadır.

8.1.3. Kent mimarisine dair özellikler

Santiago de Compostela Katedrali, St. James'e adanan yapılar, hac ve kutsallık ile ilgili müzeler kenti kutsallaştıran somut unsurlar olarak ele alınmıştır.

Santiago de Compostela Katedrali

Günümüzde İspanya Hristiyan ulusunun koruyucu azizi olarak görülen St. James'in 9. Yüzyılda bir keşiş tarafından keşfedilen mezarı üzerine inşa edilmiş ve önemli bir dini

merkez haline gelmiştir. Santiago de Compostela Hac Rotasının son noktası olması, katedrali Hristiyanlık dini ve hac ritüeli bakımından kutsal bir merkez haline getirmektedir. Tarihi merkezdeki katedral önemli meydan ve binalar ile (Gelmirez Sarayı, San Martin Pinario Manastırı, Obradoiro meydanı, Quintana meydanı gibi) çevrilidir (Peelen and Jansen, 2007: 75-76) (Resim 8.1).

Resim 8.1. Santiago de Compostela Katedrali (URL-21)

Yaklaşık M.S. 818’de havari St. James’in kemiklerinin bulunmasının ardından önce bir bazilika inşa edilmiş, 10. yüzyıl sonunda Müslümanlar tarafından yıkılmıştır. Ancak St. James’in mezarı yağmalanmadığı için bazilikanın yerine 1075’de katedralin inşası başlatılmıştır. 11. yüzyılda mezar etrafında hem katedral hem şehir yeniden inşa edilmiştir. 13. yüzyılda tamamlanan katedralin ana gövdesi Romanesk bir yapıya sahiptir. Planı Latin haçı şeklindedir, iç mekan çok sayıda galeri ile büyümektedir. 1211 yılında kutsanan bazilika Rönesans, Barok, Gotik ve Neoklasik etkiler ile şekillenmeye devam etmiş ancak bunlar küçük değişiklikler olmuştur. Hem stil hem işlevleri açısından Fransız hac kiliseleri modeline benzemektedir. Çoğunlukla granitten inşa edilmiştir. Üç yan neflidir. Nefler tonozla örtülüdür (Suarez, 2015: 240) (Resim 8.2).

Resim 8.2. Santiago de Compostela Katedrali iç mekânı (URL-21)

San Martino Pinario Manastırı ve Kilisesi

San Martino Pinario Manastırı, Galiçya'daki en büyük manastır olmasının yanı sıra İspanya'nın en büyük ikinci manastırındır (Resim 8.3). Günümüzde müze olarak ziyaret edilebilen manastırda arkeolojik kalıntılar, resimler, heykeller, keşişler tarafından kullanılan günlük eşyalar sergilenmektedir.

Resim 8.3. San Martino Pinario Manastırı ve Kilisesi (URL-22)

San Paio de Antealtares Manastırı ve Kilisesi

11. Yüzyılda II. Alfonso ve on iki Benedikt keşişi tarafından St. James'in mezarına bakmak ve ibadet etmek için kurulmuştur. Özgün yapının yıkılmasından dolayı 17. yüzyılda yeniden inşa edilmiştir (Resim 8.4).

Resim 8.4. San Paio de Antealtaras Manastırı ve Kilisesi (URL-22)

Katedral Müzesi

1930'da kurulan müze, St. James'in mezarına ev sahipliği yapan katedralin tarihini yansıtmakta, katedralin farklı bölümlerindeki bağımsız üç kısımdan oluşmaktadır. Katedral, müzenin varlığı ile dini öneminin dışında tarihi ve sanatsal öneme de sahiptir (Resim 8.5).

Resim 8.5. Katedral Müzesi (URL-22)

Hac ve Santiago Müzesi (Museo das Peregrinaci3ns y de Santiago)

Hac yolculuğuna adanmış bir müzedir. Hac rotasının sonunda yer alan yapılardandır. 1939 yılında mimar Romualdo Madariaga Cespedes tarafından tasarlanmıştır (Resim 8.6).

Resim 8.6. Hac ve Santiago Müzesi (URL-22)

Kutsal Topraklar Müzesi (Museo de Terra Santa / Holy Land Museum)

1214 yılında inşa edilen müzede İsrail Devleti'ne ait paleolitik dönemden günümüze birçok tarihi eserin sergilenmektedir (Resim 8.7). Müze, bir diğer hac noktası olan Kudüs ile bağlantı sağlayan bir kültür köprüsüdür.

Resim 8.7. Kutsal Topraklar Müzesi (URL-22)

Kutsal Sanat Müzesi (Museo de Arte Sacra / Sacred Art Museum)

San Paio de Antealtares Manastırı ve Kilisesi'nin kuruluşundan sonra Antealtaras manastır topluluğunun yüzyıllar boyunca faaliyetleri sonucunda bu müzede yer alan eserler ortaya çıkmıştır (Resim 8.8).

Resim 8.8. Kutsal Sanat Müzesi (URL-22)

8.1.4. Doğal çevre etkileşimi

San Domingos de Bonaval Park

Santiago'nun popüler parklarından biridir. Bir Dominik manastırının eski mezarlığının arazisinde yer alır. Portekizli Mimar Alvaro Siza tarafından تنها bir yeşil alan olarak keşfedilmiştir. Santiago de Compostela'nın iki önemli müzesi Galiçya Çağdaş Sanatlar Merkezi (CGAC /Galician Contemporary Art Centre) ve eski bir manastır olan Galiçya Halkı Müzesi (Museum of the Galician People / Museo do Pobo Galego) burada yer almaktadır.

Bu park Fransız Yolu ve Kuzey Yolu'nu seyahat eden hacılar için kentin doğal girişidir. 1994'de Mimar Álvaro Siza, kente hâkim kutsal tepeyi giderek artan hacı ve ziyaretçiler için park olarak tasarlamış, zamanla kutsal mekân olarak anılmıştır (Resim 8.9). Parka ana erişim iki müze arasında, Rúa de San Pedro'nun başlangıcında, Puerta del Camino'nun yanındadır (Testa, 1984: 29).

Resim 8.9. San Domingos de Bonaval Park (URL-22)

Alameda Park

Eski şehrin bir kısmını çevreleyen park, kentin en sembolik yeşil alanlarından (Resim 8.10). 19. Yüzyılın modernist binalarından Santa Susana Şapeli ve Do Pilar Kilisesi'de parkın içerisindedir.

Resim 8.10. Alameda Park (URL-22)

Granxa do Xesto Park

Haç yolunun zirveye çıktığı, şehrin sembolik tepelerinden Monte Pedroso’da yer almaktadır (Resim 8.11).

Resim 8.11. Granxa do Xesto Park (URL-22)

8.2. Kutsal Semboller

8.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler

Santiago de Compostela kentinin tarihi gelişimine bağlı olarak üstlendiği üç sembolik işlevi ve bu işlevlere göre sahip olduğu simgeler bulunmaktadır. Orta Çağ’da Hristiyanlık dininin sembolü, İspanya’da eski rejimin sona ermesinden sonra siyasi işlevi ile milietçiliğin sembolü ve tüm gelişim sürecinde kültürel işlevleri ile ön plana çıkmıştır. Bu üç unsur bugün kentin kimliğini oluşturmaktadır. Geleneksel kırsal bir toplum olan Galiçya, Santiago de Compostela’nın tarihsel yapısı ile çeşitli işlevleri yüklenerek kentsel

bir aa dâhil olmuştur. Günümüzde Santiago de Compostela, Orta Çağ Hristiyan Batı dünyasının imajına²⁷ sahiptir ve İslam’a karşı Hristiyan Avrupa’nın bir sembolü konumundadır (Gomez ve Montero, 2001: 18-19).

8.2.2. Mimari şifreler

11. yüzyılda St. James’in mezarı üzerine inşa edilen ve kentin simgesi olan, Romanesk ve Barok sanatının örneği Katedral ile kutsallık somutlaştırılmış, farklı ülkelerden ve milletlerden Hristiyanların bir araya gelmesine olanak sağlanmış, Galiçya ve İber Yarımadası’nda mimari ve sanatın gelişiminde Santiago de Compostela belirleyici rol oynamıştır (WHL, 2022-c).

Hristiyanlığın kutsal kentlerinden Santiago de Compostela’da St. James’in mezarının keşfini takip eden süreçte inşa edilen kutsal yapılarda, Hristiyanlık dininde Tanrı dostu anlamında kullanılan azizlere (Latince Sanctus, İngilizce Saint) ait tasvirler bulunmaktadır. San Martino Pinario Kilisesi’nin cephesinde Aziz Martin’in pelerinini bir yoksulla paylaşması tasvir edilmektedir. San Martino Pinario Manastırı kapısında ise St. Benedict tasvir edilmektedir. San Paio de Antealtares Manastırı’nın bir cephesinde Kurtuba’da şehit olan Aziz Paloya tasvir edilmiştir.

8.3. İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi

8.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar

Santiago de Compostela St. James’in mezarı ile dini kimlik kazanmış bir kenttir. St. James ile ilişkilendirilen ve hac ibadetine hizmet etmesi için oluşturulan dini yapılar ile kutsallaşma süreci devam etmiştir. Eski Şehir olarak adlandırılan tarihi merkezdeki birçok yapı kutsal kabul edilmektedir. Özellikle Santiago de Compostela Katedrali, katedral içerisindeki müze ve ilişkili yapılar dini bir kompleks konumundadır.

²⁷ Orta Çağ batı kentini oluşturan temel kurumlar siyasal olarak kale, ekonomik açıdan Pazar yeri, dinsel açıdan kilise veya katedral, hukuksal açıdan mahkeme, sosyal açıdan hukuksal birliktir. Orta çağ batı kentinin yerleşim düzenini biçimlendiren temel etmen kilisedir (Tekkanat and Türkmen, 2018:115).

8.3.2. İbadet biçimlerinin mekâna etkileri

Santiago de Compostela, özellikle Katolik Hristiyanların dini merkezlerinden biri olarak gelişmiş, Hristiyanlık din geleneğinin özelliklerine göre ibadet mekânları oluşmuştur. Özellikle Pazar günü kilisede toplu olarak gerçekleştirilen ibadetler Katolik mezhebi için önem taşımaktadır. Yıl içerisinde gerçekleştirilen diğer ibadetler ise; Hz. İsa'nın dünyaya gelişinin kutlandığı Noel Bayramı, Hz. İsa'nın ölümünden sonra yeniden dirilişinin kutlandığı Paskalya Bayramı, Hristiyanlık geleneğinde önemli bir yere sahip olan Haç Yortusu, Hz. Meryem'i anma günüdür. Bu ibadetler ile birlikte Hristiyanlık dininde zorunlu bir ibadet olmayan haccın son durağı olması mekânı biçimlendiren temel faktördür. Hac ibadetine hizmet edecek, hac için gelenlerin konaklamasına olanak tanıyacak biçimde inanç turizmi ekseninde gelişmiş bir kenttir.

8.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları

Hristiyanlıkta temel ritüeller liturji, vaftiz, komünyon (evharist) ve sakramentlerdir. Kiliselerde düzenli olarak gerçekleştirilen ayinlere liturji adı verilmektedir. Vaftiz ise Hristiyan toplumuna katılma ritüeli olarak kabul edilmektedir. Komünyon, Mass, Son Akşam yemeği gibi isimler verilen ritüel ile Hristiyanlar Hz. İsa ile dolayısıyla Tanrı ile özdeşleştiklerine inanmaktadır. Hristiyan geleneğine göre ilahi olanın Kutsal Ruh aracılığı ile insanlara ulaştırılması ritüelleri ise sakrament olarak anılmaktadır. Katolik Kilisesi yedi temel sakrament olduğunu resmi olarak onaylamıştır. Bunlar; vaftiz, konfirmasyon, evharist, kefare/uzlaşma, hasta takdisi, rahip atama ritüeli, evlilik uygulamasıdır. Bu tip ritüeller kutsal mekânlarda gerçekleştirilmektedir.

Santiago de Compostela'da 25 Temmuz koruyucu aziz olarak görülen St. James Bayramı ve aynı zamanda Galiçya Günü olarak geçmektedir. Galiçya bölgesinde 25 Temmuz resmi tatildir. St. James gününde sanat sergileri, tiyatrolar, sokak gösterileri, geleneksel dans etkinlikleri ve konserler düzenlenmektedir. Katedralde ise ayinler düzenlenmektedir. Ayrıca birçok hacı St. James günü Santiago de Compostela'ya varacak biçimde hac yolculuğuna çıkmaktadır.

8.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları

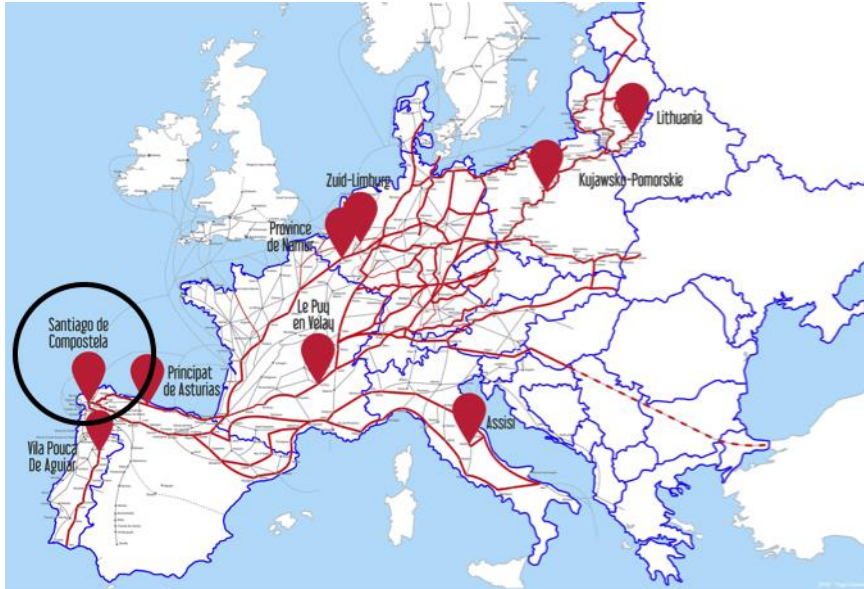
Santiago de Compostela, Hristiyanlık inancının en önemli hac mekanlarından biri olması sebebiyle aynı zamanda bir ziyaret mekânıdır. Orta Çağ Hristiyan inancına referans veren kentin, ziyaret edilme nedenleri ise bugün kısmen dönüşüme uğramıştır. Dini amaçlı ziyaretler ile birlikte kentin ve hac rotasının turizme hizmet edecek biçimde geliştirilmesi, bir deneyim mekânı olarak tanıtılması ile kültürel miras alanı olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle kentin kültürel çekim merkezi olan Santiago de Compostela katedrali ve çevresi yoğun bir kullanıma sahiptir.

8.3.5. Hac rotaları ve yerleri

Santiago de Compostela şehri, Santiago de Compostela hac rotasının son durağıdır. Santiago de Compostela hac rotası, kuzey İspanya’da 700 km, Fransa’daki kolları ile yaklaşık 2000 km boyunca uzanmaktadır. Rota birçok kırsal yerleşimden ve özellikle Orta Çağ’da gelişen kentlerden (Santiago de Compostela gibi) meydana gelmektedir.

Santiago de Compostela Rotası Avrupa Konseyi, UNESCO ve ICOMOS tarafından kabul edilen ilk kültür rotasıdır. 1987 yılında Avrupa konseyi, 1993 yılında İspanya rotaları ve 1998 yılında Fransa rotaları UNESCO tarafından tescillenmiştir (WHL, 2022-d).

Santiago de Compostela Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Litvanya, Hollanda, Polonya, Portekiz, İspanya olmak üzere 9 ülkeden geçmektedir. Rota üzerindeki önemli destinasyon noktaları (Harita 8.3); Portekiz’de Villa Pouca De Aguian; İspanya’da Santiago de Compostela ve Principat de Asturias; Fransa’da Le Puy en Velay; Belçika’da Province de Namur; Almanya’da Zuid-Limburg; İtalya’da Assisi; Polonya’da Kujawsko-Pomorskie; Litvanya’da Lithuania’dır (URL-23) .

Harita 8.3. Santiago De Compostela rotası (URL-23)

Slavin'e (2003:7) göre, Santiago de Compostela hac güzergahını yürümek ve St. James'in mezarına ulaşmak içsel bir yolculuğu ifade etmektedir. Özellikle bu yolculuk çağdaş hacılar için kendi içine dönmek demektir. Bu nedenle ruhsal ve sosyal bir deneyim, bedensel ve zihinsel arınma yaşanmaktadır (Slavin, 2003: 14-16).

8.4. Tarihsel analizler

Kentlere atfedilen kutsallık sıfatının arka planında tarih içerisinde o yerleşimde meydana gelmiş dini olayların etkisi büyük oranda belirleyici olmaktadır. Bu nedenle tarihsel analizler bağlamında kutsallaşma süreçlerinin irdelenmesi önem taşımaktadır.

Santiago de Compostela'nın Kutsallaşma Süreci

M.S. 44 yılında Hz. İsa'nın havarilerinden Yakup (James) Kral Herodes Agrippa'nın emri ile Kudüs'de idam edilmiş, iki öğrencisi cesedini küçük bir tekne ile İspanya'ya götürmüş ve gömmüşlerdir. 9.yüzyılda ise bu mezar keşfedilmiş ve bugünkü Santiago de Compostela yerleşiminin gelişiminde temel rol oynamıştır. Bu efsane / anlatının yanı sıra havari St. James'in Hristiyanları savunmak için Müslümanları mağlup ettiği kahramanlık hikayesiyle Santiago de Compostela önemli bir hac yeri olarak gelişmeye başlamıştır. St. James bu hikayeler ile koruyucu bir aziz haline dönüşmeye başlamıştır. Mezarının keşfinden bu yana

hac ziyaretleri devam etmiş, İber Yarımadası ile Avrupa'nın geri kalanı arasında kültürel alışverişin sağlanmasında rol oynamıştır (Peelen ve Jansen, 2003: 75-76).

II. Alfonso'nun bu cenaze / kalıntı üzerine bir bazilika inşa ettirmesi ile Santiago de Compostela kutsal bir yer olarak görülmeye başlanmıştır. Bu keşfin yanı sıra 12. yüzyılda Başpiskopos Gelmirez'in yeni bir Romanesk bazilika inşa ettirmesi gibi politikalar ile yerleşim ün kazanmaya başlamıştır. Ancak Luther Reformu gibi gelişmeler ile Santiago de Compostela 19. yüzyıla kadar daha az kişi tarafından ziyaret edilmiş, hatta mezarın yeri bile bu dönem net olarak bilinmemiştir. 19. yüzyılda Santiago de Compostela yeniden bir kültür merkezi haline getirilmeye başlanmıştır (Gomez-Montero, 2001: 19-22).

St. James'e adanmış kutsal yapılar (kiliseler, manastırlar, mezarlıklar) ve hac yolu boyunca yer alan diğer sanatsal, tarihi ve kültürel unsurlar ile Santiago de Compostela kutsallaştırılmaktadır. Kültürel ve dini miras kimliğinin bir parçasıdır, tarihi kökenleri ve dini ideolojiyi çağrıştırmaktadır (Gonzalez vd., 2016: 775).

Franco döneminin ilk aşamasında (1939-1959) hac yolu üzerindeki anıtlar restore edilmiş, 1960'lardan itibaren ise hac yolunun turistik bir yola dönüşmesi için müdahale yapılmıştır. Santiago de Compostela'daki havaalanının genişletilmesi, konaklama imkanlarının artırılması, tanıtım stratejisinin oluşturulması, erişimin kolaylaştırılması, aynı zamanda kendini yenileyen bir İspanya imajının yansıtılması bu süreci özetlemektedir. 1965 Kutsal Yılına hazırlık olarak güzergah üzerine işaretler eklenmiş, hac güzergahının yenilenmesi adeta uluslararası sahnede İspanya'nın konumunun yeniden tanımlaması için ulusal bir kartvizit olmuştur. 1960-1975 yılları arasındaki Franco döneminde ise modern ulaşım araçlarında yararlanarak hac yolunun yeniden canlandırılması hedeflenmiştir. Hac yolunun manevi ve turistik değerini tanıtan filmler hazırlanmıştır. Bu tarz müdahaleler ile yol anıtsallaştırılmıştır. Hac yolundaki restorasyonlar ve müdahaleler ile birlikte Santiago de Compostela şehrinin tarihi merkezinde de çalışmalar olmuştur. "Operation Santiago" (Operación Santiago) adlı plan ile bir dizi proje oluşturulmuş, anıtsal alanların değerlendirilmesi ve planlanmasına yönelik adımlar atılmıştır. Bu yenilemeler özellikle 1954, 1965, 1971 Kutsal Yıllarına²⁸ denk gelmektedir. 1940 yılında kent merkezi tarihi-sanatsal sit alanı ilan edilmiştir. 20. yüzyılda St. James efsanesinin gerçeğe dönüştürülmesi

²⁸ 25 Temmuz Saint James Bayramı'nın Pazar gününe denk geldiği yıllar Holy Year olarak adlandırılmaktadır. Son Kutsal Yıl 2021'dir, en yakın kutsal yıl ise 2027'dedir (Santos and Cabrera, 2014: 719).

ve havarinin kalıntılarının doğruluğunu teyit etmek amacıyla katedralde kazılar başlatılmıştır. Kalıntılar arasındaki en önemli keşif Santiago de Compostela'nın ilk piskoposu Teodomiro'nun mezar taşıdır. Bu keşif ile havarinin İspanya'daki varlığı ve mezarının varlığı doğrulanmıştır. Bu keşif ile manevi değere sahip olan mekân, dini bir fenomenin yanı sıra hareketlilik ve kültürel yolculukla da ilişkilendirilmiştir. (Gonzalez vd., 2016: 776-783).

İspanya iç savaşı (1936-1939) sonunda, Katolik Kilisesi General Franco'nun diktatörlüğünü inanç temelinde meşrulaştırmış, ona bir haçlı statüsü vermiş, Franco ise bunun karşılığında dini mirası restore ettirmiş ve St. James kültürünü yeniden canlandırmak için hac rotasını kullanmış, bu yolla diktatörlüğünü dini temellere de dayandırmıştır. 1939-1975 yılları arasında Franco rejimi döneminde St. James yoluna yapılan müdahaleler, özellikle kutsal yıllara denk gelen 1943, 1948, 1954, 1965, 1971 yıllarında müdahaleler ile kutsal zamanlar siyasi ideolojide bir araç olarak kullanılmıştır. 1960'lardan itibaren aynı zamanda hac yolunun ekonomi ve turizm amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Anıtlar, tarihi binalar, köprüler ile hem turizm teşvik edilmiş hem sosyo-ekonomik gelişimin bir kanıtı olarak bu çalışmalar sunulmuştur. Yapılan müdahaleler sonucunda, ziyaretçi sayısında azalma yaşanan rotanın kimliği ön plana çıkartılmıştır. Demokrasiye geçişten sonra da bu kimlik gelişmeye devam etmiş, daha çağdaş bir anlayışla kutsal rota deneyim alanı haline gelmiştir. 1970'lerin sonundan itibaren Santiago de Compostela hac hareketinin söylemini sürdüren ideolojik çerçeve otoriter bir söylem olmamış, kent Orta Çağ Avrupa'sını yansıtan yapısını yeniden kazanmıştır. Bugün benzersiz kişisel bir yolculuğu ifade etmektedir. (Gonzalez vd., 2016: 783-785).

8.4.1. Kültürel katmanlar

Santiago de Compostela Orta Çağ Hristiyan kent özelliklerini taşıyan, Endülüs kültürü ve Hristiyan inanç sisteminin etkileri ile ortaya çıkmış bir kenttir. 11. yüzyıldan bu yana Hristiyanlık inancı için önemli hac ve ziyaret merkezi olmuştur. 20. yüzyılda kentin kutsal yönünü vurgulamak üzere yapılan çalışmalarda da kentin mimarisine sadık kalınmıştır. Dini özellikleri yanı sıra siyasi ve kültürel işlevleri ile biçimlenen kentte ayrıca Alvaro Siza, Norman Foster, Peter Eisenmann gibi mimarlar kültürel katmanların biçimlenmesinde rol oynamıştır.

8.4.2. Tarihe-uygarlığa tanıklık

Santiago de Compostela, İspanya’da dinler arası çatışmalara tanıklık etmiş bir kenttir. Orta Çağ’da Avrupa’da Hristiyan inancının gücüne ve etkisine, İspanya’da Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki din savaşlarına, “Reconquista” (Endülüs’ü müslümanlardan geri alma) hareketine tanıklık etmiştir (Gomez-Montero, 2001: 19-22; Peelen and Jansen, 2007: 75-76). 718 yılında başlayan bu hareket, 1492 yılında Endülüs Devleti’nin yıkılması ile başarıya ulaşmıştır.

8.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi

Santiago de Compostela kentinin bir yerleşim olarak ortaya çıkması ve hac geleneğinin oluşmasının tarihi 10. yüzyıla dayanmaktadır. Hristiyanlığın İspanya’da şekillenmesinde ve hatta Hristiyanlığın Avrupa’daki tarihi açısından da sembolik bir kent olmuştur. Müslümanların egemenliğindeki İspanya’nın Hristiyanlaşma süreci 15. yüzyılda tamamlanmış, bu süreçte Santiago de Compostela inanç ve siyaset açısından bir bağlantı noktası haline gelmiş, stratejik öneme sahip olmuştur.

8.4.4. Kutsal tarihi göstergeler

Kutsallık ile ilişkili tarihsel olaylar ve gelişmelerin mekânsal yansıması olarak en belirgin örnek St. James’in mezarının bir katedrale dönüştürülmesidir. Katedralin çevresinde inşa edilen dini işlevli yapılar ile kutsallık algısı güçlendirilmiş, katedral kentin gelişimine yön veren kutsal bir merkez olmuştur. Santiago de Compostela’da yer alan tüm dini-kutsal nitelikli yapılar St. James ile bağlantılı biçimde gelişmiştir. Bu yönü ile kent hem Hristiyanlık azizlerinden birinin ölümü hem de Hristiyanlığın İspanya’daki gelişiminin tarihi göstergesidir.

8.5. Hristiyanlık Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri

8.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve mekânsal etkileşim

Santiago de Compostela, İspanyol kültürü ve Orta Çağ Hristiyanlık din anlayışı ile gelişmiş bir kenttir. St. James mezarı kalıntılarının yapılanmayı yönlendirdiği kentte inanç

turizmi yanısıra kültür turizminin ön plana çıkması, kentin ve hac rotasının dönüşüm geçirerek turistik bir ürün haline gelmesi 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu bölümde, özellikle kentteki koruma çalışmaları ve fiziksel müdahaleler ile St. James Yolu'nun ve Santiago de Compostela kentinin nasıl Avrupa'nın önde gelen hac rotalarından biri olduğuna ve çağdaş bir hacı figürünün ortaya çıkışına değinilecektir.

15. ve 16. yüzyılda Protestan reformu ve kilise içindeki bölünmelerden dolayı hac ziyaretlerinde gerileme olsa da 19. yüzyılın ikinci yarısında tekrar hac ziyaretine ilgi artmaya başlamıştır. 1884 yılında Havari'nin kalıntılarının yeniden keşfi bu durumda etkili olmuştur. Katolik kilisesinin bu keşfi onaylaması ile hac ziyaretlerinde artış olmuş, Katolik mezhebinin popülerleşmesi teşvik edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca General Franco'nun bir diktatör olarak güçlü bir imaj çizmesi ve Katolikliğini vurgulaması amacıyla yaptığı hac ziyaretleri de etkili olmuştur. İspanya iç savaşı (1936-1939), bu rejim propagandası ile ulusal bir haçlı seferine dönüştürülmeye çalışılmış, bu süreçte St. James ve şehir anıtsal bir yapıya bürünmüştür (Gonzalez vd., 2016: 773-774).

8.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu

Santiago de Compostela'da, dini topluluk-grupların ve yerel halkın mekâna yüklediği anlamlar ile kutsal kente karşı oluşturduğu aidiyet ve sahiplenmenin temelinde kentin kutsal bir kişi ile özdeşleştirilmesi yer almaktadır. Din ile ilişkili bir kişinin mezarının odağında gelişen dini yapıların da etkisi ile kutsallaştırılmaktadır. Dinler tarihi perspektifinde ise Hristiyanlığın diğer dinlere karşı mücadelesi, İspanya'nın Hristiyanlaşmasını temsil etmesi nedeniyle inananlar için öneme sahiptir.

8.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi

Santiago de Compostela, hem uluslararası tescile sahip hem de ulusal düzeyde koruma sisteminin olduğu bir kenttir. 1985 yılında kent UNESCO tarafından Dünya Mirası olarak tescillenmiş, 1987 yılında ilk kültürel rota olarak Avrupa Konseyi tarafından hac rotası tescillenmiş, 1993 yılında İspanya'da Santiago de Compostela'nın rotaları: Camino Frances ve Kuzey İspanya'nın rotaları (Routes of Santiago de Compostela: Camino Frances and Routes of Northern Spain), 1998 yılında Fransa'da (Aquitaine, Auvergne, Basse-Normandie, Bourgogne, Centre, Champagne-Ardenne, Ile-de-France, Languedoc-

Roussillon, Limousin, Midi-Pyrénées, Picardie, Poitou-Charentes ve Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgeleri) Santiago de Compostela Rotaları (Routes of Santiago de Compostela) UNESCO tarafından tescillenmiştir. 2015 yılında ise Santiago de Compostela Güzergahları: Camino Frangı ve Kuzey İspanya Güzergahları (Routes of Santiago de Compostela: Camino Frances and Routes of Northern Spain) olmak üzere farklı iki güzergah üzerinde tescillenmiştir (Gonzalez ve Medina, 2003: 455-456). Ulusal düzeydeki koruma sisteminde ise; 1989 yılında Kentsel Gelişim Genel Planı (General Plan of Urban Development) hazırlanmış, 1962 yılında İspanyol Hükümeti tarafından Camino de Santiago sanatsal ve tarihsel mirasın bir parçası olarak kabul edilmiştir.

8.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları

Sürdürülebilir kalkınma ve turizm ekseninde kutsal kentlere ilişkin dini ve kültürel değerlerin paylaşılması, tanıtılması noktasında Santiago de Compostela hem inanç hem de kültür turizmine ilişkin bir deneyim mekânı olarak ön plana çıkmaktadır. Birçok kutsal kentin aksine farklı din mensuplarının ziyaret edebildiği bir turizm kentidir.

Santiago de Compostela, 2004-2018 yılları arasında 3.029.925 ziyaretçi almış, 2004 yılından 2018 yılına kadar yapılan ziyaret sayısında sürekli bir artış gözlemlenmiştir. Kutsal yıl olarak belirtilen 2004 ve 2010 yıllarında beklenenin üstünde ziyaret edilmiştir. 2004'den 2018'e ziyaretçilerin geliş amaçlarına yönelik istatistikler incelendiğinde ise din dışı amaç ile ziyaretin yıllar içinde artış gösterdiği yani turizm yönü ile hac yollarının giderek artan bir ilgi gördüğü sonucuna ulaşılmıştır (URL-24).

Santiago de Compostela'da turizm planlamasına ilişkin çalışmalar ise 1999 yılında başlamıştır. INCOLSA adlı belediye şirketi turizm planlaması, yapılması, tanıtımından sorumlu olmuştur. 2001-2004 Turizmde Mükemmellik Planı (Tourism Excellence Plan-PET) ile şehirdeki turizm planlaması ivme kazanmıştır. Bu plan, farklı aktörleri bir araya getirmiş, kenti ziyaret etmek için hac yolculuğunun ötesinde yeni motivasyonların geliştirilmesini hedeflemiştir. Bu plana ek olarak şehir turizmini geliştirmek için yeni oluşumlar yaratılmıştır. 2001 yılında Turizm Kalite Kurulu (Tourism Quality Board) oluşturulmuş, Santiago de Compostela Üniversitesi işbirliğiyle 2005'de Turizm Gözlemevi (Tourism Observatory) ve yine üniversite bünyesinde Turizm Araştırmaları Merkezi (The Center for Tourism Studies-CETUR) kurulmuştur. Turizmde Mükemmellik Planı'ndan

sonra 2003-2008 Stratejik Turizm Pazarlama Planı (Strategic Tourism Marketing Plan) oluşturulmuştur. Planda ilk aşamada turizm geliştirme stratejileri tanımlanmış, ikinci aşamada ise iki eylem planı (rekabet edebilirlik ve operasyonel pazarlama planları) oluşturulmuş, 2009-2015 Stratejik Turizm Planı geliştirilmiştir. (Guilarte vd., 2018: 495-497).

Ancak paylaşma ve tanınırlık isteğinin sonucunda kent merkezinde nüfusun giderek düşmesi ve tek işlevin turizm olması sorunu ortaya çıkmıştır. 1903'de 19.433, 1965'de 8.856 olan kent merkezi nüfusu, 2004 yılında 3.903 kişiye düşmüştür. 1990'lı yıllarda yaklaşık 20.000 olan hacı sayısı ise, 2000'li yıllarda önce 50.000 üstüne çıkmış sonra 90.000 den fazla hacı Santiago'yu ziyaret etmeye başlamıştır.

8.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme- gelişme olanakları-potansiyelleri

Santiago de Compostela Eski Şehri, 1985 yılında DML'ne dâhil edilmiştir. Romanesk sanatının dünyaca ünlü başyapıtı olan katedralin günümüze orjinal haliyle gelmesi, Santiago de Compostela'nın yalnızca Galiçya değil İber Yarımadası'nın mimari ve sanatsal gelişiminde belirleyici olması ve yüzyıllardır hac rotası olması gibi nedenler ile insanlığın ortak mirasıdır. DML'ndeki alan 108 hektar, tampon bölgesi ile 217 hektarlık bir alandır. Sivil ve dini mimarlık örneklerini barındırmaktadır. Orta Çağ'dan kalan yapılar, Rönesans etkileri ve 17-18. yüzyıldaki yapıların kentsel dokuya entegre edilmesi dikkat çekmektedir. Canlı ve yaşanabilir bir kenttir. Tarihi yapılar ile birlikte doğal alanlara da saygı duyulmuş, kentin tarihi alanları ile açık yeşil alanları bütünleştirilmiştir (WHL, 2022-c).

1991 yılında ulusal, bölgesel, yerel kamu idareleri ile başpiskoposluk ve üniversitenin işbirliği ile oluşturulan Santiago de Compostela Konsorsiyumu (Consortium of Santiago) tarafından korunmaktadır. Konsorsiyum, her türlü kentsel bozulmayı önlemek için önlemler almış, hac geleneğinin canlandırılması ile turizmin geliştirilmesini hedeflemiştir.

Santiago de Compostela Şehir Koruma ve Rehabilitasyon Özel Planı (Special Plan for the Protection and Rehabilitation of the City of Santiago de Compostela) ile koruma ve yönetim düzeni belirlenmektedir.

9. İSLAMİYETTE KUTSAL KENT BİLEŞENLERİ-MEKKE ÖRNEĞİ

İslamiyet dininde Allah’a ibadet etmek amacıyla yapılan ilk mabet olan Kâbe’nin bulunduğu, İslam’ın doğduğu ve yayılmaya başladığı, Müslümanların ibadetleri sırasında kible olarak yöneldikleri kutsal kent Mekke’dir.

“Kur’an’da Mekke isminin dışında, kentin kutsallığına vurgu yapan Bekke, Karye, dönülecek yer anlamına gelen Meâd, güvenli belde anlamında Beledü’l-Emîn, ana kent anlamında Ümmü’l-Kurâ, Beled, Mescid-i Haram, Muhrace Sıdk gibi isimler kullanılmıştır.” (Örenç, 2013: 77).

Mekke adının geçtiği bilinen en eski kaynak 2. yüzyıla ait, Batlamyus’un Coğrafya adlı eseridir. Burada Mekke; tapınak, ibadet alanı anlamına gelen Macoraba adıyla geçmektedir.

Mekke; Arap Yarımadası’nın Hicaz bölgesinde, Kızıldeniz kıyısındaki Cidde kentinin yaklaşık 100 km doğusunda, İslamiyet’in en önemli kutsal kentlerinden Medine’ye 400 km mesafede, Bekke (Batnımekke) adı verilen bir vadide kurulmuştur (Harita 9.1). Merkezinde kutsal yapı Kâbe yer almaktadır. Doğusunda Safâ ve Merve tepelerinin olduğu Ebu Kubeys dağı, batısında Kuaykîân dağı, güneybatısında Sevr dağı, kuzeydoğusunda Hira (Nur) ve Sebir dağları ile çevrili bir yerleşimdir. Hac ibadetlerinin gerçekleştiği Arafat Dağı, Müzdelife ve Mina ise Mekke’nin doğusunda yer almaktadır.

Harita 9.1. Mekke’nin konumu (URL-25)

Kur'an'da “ekin bitmeyen vadi” olarak nitelendirilmiş Mekke, çöl karakterli bir arazi yapısına sahiptir. Kurak ve sıcak bir iklim yapısının hakim olduğu kent, düzensiz yağışlar ve konumu nedeniyle tarih boyunca çok defa sel baskınlarına uğramıştır.

9.1. Yapılı Çevre ve Doğal Çevre İlişkileri

9.1.1. Kentsel konum ve makroform ilişkisi

Mekke'nin yerleşim birimi olarak ortaya çıkması ve şehir hayatının başlamasında en önemli etken Kâbe'nin yapımıdır. Kureyş kabilesinin yarı göçebelikten yerleşik yaşama geçmesi ve Mekke'ye yerleşmeleri ile, şehrin çevresi tarıma elverişli olmadığından ticari faaliyetlerde gelişmeler olmuş, güvenli ve kutsal bir yer yani harem olması nedeniyle saldırı korkusu olmaksızın Mekke bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. İslam öncesinde de dini ve ticari bir merkez olması, Arap Yarımadasını hem siyasi hem de ekonomik yönden kontrol etmenin Mekke'ye hakim olmakla gerçekleştirilmesi nedeniyle zaman zaman kent ele geçirilmeye çalışılmıştır.

İslam dininin doğuşundan sonra sırasıyla Halifeler Dönemi (632-661), Emeviler Dönemi (661-750), Abbasiler Dönemi (750-1258), Memlükler Dönemi (1259-1517), Osmanlı Dönemi (1517-1916), 1924'ten günümüze kadar ise Suudi Devleti tarafından yönetilmektedir.

“Emeviler döneminde daha önce yerleşimin olmadığı yerlere konutlar inşa edilmeye başlanmıştır. Şehirde yeşil alanların oluşturulması, kuyu ve kanalların açılması ile imar faaliyetlerine devam edilmiştir. Şehirleşmeye paralel olarak coğrafi konum itibarıyla sık bir biçimde gerçekleşen su baskınlarına karşı tedbirler artmıştır. Abbasiler döneminde hac döneminde Mekke'ye gelenlerin kalması için ribâtlar inşa edilmeye başlanmıştır.” (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003: 560-561; Akkurt, 2011: 65). “Şehrin kurulduğu vadinin en çukur yerinde olan Kabe'yi sel baskınlarından korumak için Mescid-‘l-Harama'a açılan sokakların başlarına sel sularını engelleyici bentler yapıldığı bilinmektedir” (Can, 2014: 37).

“Ekonomik hayatın ticarete dayandığı Mekke'de, Mescidü'l-Haram, özellikle doğu tarafından geçen ve Merve ile Safâ bölgeleri arasında yer alan cadde üzerinde ekonomik faaliyetler yoğunlaşmaktadır. Buğday Pazarı, Hurma Pazarı, kuyumcular Çarşısı, Atlar Çarşısı, Bezzâzlar Çarşısı, Meyve Pazarları, Attarîn Çarşısı gibi.” (Can, 2014: 38).

9.1.2. Yapısal bileşenler, mekânsal analiz ve etkileşim kodları

Mekke kenti, yapısal olarak kutsal yapı Kâbe ve çevresini sınırlayan Mescid-i Haram merkezli gelişmiş, çevresinde ise doğal kutsal alanlar ile tanımlanabilecek bir kenttir.

Kutsal kompleks olan Mescid-i Haram'da;

- 2008 yılı sonrasında yapılan genişletmeler ile 13 minare,
- Metâf adı verilen tavaf alanına giriş amacıyla kullanılan dört kapı; Melik Abdülaziz Kapısı, Melik Fehd Kapısı, Fetih Kapısı, Umre Kapısı,
- Mescid-i Haram'ın merkezinde yer alan Kâbe,
- Çeşmeler aracılığı ile verilen ve yer altında yer alan Zemzem Kuyusu,
- Safâ ve Merve tepeleri arasında yer alan sa'y ibadetini (Hz. İbrahim'in karısı Hz. Hacer'in oğlu Hz. İsmail'e çölde su ararken Safâ ve Merve tepeleri arasında koşması ve zemzem suyunu bulmasının tekrar edildiği ibadet) yapmaya olanak sağlayan Mes'a denilen koridordan oluşmaktadır.

Tarih boyunca Müslümanların ve hac amacıyla Kâbe'ye gelenlerin sayısı arttıkça Mescid-i Haram'da genişleme projeleri yapılmıştır. Mekândaki yapısal bileşenlerin oluşumu ve ilişkilerini etkileyen etkileşim kodunun, temelde mekânın kullanıcısının sürekli artış göstermesi olduğu söylenebilir. “Hz. Muhammed zamanında 2.100 m² olan dairesel bir meydandan oluşan Kâbe, Hz. Ömer zamanında kimi evlerin satın alınarak alanın genişletilmesi ile 3.600 m² olmuştur. Hz. Osman döneminde 4.482 m² ye çıkarılan alana aynı zamanda örtülü revaklar ilk kez eklenmiştir. 684 yılında ise Halife Adullah Bin Zubeyr zamanında 7.465 m²'ye çıkan alanda birçok kez genişletme projeleri uygulanmıştır. 776-781 yılları arasında iki aşamada kutsal alan yaklaşık 28.000 m² ye genişletilmiş, maksimum büyüklüğe ulaşmıştır.” (Alfelali ve Garcia-Fuentes, 2020: 68).

“Uzun yıllar bakımsal onarımlar dışında müdahale edilmeyen Mescid-i Haram Suudi Krallığı döneminde, 1955 yılında yeniden genişletilmiş, kutsal alanın etrafındaki binalar yıkılmıştır. 20 yıllık süreçte dört aşamada gerçekleştirilen bu proje sonunda 1979 yılına gelindiğinde kutsal alan 160.000 m² ye ulaşmıştır ve 460.000 kişinin aynı anda ibadet edebileceği bir büyüklüğe gelmiştir. Son genişletme ise 2010 yılında başlamış, ibadet alanı 320.00 m² ye çıkartılmış, ayrıca yeni ibadethaneler, yürüyüş yolları, tüneller, mevcut hizmetlerin geliştirilmesini de içeren ve 1 milyon kişinin aynı anda ibadet edebileceği biçimde bir tasarım yapılmıştır (Resim 9.1). Bu durum

birçok yapının yıkılmasına neden olmuştur (Resim 9.2).” (Alfelali ve Garcia-Fuentes, 2020: 71).

Resim 9.1. Genişletilme projeleri sonrası Mekke (URL-26)

Resim 9.2. Genişletilme projeleri sonrası Mekke ve Kâbe (URL-27)

9.1.3. Kent mimarisine dair özellikler

Mekke'nin bir yerleşim birimi olarak ortaya çıkması ve gelişmesinde, kutsal niteliği kazanmasında etkili olan mimari yapı Kâbe ve onu çevreleyen, Harem olarak adlandırılan ibadet alanıdır.

İslamiyet'in doğduğu ve yayıldığı, günümüzde ise hac ve ziyaret açısından en önemli kutsal kent olması nedeniyle, tarih içerisinde birçok dini amaçlı kullanılacak yapı inşa edilmiştir. Kabe ve çevresinin yanı sıra Mekke'de ziyaret edilen mescitler; Mescid-i Râye, Mescid-i Cin, Mescid-i İcabe, Hz. Ebubekir Mescidi, Mescid-i Akabe, Mescid-i Şecere, Zi Tuvâ Mescidi, Mescid-i Ecyad, Ebu Kubeyse Mescidi, Mescid-i Kebş, Mina Mescidi, Mescid-i Hayf, Mürselat Mescidi, Mescid-i Ten'im, Mescid-i Feth, Mescid-i Cîrâne'dir.

Tezin kısıtlılıkları ve sınırları bağlamında Mekke kent mimarisinin yanı sıra farklı coğrafyalardaki İslam mimarisine de yön veren Kâbe ve Mescid-i Haram'ın özellikleri incelenmiştir.

Mescid-i Haram

Mekke ve Medine şehirleriyle çevrelerindeki belirli bölgeler için Harem terimi kullanılmaktadır. Harem kelimesi, yasaklanmış, korunmuş, dokunulmaz anlamlarına gelmekte olup harâm ile eş anlama sahiptir. Mekke ve Medine'nin Hz. Muhammed tarafından sınırları çizilen çevresi bu isim ile anılmaktadır. Bu bölgelerde canlıların öldürülmesi, bitki örtüsüne zarar verilmesi gibi şeyler haram kılındığından yani yasak olduğundan dolayı bu isim verilmiştir. İslam inancında Allah'ın evi kabul edilen Kâbe'nin yer aldığı Mekke ve çevresi her türlü kötülükten korunmuş güvenli bir yer yani harem olduğundan özel hükümler ile korunmaktadır. Harem bölgesine Müslüman olmayanlar girememekte, Müslümanlar ise ihram adı verilen kıyafetler ile giriş yapabilmektedir.

“Mekke haremının sınırları şu şekildedir: Medine yönünde Mescid-ü Aişe, Yemen tarafından Edâetü Libn, Cidde tarafından Hudeybiye'nin uç noktası Münkatı'l-a'saş, Ci'rane tarafından Abdullah Bin Halid malikanesi, Irak yönünde Zatürk yolu üzerinden Cebelünnakvâ, Karnülmenazil yolu üzerinde Cebelülmakta, Taif yönünde Arafat yakınındaki Urene vadisidir. Mescid-i Haram ile bu sınırlar arasındaki mesafeler yaklaşık olarak 6-18 km arasında değişmektedir. İlk Hz. İbrahim tarafından tespit edilen Harem'in sınır noktaları “alem” adı verilen taşlarla işaretlenmiştir” (Ögüt, 1997:128)

“İslam'ın ilk dönemlerinde Kâbe merkezli on iki mahalle bulunmaktaydı. Mescid-i Haram Hz. Muhammed ve Hz. Ebubekir zamanında boş bir alandan ibaretken, Hz. Ömer döneminde bu alanı sınırlayan evlerin bir kısmı yıkılarak alan genişletilmiş ve etrafı duvarlar ile çevrilmiştir. Bu durumun sonucu Mescid-i Haram Mekke'nin birçok fonksiyonunu barındıran bir merkez haline gelmiştir.” (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003: 560-561; Akkurt, 2011: 65).

Mescid-i Haram-ın kapalı, tavaf amacıyla kullanılan kısmına “metaf” adı verilmektedir. Kâbe ve revaklar arasındaki açık kısım ise avlu görünümüne sahiptir.

Kâbe

Müslümanların kiblesi, yeryüzünde inşa edilen ilk ev, mescit olarak kabul edilen kutsal yapıdır. Kaynaklarda Beyt, Beytullah, Beytü'l-Haram, Mescidü'l-Haram gibi isimlerle de anılmaktadır.

Kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'de, ayetler aracılığı ile bahsedilen Kâbe'nin yapılışı hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Kimi inanışlara göre bizzat Allah tarafından yeryüzüne indirilmiştir, kimi inanışlara göre Hz. Adem tarafından yapılmış, kimi inanışlara göre ise Hz. İbrahim Kâbe'yi inşa etmek için görevlendirilmiştir.

“İnanışa göre Hz. İbrahim, yapıda kullanılacak taşları 5 yada 7 ayrı dağdan taşıyarak getirmiştir; Hira, Sabir, Lübnan, Zeytindağı, El-Cebel-ül Ahmer. Bina yükseldikten sonra ise bugün Makam-ı İbrahim denilen ve ayak izlerinin bulunduğu taşa çıkarak binayı bitirmiştir. Ardından Nuh Tufanı'ndan beri Ebu Kubeys'te saklanan ve dünyaya ilk geldiğinde beyaz olmasına rağmen, günahkar insanların kendisine dokunması ile kapkara olan cennet taşı Hacer-ül Esved'i, Hz. İbrahim Kâbe'ye yerleştirmiştir.” (Asımgil, 2008: 124).

“Kâbe İslamiyetten önce de putperest dinler tarafından kutsal kabul edilmekteydi. Hz. İbrahim tarafından inşa edildiğine inanılan mabet zaman içerisinde inanış biçimleri değişse de kutsallığını devam ettirmiştir. Kimi tarihçilere göre bu kutsallığın devamında çölün ortasında yerleşime hayat veren bir kaynak olan Zemzem Suyu'nun varlığının önemi büyüktür. Zemzem Kuyusu şehirdeki en önemli su kaynağı olma özelliğini günümüzde dahi sürdürmektedir. Bu kaynak dışında dağların eteklerinde oluşan pınar ve havuzlardan faydalanma, Mekke dışında kanallarla şehre su getirilmesi gibi yöntemlerle şehrin su sisteminde düzenlemeler yapılmıştır.” (Asımgil, 2008: 125-126)

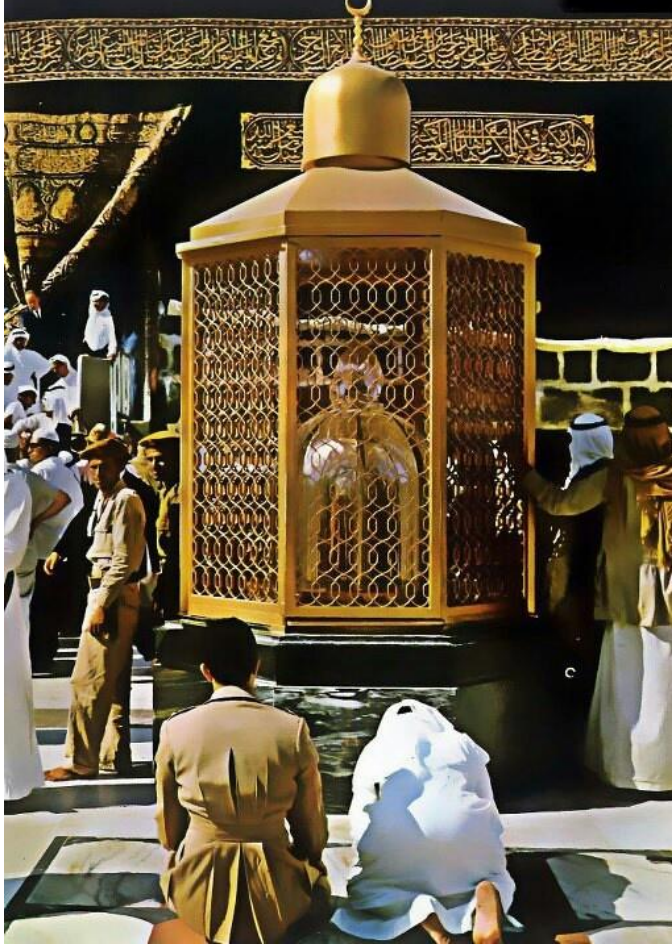
“Hz. Muhammed döneminde Kureyş kabilesinin putlarının yer aldığı Kâbe kutsal bir tapınaktı. M.S. 630'da Hz. Muhammet'in Mekke'yi fethi ile putlardan temizlenerek günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bu dönemde yapısı ve çevresine yönelik müdahaleler olmamıştır.” (Asımgil, 2008: 125-126)

“İslamiyet sonrası dönemde Kâbe’nin çevresi geniş bir mescit olarak düzenlenmiş, evlerin duvarları ile sınırlanmış bu alana Mescidü’l-Haram adı verilmiştir. Hz. Ömer döneminde etrafı duvar ile çevrilmiş ve genişletilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de birçok kere genişletilmiştir.” (Can, 2014: 36-37).

“683 yılında Halife Abdullah Bin Zübeyr tarafından onarılmış, aynı dönemde Emevi kuşatması sırasında zarar görmesi ve yanması nedeniyle Hacer-ül Esved çatlayarak üçe bölünmüştür. Halife Abdullah Bin Zübeyr, Hz. İbrahim’in temellerini esas alarak onarımı yapmış, böylece Kureyş kabilesinin sonradan yaptığı değişiklikler ortadan kalkarak Kâbe ilk yapıldığı şeklini almıştır. Mekke ve Yemen taşları kullanılarak yeniden inşa edilmiş, doğu ve batı yönlerine çıkış için ayrı iki kapı yapılmış ve çevresi düzenlenmiştir. 693 yılında El-Haccac tarafından yapılan saldırı sonrasında ise batı kapısı bir duvar ile kapatılmış, Halife Abdullah Bin Zübeyr’in onarımında yaptığı ilaveler yıkılarak Kureyş’in yaptığı temel üzerine geri çekilmiştir. Sonraki dönemlerde ise biçim bakımından önemli bir değişiklik olmamıştır. Osmanlı Dönemi’nde Sultan II. Selim tarafından görevlendirilen Mimar Sinan tarafından eklemeler yapılmıştır. Mimar Sinan, Abbasi Halifesi Mehdi’nin yaptırdığı revakların düz ahşap ve artık dökülmeye yüz tutan çatısını kaldırarak soğan kubbeleri yerleştirmiştir. 1920’lerde Osmanlı Devleti himayesinin yerini önce Haşimiler daha sonra ise Suudiler almış ve bu dönemde Kâbe’nin metafi ilk kez mermerle kaplanmış, revakların arkasına ikinci ve üçüncü kat revaklar çıkılmış, Safa ve Merve arasında yapılan sa’y ibadetinin kapalı bir koridorda gerçekleşmesini sağlayacak bir bina inşa edilmiştir. Son yıllarda ise revaklar sökülerek yakın çevreye yüksek katlı yapılar inşa edilmiş, tarihi özellikler mimari anlamda terkedilerek modern bir görünüm oluşturulmuştur” (Asımgil, 2008: 125-126; Alodalı, 2015: 186-187).

Günümüzde Kâbe, Mekke çevresindeki dağlardan getirilen taşlarla inşa edilmiş, kü’b formundaki bir yapıdır (Şekil 9.1). Cennette bulunan Kâbe’nin eşi olduğuna inanılmaktadır.

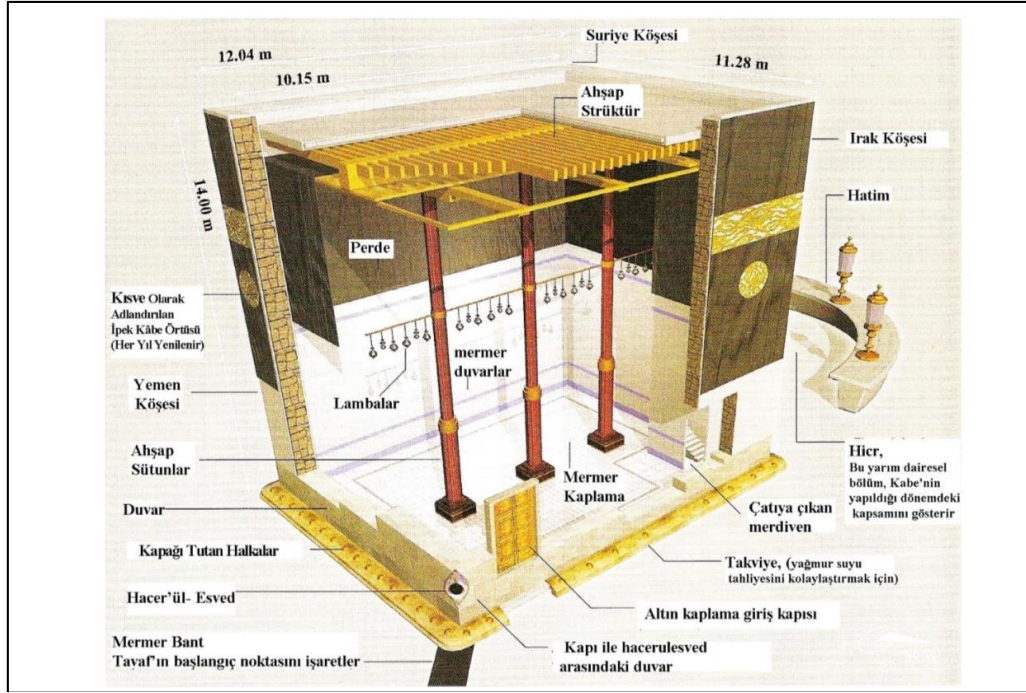
altıgen şeklinde camekanlı bir yapı ile korunmaktadır (Resim 9.3). Hacerü'l-Esved ise siyah taş anlamına gelmekte ve tavafın başlangıç ve bitiş noktasını belirtmektedir.

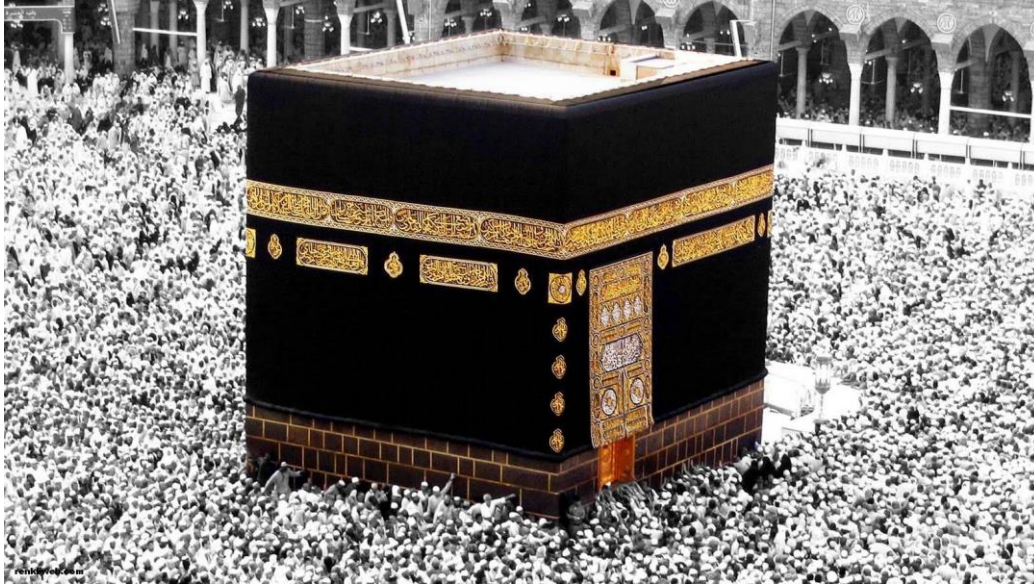
Resim 9.3. Makam-ı İbrahim (URL-28)

“Kabe’nin dört duvarı, yere kadar inen ve tabana bakırdan yapılmış kalkalar ile tutturulan, Araplar arasında kisve veya sitare diye adlandırılan siyah bir örtü ile örtülüdür (Resim 9.4). Örtünün üzerinden altın veya gümüş sırmalarla çeşitli süreler ve Kelime-i Şehadet işlenmiştir. Kapının ve üstten akan suları toplayan Altın Oluğun olduğu yerde örtü, düzgün biçimde kesilmiş, kenarları sırmalar ile süslenmiştir. Kâbe’yi örtme geleneği Yemen Meliki tarafından başlatılmış, her yıl Aşure gününde örtü yenileme geleneği yerleşmiştir. Eski örtü “Beni Seybe” diye anılan Kâbe görevlileri tarafından düzgün parçalara bölünerek hacılara dağıtılmaktadır. Günümüzde ise örtü, Suudi Arabistan Kralı’nın katıldığı bir törenle, her yıl Kurban Bayramı’nın ilk günü değiştirilmektedir.” (Asımgil, 2008: 127-128).

“Hiçbir süsleme unsurunun olmadığı Kâbe’nin kuzey köşesinden dama çıkılan ve önünde “tövbe kapısı” denilen bir kapı yer almaktadır (Resim 9.5). Kâbe tabanının ortasında, batı duvarına doğru Hz Muhammed’in namaz kıldığı yer bulunmaktadır ve bir seccade biçiminde mermer ile belirtilmektedir” (Ünal, 2001: 15’den aktaran Alodalı, 2015: 193).

Resim 9.4. Kâbe mimari yapısı (Alodalı, 2015:195)

Resim 9.5. Kâbe (URL-29)

“İslamiyet’in ilk yıllarında Kâbe’ye hürmetten dolayı, evlerin Kâbe gibi dört köşe değil, yuvarlak ve yüksekliğinin Kâbe’yi aşmayacak biçimde yapılmasına dikkat edilirken günümüzde özellikle şehrin merkezinde çok katlı yapılara rastlanmaktadır.” (Can, 2014: 38-39).

9.1.4. Doğal çevre etkileşimi

Mekke, bir vadi ortasında ve dağlar ile çevrili bir yerleşimdir ve dini açıdan öneme sahip tarihi olayların birçoğu bu doğal alanlarda meydana gelmiştir. Bu doğal alanlar günümüzde hac ve ziyaret noktaları olup, bu mekânlarda gerçekleşen kimi olayları anmak için dini ritüeller (şeytan taşlama gibi) gerçekleştirilmektedir. Mekke kentinin gelişimi sadece kutsal mimari-yapı odaklı bir anlayışa dayanmamakta, doğal çevreye atfedilen kutsallığın da kutsal mimari kadar önem taşıdığı bir kent olarak ön plana çıkmaktadır.

Arafat dağı: Arafat Dağı, Mekke'nin 16 km doğusunda yer alan, aynı adı taşıyan ovanın tabanında, 60-70 metre yükseklikte bir dağdır. Koyu yeşil renkli granit yığından meydana gelir.

Hiz. Muhammed'in "Hac Arafat'tır" ifadesi nedeni ile kutsallığına ilişkin çeşitli rivayetler söz konusudur. İslami inanışa göre Hiz. Adem ile Havva'nın ayrılıklarından sonra bulunduğu, ayrıca Cebrail'in Hiz. İbrahim ile konuştuğu dağdır. İslam'ın beş temel şartlarından hac ibadeti için önemli bir yere sahiptir. Diğer adı ile Cebel-ür Rahme yani Rahmet Dağı ile adlandırılan mekân, kurban bayramının arefe günü sabah namazından sonra hacılar tarafından ziyaret edilir ve akşam namazı ile buradaki ibadet son bulur.

Hira dağı ve Hira mağarası: Hiz. Muhammed'e ilk vahyin ve peygamberlik görevinin iletildiği mekândır. Vahyin geldiği mağaranın bulunduğu dağdır. Yeni bir dinin doğuşu ve son peygamberlik görevinin verilişinin gerçekleştiği mekân olması bakımından kutsaldır.

Ebu Kubeys dağı: Yeryüzünde yaratılmış ilk dağ olduğuna inanılan, rivayetlere göre Hiz. Adem ile Havva'nın kabirlerinin bulunduğu, Nuh tufanında Hacerü'l Esved'in korunduğu dağdır. Dini ritüeller bağlamında detaylı olarak ele alınacak sa'y ibadetinin başlangıç noktası olan Safâ Tepesi bu dağın eteğinde yer almaktadır (Boks, 1994: 280).

Sevr Dağı: Hicret sırasında Hz. Muhammed'in sığındığı dağdır.

Sebir Dağı: Mina Dağı yakınlarına yer alan, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmek istediğinde koçun indirildiği dağdır.

Handema Dağı / Tepesi: Rivayete göre 70 peygamberin kabri bu dağda yer almaktadır.

Hayf Dağı: Hayf mesdicinin bulunduğu dağdır. Mescid-i Hayf'ın inşa edildiği yerde peygamberlerin namaz kıldığı, yetmiş peygamberin kabrinin olduğu rivayet edilmektedir (Bozkurt, 2001: 227).

9.2. Kutsal Semboller

9.2.1. Dini-kutsal simgeler, işaretler

Mekke, Müslümanların kiblesi ve hac ibadetinin merkezi olması nedeniyle kent olarak dini-kutsal bir simge konumundadır.

Yeryüzündeki tüm İslam mabetlerinin mihrapları Mekke'ye dönüktür. İslam dinine mensup kişiler günlük bir ibadet olan namazı günde 5 kez gerçekleştirirken yüzlerini kutsal kente, Mekke'deki Kâbe'ye çevirirler. Bu durum Mekke kentini dini bir simge haline getirmektedir. Dünyanın farklı yerlerinde günde 5 kez gerçekleştirilen bu ibadet ile Kâbe etrafında aslında devamlı ve kesintisiz bir daire oluşmaktadır.

Hac ise kendi içerisinde sembolik anlatımı olan bir ibadet biçimidir. Hac sırasında gerçekleştirilen yürüyüş, ziyaretler, ritüeller; din tarihindeki kişi ve olayları anmak, tekrar etmek ve yaşatmak maksadıyla yapılır. Bu bağlamda; *"Kâbe'nin etrafında gerçekleşen tavaf dünyanın kendi etrafında dönüşünü sembolize etmektedir"* (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003: 555).

Şeytan Taşlama; Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'i Allah'a kurban etmekten vazgeçirmeye çalışan şeytanı taşlamasını temsil etmektedir.

Sa'y; Hz. İbrahim'in karısı Hz. Hacer'in oğlu Hz. İsmail'e çölde su ararken Safâ ve Merve tepeleri arasında koşması ve zemzem suyunu bulması sa'y ibadeti ile tekrar edilmektedir.

Mes'a denilen koridorda 7 kez kez gidilip gelinerek sa'y ibadeti ile kent sürekli ve tekrar eden biçimde kutsanmaktadır. (Uğurluel, 2018:49).

Kâbe; Göksel Cami, yani "Bey'ül Ma'mur"un görsel bir replikası, meleklerin Kâbesi'nin bir izdüşümü, Allah'ın evi gibi çeşitli biçimlerde nitelendirilmektedir. Göksel Caminin yeryüzündeki bir formu olarak görülmesi dini bir işaret olduğunun ifadesidir.

Mekke ve Kâbe, İslam din geleneğinde dünyanın merkezi konumundadır. Yeryüzünde ilk olarak Kâbe'nin yaratıldığına, kalan her şeyin Kâbe'yi merkez alacak biçimde geliştiğine, yeryüzünün merkezi olduğuna, ortaya çıkan ilk kent olduğuna dair inanışlar bulunmaktadır. Bu nedenle, mitolojide ve kutsal kitaplarda kutsal sayılan üç ile cismani sayılan dört sayısını birleştiren yedi sayısının üstünlüğe sahip olduğuna dair inanışla tavaf, sa'y eylemleri yedi kere tekrardan oluşmaktadır (Öz, 2009:241; Kılıç and Eser, 2016: 95).

Kâbe'nin doğusunda yer alan, tavaf edenler için bir işaret görevi gören Hacer'ül Esved, Kâbe'nin kutsallığının sembollerinden biri olarak sayılmaktadır. Yaygın inanışlara göre, bu taş cenneten indirilmiş, Hz. Adem tarafından cennetten getirilerek Nuh Tufanı sırasında Ebu Kubeys dağında korunmuş, Kâbe'nin inşasında Hz. İbrahim tarafından getirilerek bugünkü yerine yerleştirilmiştir. Hac ve tavaf ibadetinin önemli bir ögesi konumundadır.

Kâbe örtüsü, yapının gizemine işaret ederken (Burckhardt, 2005:4'den aktaran Alodalı,2015: 2000) aynı zamanda örtü üzerinde ayetler ile birlikte hükümdar isminin yer alması nedeniyle siyasi otoriteye de işaret etmektedir. Dini otoritenin yani halifeliğin temsiliyeti bakımından Kâbe örtüsünün değiştirilmesi özel bir törenle gerçekleştirilmektedir (Civelek, 2007: 848-849).

9.2.2. Mimari şifreler

Her dinde ön plana çıkan kimi kutsal mekânlar vardır ki yeryüzünde Tanrı'nın varlığını, ait olduğu din geleneğinde yaratıcıyı temsil eder. İslam din geleneğinde bir dinin doğuşu ve yayılışına şahitlik eden kutsal yapı Kâbe, Kâbe'ye ve diğer kutsal yapılara ev sahipliği yapan Mekke İslam dininin sembolleridir.

Mimari olarak Kâbe ele alındığında, yapının iç mekâna dönük pratik bir işlevi olmadığı, sahip olduğu sembolik değerler bakımından önemli olduğu görülmektedir (Peker, 1996:114).

Kâbe'nin kü'b biçimindeki formu, “biçimler arasındaki en ideal form kabul edilmektedir. Bütün değişkenlik ve hareketin bozulmaz bir denge haline dönüştürüldüğünü göstermesi bakımından bir dengeyi, ruha sükunet veren bir ezeli ve ebedilik fikrini simgelemektedir, bütün biçimler içerisinde en net ve ideal olan formdur.” (Kılıç, 1995:69'den aktaran Örenç, 2013:157).

Ka'b kökünden gelen Kâbe, küp şeklinde nesne anlamına gelmektedir. Kâbe'nin dört köşeli yapısı dört ana coğrafi yönü işaret etmektedir. Kâbe'nin merkezinden dört köşeye çekilen hatların dört ana yönü, Kâbe'nin merkezinden duvarların ortasına çizilen çizgiler ise ara yönleri göstermektedir. Bu durum merkez kavramı ile ilişkisini de ifade etmektedir (Ünal, 2001: 14-15).

Kare, anti-dinamik bir figür olması nedeniyle dinginlik, durgunluk, kararlılık, sağlamlık, güven veren bir algıya neden olmaktadır (Pilici, 2008:11). Ayrıca geometrik bir form olarak kare eşitliği ifade etmektedir. Genel bir görüşe göre kare; dünyanın hava, su, ateş, toprak etkileşimi ile oluştuğunu sembolize etmektedir (Pilici, 2008: 11).

Kaynaklara göre Kâbe'nin dörtgen formunun, dört yönün farklı birçok yorumlaması bulunmaktadır. Dört yönde bulunduklarına ve buradaki yerleri koruduklarına inanılan dört büyük velinin varlığını, dört büyük melek ve dört peygamberi, tasavvuf düşüncesinde Allah'a ulaşmanın dört aşamasını temsil ettiğine dair yorumlamalar mevcuttur. Farklı yaklaşımların hepsinde Kâbe'nin formunun semboller ile dolu olduğu görülmektedir.

9.3. İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi

9.3.1. Kutsallık atfedilen mekânlar

Mekke kenti, özellikle Mescid-i Haram bölgesi; İslam dininin doğuşu ve yayılışına, İslam din tarihine ilişkin birçok olaya tanıklık etmesi, tarih boyunca dini otoritenin yani halifeliğin simgesi olması, ayrıca Arap Yarımadasındaki stratejik konumu nedeni ile İslam dinine mensup yönetimlerce ilgi görmüş ve kutsal yapıların inşasına önem verilmiştir.

Doğal çevre etkileşimi konusunda da ele alındığı üzere, Mekke kenti sadece kutsal yapı odaklı bir kent olmayıp, ilk vahyin geldiği ve İslam dininin tebliğ edildiği Hira Mağarası ve Dağı gibi birçok doğal kutsal alan ile çevrilidir. Kutsallık, doğal çevre unsurları ile bunların merkezinde yer alan Kâbe odağında gelişmiş, zaman içerisinde ibadet amaçlı birçok kutsal yapı inşa edilmiştir. Ancak özellikle kutsal kitap Kur'an'da doğrudan veya dolaylı olarak vurgu yapılan veya Hz. Muhammed'in ifade ettiği, ibadet etmeye önem verdiği mekânlar ön plana çıkmaktadır. Dini tüm fonksiyonları barındıran, hac odaklı bir yerleşim yeri olan Mekke'de, öncelikle Kâbe ve onu çevreleyen Mescid-i Haram olmak üzere hac ibadeti sırasında ziyaret edilen Arafat, Mina, Müzdelife, Safâ, Merve kutsallık atfedilen mekânlardır. Bu bölgelerde yer alan çok sayıda mescit ve tarihi olayların gerçekleştiği doğal alanlarda kutsal nitelikleri ile ziyaret edilmektedir.

9.3.2. İbadet biçimlerinin mekâna etkileri

Mekke, İslam dininin ortaya çıkışı ve merkezi olması nedeni ile İslam ibadet biçimleri ile şekillenmiştir. Kutsal yapı olarak yerleşime şekil veren Kâbe, İslam öncesi dönemde de kutsal kabul edilmekte ve yerleşimin merkezinde yer almaktaydı. Yeni bir dinin ortaya çıktığı süreçte kutsallığını koruyan, kutsallığı İslamiyet'in de kökenlerinin dayandığı Hz. İbrahim dönemine uzanan Kâbe ve çevresi, İslam dininin ibadetlerine olanak verecek şekilde yıllar içerisinde düzenlenerek günümüzdeki formuna kavuşmuştur.

Hac ibadetinin en temel eylemi olan tavafı gerçekleştirmenin daha düzenli olabilmesi adına ortaya çıkan metafor adı verilen koridor, Mescid-i Haram'ın hac ziyaretlerine gelen topluluğu içine alacak ölçüde genişletilmesi ve ibadete uygun forma getirilmesi ibadet biçimlerinin mekâna etkilerini göstermektedir.

Kâbe, iç mekân fonksiyonuna sahip olmayan, ancak yapı olarak sembolik bir anlamı olan, İslam dininin toplu ibadet geleneğine olanak sağlayan, farklı coğrafyalarda yaşayan aynı dine mensup kişileri biraraya getiren özellikleri ile ön plana çıkmaktadır.

Kâbe'ye, sınır ötesi bir biçimde baktığımızda ise, namaz ibadeti gerçekleştirilirken kible olarak yönelinen yer olması, dünyadaki tüm İslam kutsal yapılarının burayı kible alacak biçimde inşa edilmesi veya insanların bireysel olarak ibadet ederken yine bu yöne doğru eylemlerini gerçekleştirmesi, ibadetin mekâna etkisini coğrafyalar ötesinde bir bakış ile

göstermektedir. Bu özelliği ile Kâbe, tüm kutsal yapıların kent içerisinde yöneliş ve konumlanışı belirlemektedir.

9.3.3. Dini ritüeller ve ritüel mekânları

Mekke’de gerçekleştirilen ritüeller genellikle hac ibadetinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda özellikle tavaf ve şeytan taşlama dini ritüel olarak adlandırılabilir.

Kâbe’nin etrafında metafor adı verilen bir çeşit koridorda yedi kez tekrar edilerek gerçekleştirilen tavaf eylemi, mekânın bu biçimde gelişiminde belirleyici unsur olmuştur. Tavaf eyleminin gerçekleştirilmesi ile birlikte Kâbe çevresindeki alanın nasıl kullanılacağı ve düzenleneceği şekillenmeye başlamış, Mescid-i Haram olarak sınırları belli edilmiş, ayrıca iç mekânda metafor adlı koridor ile bu eylemin düzenli bir biçimde gerçekleştirilmesine olanak sağlanmıştır. Hacer’ül-Esved adlı taş ise tavaf sırasında başlangıç ve bitişi ifade eden, ritüeli yönlendiren bir unsurdur.

Şeytan taşlama eylemi ise yine dini bir ritüel olarak, Kurban bayramı günü Müzdelife’de gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde Hz. İbrahim’in şeytanı kovalaması tekrarlanmış olur. Arafat Vadisi’nin eteğinde yer alan ve küçük bir dağ olan Cebelirahme ise Hz. Muhammed’in vakfe yaptığı, günümüzde ise inanç mensuplarının arefe günü vakfeye durduğu (iki makam arasında durma anlamına gelen vakfe hac sırasında Arafat ve Müzdelife’de belirli süre beklemelerini ifade eder), aynı zamanda Hz. Adem ile Havva’nın bulunduğu rivayet edilen ritüel mekânıdır (Öğüt, 1993: 186-187).

9.3.4. Ziyaret fenomeni ve ziyaret mekânları

İslam dininin temel şartlarından olan hac ibadetinin, Mekke merkezli gerçekleştirilen bir ibadet olması nedeniyle her yıl belirli dönemde Mekke’deki belirli kutsal noktalar ziyaret edilmektedir. Hac ziyareti yanı sıra, hac zamanı dışında Kâbe ve Mekke’nin ziyaret edilmesine umre denilmektedir. Kelime anlamı olarak da ziyaret anlamına gelen umre ile haccın birçok ortak noktası bulunmaktadır. Hac; hicri takvime göre belirli ay ve günlerde gerçekleştirilmesi, İslam’ın temel şartlarından olması, kapsamlı bir ibadeti içermesi bakımından farklılaşmaktadır. Hac Rotaları ve Yerleri (bkz. Bölüm 9.3.5.) farklı bir bileşen olarak incelenmiş olup, ziyaret mekânları bağlamında Mekke’de yer alan tüm kutsallık

atfedilen yapıları değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda, tez kapsamında ele alınan, vurgulanan tüm kutsal yapılar hac ve umre kapsamında Müslümanlar tarafından ziyaret edilebilmektedir.

9.3.5. Hac rotaları ve yerleri

Mekke, 7. yüzyılda İslamiyet'in doğuşu sonrasında Müslümanlar için hac noktası olmuştur. İslamiyet'in temel şartları içerisinde yer alan hac ibadeti bir hafta kadar sürmektedir. Günümüzde tüm dinler içerisinde en kalabalık biçimde yapılan kutsal yolculuklardandır.

Hac yolculuğu başlangıcından bitişine kadar bir takım kural ve ritüel olarak adlandırabileceğimiz davranışlardan meydana gelmektedir. Ruhen ve bedenen temizlenerek başlanılan hac yolculuğunda, Mikad adı verilen kentteki sınırlara gelindiğinde ihram adı verilen kıyafetler giyilmek zorundadır. Bu kıyafet, Allah karşısında insanoğlunun eşitliğini ve temizliğini sembolize etmektedir.

Hac sırasında ilk ibadet tavaftır. Kâbe etrafında tam 7 kez dönerek gerçekleştirilen ilk tavaf sonrası, Hz. Hacer'in oğlu Hz. İsmail'e çölde su arayışını temsil amacıyla Safâ ve Merve tepeleri arasında yine yedi kez yürüyerek yapılan "sa'y" ibadeti gerçekleştirilir. Kurban bayramının Arefe günü ise Arafat Dağı'na çıkılarak ibadet edilir. Arafat dağına çıkmadan önce ara durak Mina Dağı'dır ve burada geçirilen gecede de ibadet edilir. Arefe gününü Arafat dağında geçirmeleri sonrasında hacılık makamına ulaşan din mensupları Müzdelife'ye inerek sabah namazlarını kılar ve şeytan taşlamak için taş toplarlar. Şeytan taşlama ibadeti ise, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'i Allah'a kurban etmekten vazgeçirmeye çalışan şeytanı taşlamasını temsil etmektedir. Bayram günü yapılan bu ibadet ile birlikte aynı zamanda kurban kesilerek hac tamamlanmaktadır. (Asımgil, 2008: 121-122). Arafat Dağı'ndaki Cebelirahme'de hac sırasında arefe günü ziyaret edilen, Hz. Muhammed gibi vakfeye durulan, Arafat Dağı'nda ilk tövbenin kabul edildiği küçük bir dağdır.

9.4. Tarihsel Analizler

İslam dininin ilk olarak ortaya çıktığı ve yayıldığı, dinin peygamberi Hz. Muhammed'in hayatının geçtiği, İslam dininin gelişmesi ve yayılmasından günümüze hac ve ziyaret mekânı olan Mekke birçok dini tarihi olaya tanıklık etmesi nedeniyle kutsal kabul edilmektedir. İslam din tarihi incelendiğinde özellikle Mekke ve Medine kentleri ön plana çıkmaktadır.

Tez konusunun sınırları dışında kalması nedeniyle tüm İslam tarihi burada ele alınmayacak olup, Mekke kenti özelinde kimi önemli olaylara tarihsel analiz bileşenleri kapsamında vurgu yapılmıştır.

9.4.1. Kültürel katmanlar

Mekke kenti, 7. yüzyıldan günümüze İslam dininin doğuşu, gelişimi ve farklı coğrafyalara yayılışında bir merkez görevi görmüş ve günümüze kadar İslam dininin kültürel yapısı doğrultusunda şekillenmiştir. Ancak burada kültürel katmanları anlamayı sağlayacak en önemli nokta, Mekke kentinin yönetimini sağlayan farklı devletlerin İslam dinine yaklaşımları doğrultusunda kente yaptıkları katkılardır.

İslamiyetten önce de putperestler tarafından Kâbe dolayısıyla Mekke kutsal kabul edilen bir kent olmuş, putlar Kâbe'de muhafaza edilmiştir. İslam dini de bu dönemde ortaya çıkmış, dolayısıyla kentin İslam etkisinde ilk biçimlenişinde putperestliğin de etkisi olmuştur. Hz. Muhammed'in, Kâbe'nin kutsal bir yer olduğunu ifade ettikten ve putları temizlettikten sonra, Kâbe ve çevresinde büyük değişimler yapmaması, mimari yapı ve çevresinin kullanımında herhangi radikal bir değişime gidilmediğinin örneğidir. Daha sonraki dönemlerde de mekânın formunda ve kullanımında, Mekke kentinin yapısını değiştirecek ölçüde müdahaleler olmamış, ancak kent yaşamına İslam dininin etkileri yansımıştır. Bu noktada, kentin kültürel katmanlarının İslam dini odağında geliştiğini, sadece kente hakim olan farklı devletlerin gelenekleri ve yaklaşımlarının kültürel katmanlar yarattığını söylemek mümkündür.

Hz. Muhammed'in peygamberlik ve dini yayma döneminin (610-632) 8 yıllık (622-630) kısmı Medine'de geçmiş olup, Mekke'nin fethedilmesi ve Kâbe'nin kaynaklardaki bilgiye

göre 360 puttan temizlenmesi, İslam'ın kutsal yeri olarak ibadetlerin başlaması İslam dininin kültürel olarak Mekke'de varolması bakımından önem taşımaktadır.

İslam'ın tarihsel gelişimi ve hem dini yapının hem Mekke kentinin kültürel katmanlarının ortaya çıkışında etkisi olan yönetim biçimleri/devletler/uygarlıklar ise şu şekildedir; Halifeler Dönemi (632-661), Emeviler Dönemi (661-750), Abbasiler Dönemi (750-1258), Memlükler Dönemi (1259-1517), Osmanlı Dönemi (1517-1916), 1924'ten günümüze kadar ise Suudi Arabistan Krallığı.

9.4.2. Tarihe-uygarlığa tanıklık

Mekke, İslam dininin hemen hemen tüm tarihine tanıklık etmesi bakımından tarihsel önem taşımaktadır. Tüm İslam dinini özetlemek tez kapsamında mümkün olmadığında belli başlı kimi tarihi olaylara ilişkin bilgiler verilerek Mekke kentinin tarihe ve uygarlığa nasıl tanıklık ettiği açıklanmıştır.

- İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed 570 yılında Mekke'de doğmuş, hayatının (570-632) büyük bir kısmını Mekke'de geçirmiş, 610 yılında kutsal kitap Kur'an-ı Kerim kendisine tebliğ edilmeye başlanmış ve peygamberlik görevi verilmiştir. 613 yılında ise öğretilerini açık bir şekilde ilk olarak Mekke'de yaymaya başlamıştır.
- 622 yılında Medine kentine hicretten sonra 630 yılında yeniden Mekke feth edilmiş ve İslam dini tüm Arabistan topraklarına hakim olmuş, bu dönemden günümüze Mekke İslam dininin merkezi olarak tarihe tanıklık etmeye devam etmiştir.
- Hicret döneminde (622-630) ise direkt Mekke kenti olmasa da Medineli Müslümanlar ve Mekkeli Müşrikler arasında gerçekleşen Bedir, Uhud ve Hendek savaşları ile Müslümanların hukuken ilk kez tanındığı 628 tarihli Hudeybiye Barış Antlaşması din tarihi açısından önemli gelişmeler olup, bu bölgede gerçekleşmiş olması bakımından tarihe tanıklık olarak kabul edilebilir.

İslam dininin ortaya çıktığı ve yayıldığı dönemdeki örnekler bir dinin doğuşuna tanıklık edilmesi bakımından önem taşırken, bu süreçten sonra sadece İslam dini egemenliğinde olan kentteki dini gelişmeleri, dinler tarihine bir tanıklık olarak ele alabiliriz.

9.4.3. Zaman-inanç sistemi-kutsal mekân etkileşimi

Mekke kentinde 7. yüzyıldan bugüne sadece İslam din sistemi egemen olmuştur. Mekânsal yapıdaki değişimler ise farklı devlerin yönetimine referans ile örneklendirilebilir.

Kureyş kabilesinin Mekke’de yaşaması ile yerleşik hayat başlamış, putperestliğin hakim olduğu dönemde Kâbe merkezli olarak kent kurulmuştur. İslam dini döneminde kentin yine Kâbe merkezli gelişmesi, inanç sistemi ve zaman faktörü olsa da kutsal mekânın, kutsallığının sürdürülebilirliğine işaret etmektedir.

Mekke’de Hz. Muhammed döneminden günümüze Kâbe merkezli bir kent gelişimi olmuş, kentin imarı sürecinde kutsal olayların geçtiği veya din açısından önemli kişilerle ilişkilendirilen ibadet mekânları oluşturulsa da kutsal merkez, odak hep aynı kalmıştır. Mekke’de İslam dininin egemen olması sonucunda hac ve diğer ibadetleri gerçekleştirmek amacıyla Mescid-i haram’ın duvarlarla çevrilerek bir ibadet alanının yaratılması, kentteki birçok fonksiyonun bu bölgede toplanarak bir merkez olma niteliğinin somut olarak vurgulanması, günümüzde dahi hac ve umre ziyaretleri için gelen ziyaretçilerin konaklayacakları mekânların birçoğunun bu çevrede inşa edilmesi dikkat çeken unsurlardır.

“Emeviler (661-750) döneminde ise daha önce yerleşimin olmadığı yerlerde konut inşa edilmesi, Mekke evlerinin satılması ve kiralanması konusunda fikir ayrılıkları olmasına rağmen ve Mekke’nin sadece bir hac şehri olarak kalması gerektiğine dair görüşler olmasına rağmen dönemin halifesi Muaviye’nin (661-680) kendisinin de kentte mülk edindiği bilinmektedir Bu dönemde ayrıca kentte yeşil alanlar oluşturulması, kuyu ve kanalların açılması gibi çalışmalarda bulunmaktadır” (Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003: 560).

Zaman içerisinde kutsal kentteki hakim devletin değişmesi sırasında kentin inşasına yönelik çalışmalar devam etmiş, Abbasiler Döneminde (750-1258), hac amacıyla gelenlerin kalmaları için ribatlar inşa edilmiştir. Ribatlar mimari bir yapı olarak incelendiğinde farklı dönemlerde farklı fonksiyonları barındıran yapıların bu isimle anıldığı görülmektedir. Mekke’de Abbasiler döneminde inşasına önem verilen ribatlar, kimsesizleri, yolcuları, hacıları barındıran misafirhanelerdir.

1517-1916 yılları arasında, uzun bir süre Osmanlı Devleti (1299-1922), Mekke’de hakimiyet sağlamış ve bu süreçte yeni bir yönetim biçiminin etkisi ile kentin fiziki yapısında da değişimler olmuştur. “Ancak her dönemde olduğu gibi kentin ortasında yer alan Mescid-i Haram fiziki yapıda belirleyici olmaktaydı. Mimari açıdan kesin şeklini, Mescid-i Haram’a bağlı olarak yapılan düzenlemeler ile II.Selim ve III.Murat dönemlerinde 1572-1581 yılları arasında almıştır. Osmanlı medeniyetinin unsurlarını yansıtacak bir merkez haline getirilmeye çalışılmış, padişah ve hanedan mensupları tarafından idari binalar, mescidler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, ribâtlar, misafirhaneler, imaretler, sebiller yapılmıştır. 19. yüzyılda Safâ tepesine yapılan polis noktası, kışla, gasilhane, revir, karakol, misafirhane, postahane gibi binalar ile sosyal ve kültürel yapılaşma devam ettirilmiştir. Coğrafi bakımdan en büyük risk faktörü olan sel ve zararlarını önlemek amacıyla sel yataklarının yolları değiştirilmiştir. Yerli halkın ve hac amacıyla gelenlerin su sıkıntısı çekmemesi için çalışmalar yapılmıştır” (Küçükaşçı, 2003: 565-566). Kentteki bu imar faaliyetleri ile kutsal yapı ve alanların ziyaret edilmesi ile Mekke’de belirli bir süre hac görevi için ikamet edilmesine olanak sağlayacak altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Görüldüğü üzere, Mekke’de kutsal mekân / alan / merkez hiçbir zaman köklü bir değişime uğramamış olup, zaman içerisinde kent yönetimini sağlayan devletlerin imkanları doğrultusunda Kâbe odaklı gelişen kentte imar faaliyetleri yapılmış, İslam dininin kutsal kenti olması nedeniyle özellikle hac ziyaretlerine olanak sağlayacak imkanların geliştirilmesi amaçlanmıştır. İnanç sistemi değişmediğinden dolayı Mekke İslam dininin 7. Yüzyılda başlayan etkisi ile biçimlenerek günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak, günümüzde inanç turizmi odaklı gelişen kentte Mescid-i Haram bölgesindeki genişletme çalışmaları sonucunda ticari yapılar ve otellerde artış söz konusudur. Bu durum kentin kutsal merkezi etrafında yoğun bir yapılaşmaya neden olarak kent formunda değişimlere yol açmıştır (bkz. Bölüm 9.5.4).

9.4.4. Kutsal tarihi göstergeler

Kutsallık ile ilişkili tarihsel olayların ve gelişmelerin mekânsal göstergelerini hem kutsal dini yapılar ve kent formunun gelişimi, hem de kentin ve yapılarda gerçekleştirilen ritüeller veya dinsel davranışlar üzerinden okumak mümkündür. 7. yüzyıldan beri sadece İslam dini ile şekillenen Mekke’de tüm kentin gelişimi ve yapılaşmasını bu bağlamda irdelemek

mümkündür. Çalışmanın kısıtlılıkları nedeniyle kutsal tarihi gösterge olabilecek kimi mekân ve kullanımlar örneklendirilecektir.

- Kâbe, dini metinlere göre dünyadaki ilk mescit, ev olarak geçmekte, yani İslam dininin ilk kutsal mekânı olması nedeniyle hem Mekke kentinin gelişiminin hem de tüm ibadetlerin gerçekleştirilmesinin merkezinde yer almaktadır.
- Mescid-i Haram sınırları içerisinde ortaya çıkan ve metafor adı verilen koridor, hac sırasında gerçekleştirilen bir yöneliş-hareket olan tavafın düzenli bir biçimde gerçekleştirilmesi amacıyla oluşmuş mekânsal kullanım örneğidir.
- Hac ibadeti esnasında Mina’da, Hz. İbrahim’in Allah’ın emrini yerini getirmekten alıkoymak isteyen şeytanı taşlamasının hatırasını yaşatmak amacıyla, şeytana bir tür direnmeyi sembolize etmek amacıyla gerçekleştirilen ritüel kutsallık ile ilişkili bir olayın hem dinsel bir ritüele dönüşümünü hem de Mina’nın dinsel mekân olarak fonksiyonunu göstermektedir.
- Mekke kentindeki birçok doğal alan dini bir olaya tanıklık etmiştir ve kutsallığın mekânsal göstergeleridir. Kentsel fonksiyonların yoğunlukta olduğu alanlar ile doğal alanları bir bütün olarak düşünülürse kutsal yapı ve kutsal doğal alanların da bütünlüğü bağlamında, kimi dağ ve tepelerin kutsal mekânsal göstergeler olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Hz. Muhammed ve Hz. Ebu Bekir’in Medine’ye hicret ederken gizlendikleri mağaranın yer aldığı Sevr Dağı, Hz. Muhammed’in Veda Hutbesi’ni okuduğu Arafat Dağı, ilk vahyin geldiği Hira Mağarası ve mağaranın bulunduğu Nur Dağı gibi.

9.5. İslamiyet Sonrası Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı ve Kutsal Mekânların Oluşumuna Etkileri

9.5.1. Yerel kültür ve dini değerler ortaklıkları ve mekânsal etkileşim

Mekke, İslam kültürünün ve geleneklerinin, dini yapının mekânsal göstergelerine sahip hatta 7. Yüzyıldan günümüze İslamiyet’in kutsal merkezi olma rolü ile İslam kent formunun en önemli örneğidir. Özellikle Harem olarak adlandırılan bölgeye Müslüman olmayanların giremiyor olması Mekke kentini farklı din sistemlerinin etkilerinden tamamen uzaklaştırmış, sadece İslam inanç sistemi odaklı bir mekânsal gelişim söz konusu olmuştur.

Mekke kenti tamamen İslam inanç sisteminin dini merkezi konumundadır. Kentteki mekânsal düzenlemeleri etkileyen tek faktör tarih içerisinde farklı devletler tarafından yönetilmesine bağlı olarak farklı yaklaşımlar ile kentin imar edilmesidir. İslamiyet'in ortaya çıkışı ve Mekke'nin tamamen İslam egemenliğine girişinden bugüne yerel kültürün gelişme dinamikleri de din çerçevesinde olmuştur. Her ne kadar bulunduğu bölgede stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle ticari bir merkez olup farklı kültürlerin etkileşimine olanak sağlansa da, kimi alanların korunaklı bölgeler olması ve sadece hac, ibadet amaçlı kullanımı, yerel kültürü İslam dini çerçevesinde şekillendirmiştir.

9.5.2. Aidiyet, sahiplenme, cemaat duygusu

Dini topluluk-grupların ve yerel halkın mekâna yüklediği anlamlar ile kutsal kente karşı oluşturduğu aidiyet ve sahiplenmenin temelinde yer alan etmenler arasında o kentin dinler tarihi içerisindeki yeri ve kentin misyonu önem taşımaktadır. Tarihsel analizler kısmında bahsedildiği üzere Mekke İslam kentinin doğuşu ve gelişimine tanıklık ettiği, dinin en önemli şahsiyeti Hz. Muhammed'in hayatının geçtiği yer olması bakımından İslam dinine mensup kişilerce sahiplenilmektedir.

Birçok dinin aksine hac ibadetinin sadece Mekke'de gerçekleştirilebiliyor olması ve İslam'ın temel şartları arasında olması nedeniyle din mensupları hem aidiyet ve sahiplenme duygusu hissetmekte hem de burada hac döneminde farklı coğrafyalardan ve milletlerden aynı dine mensup kişilerin birarada ibadet etmesi cemaat duygusunu güçlendirmektedir. İslam dini cemaat odaklı bir din olup, toplu ibadetlere önem vermektedir. Bu nedenle hac ibadeti hem bireysel bir manevi yolculuk olması hem de aynı dinden kişilerin biraradalığını sağlaması bakımından Mekke kentine atfedilen kutsallığı güçlendirmektedir.

9.5.3. Bilinç ve farkındalık düzeyi

Suudi Arabistan'ın Dünya Miras Listesi'nde 6 tane kültürel değeri bulunmaktadır. El Hicr Antik Kenti (2008), Diriye'deki Tureyf Şehri (2010), Tarihi Cidde-Mekke'ye Açılan Kapı (2014), Halil Bölgesi'ndeki Kaya Sanatı (2015), El-Ahsa Vahası-Gelişen Kültürel Peyzaj (2018), Bir Hima Kaya Petroglifleri ve Yazıtları (2021)'dir. Görüldüğü üzere Suudi Arabistan'ın kültürel ve doğal değerlerinin korunması için atılan adımlar çok güncel olup,

her yıl hac ve umre ziyaretleri ile yoğun bir ziyaretçi baskısı altında kalan ve inanç turizminde konaklama ihtiyacını karşılamak üzere yoğun bir yapılaşma baskısının olduğu Mekke kenti, özellikle Mescid-i Haram için uluslararası bir koruma statüsü tanımlanmamıştır.

“Mirasın korunmasına ilişkin ilk ulusal mevzuat 1972 yılında Eski Eserler Yüksek Kurulu’nun kurulması ile birlikte çıkarılmış, “Eski Eserler Yönetmeliği olarak adlandırılan koruma mevzuatı taşınır ve taşınmaz eski eserler için düzenlemeleri içeren yedi bölümden oluşmuştur. Yedi bölümden biri tarihi yapı ve sitlerin korunmasına yönelik olup belirleme kriterlerini ve koruma prosedürlerini içermektedir. Ancak bu düzenlemeler Mekke’deki özellikle Kâbe ve çevresinde tam olarak uygulanmamaktadır. Bu nednele Mekke kenti için özel bir düzenlemeye ihtiyaç vardır.” (Alfelali ve Garcia-Fuentes, 2020: 74-75).

Hac döneminde kentin nüfusunun 4-5 katı kadar yükselmesi, hac amaçlı ziyaretçilerin oluşturduğu yoğunluk ile konaklama, trafik, şehir hizmetleri, salgın hastalıklar gibi problemlerin ortaya çıkması, kimi zaman hac görevinin yerine getirilmesi sırasında yaşanan izdihamlara bağlı olarak can kayıplarının veya yaralanmaların olması, Mekke kentinin dağların arasında olması nedeniyle mekânsal olarak sınırlı olması ve bu nedenle yapılaşmanın özellikle Kâbe’ye yakın yerlerde bitişik nizamlı, çok katlı olması, turizm yapılarının Kâbe çevresinde son yıllarda gösterdiği yoğunluk, ziyaretçi yönetiminin sağlanamaması gibi durumlar İslam dininin tek hac mekânına karşı mekânsal kullanım, yönetim ve koruma konularında bilinç ve farkındalığın yeterince yüksek olmadığını göstermektedir.

9.5.4. Paylaşma, tanınırlık isteği, kültürel-dini değerler ortaklıkları

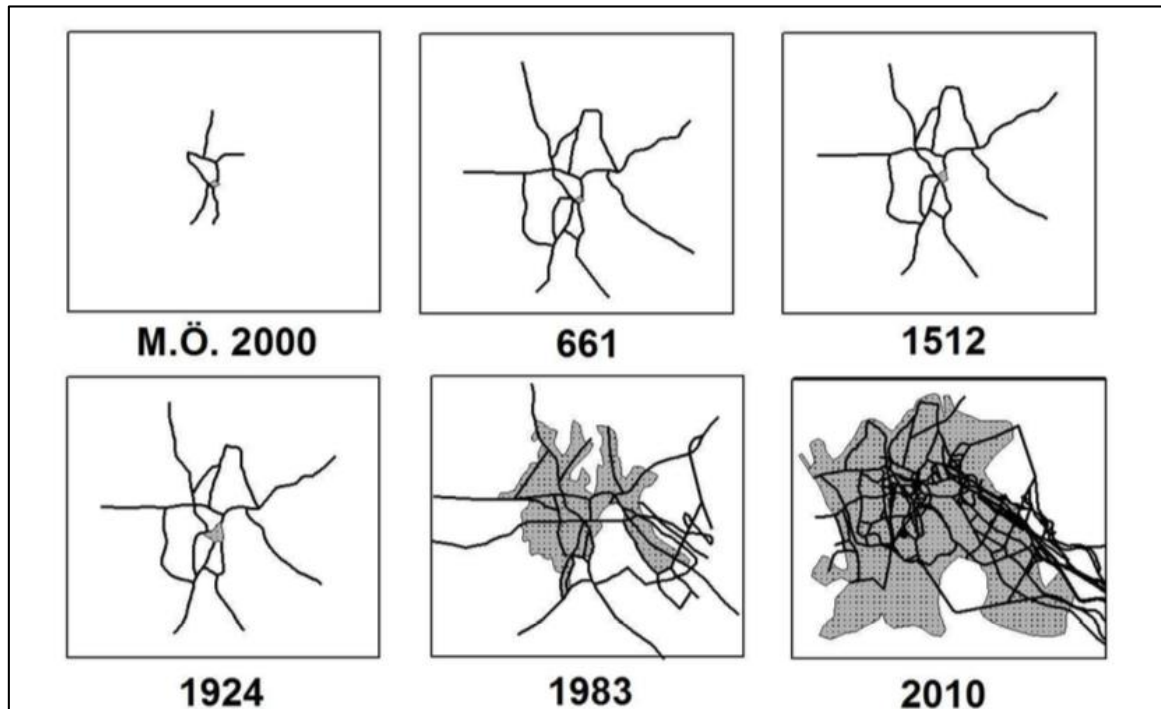
Günümüzde Mekke, Müslüman olmayanların sınırlarından içeriye giremediği bir kutsal kenttir. Mekke kent sınırlarında Müslüman olmayanların giremediğini belirten tabelalar yer almaktadır. Bu nedenle Mekke’de sürdürülebilir turizm konusunda sadece hac ve umre ziyaretleri üzerinden irdeleme yapılması gerekmektedir. Mekke kentindeki turizm biçimi sadece inanç turizmi ekseninde ve Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmektedir.

“İnanç turizminin odağı olan Mekke’de, miras turizminin modern tanımı 2015 yılına kadar yapılmamış, 2015 yılında Krallık Vizyonu 2030 adlı çalışma ile defa tanıtım yapılmıştır. Hac yolculuğunun farklı paydaşların işbirliği ile bir deneyim

olarak zenginleştirilmesi hedeflenmiş, yerel yatırımcılar ve devlet kurumları tarafından bazı yerel girişimler kurulmuştur.” (Bagader, 2020: 146).

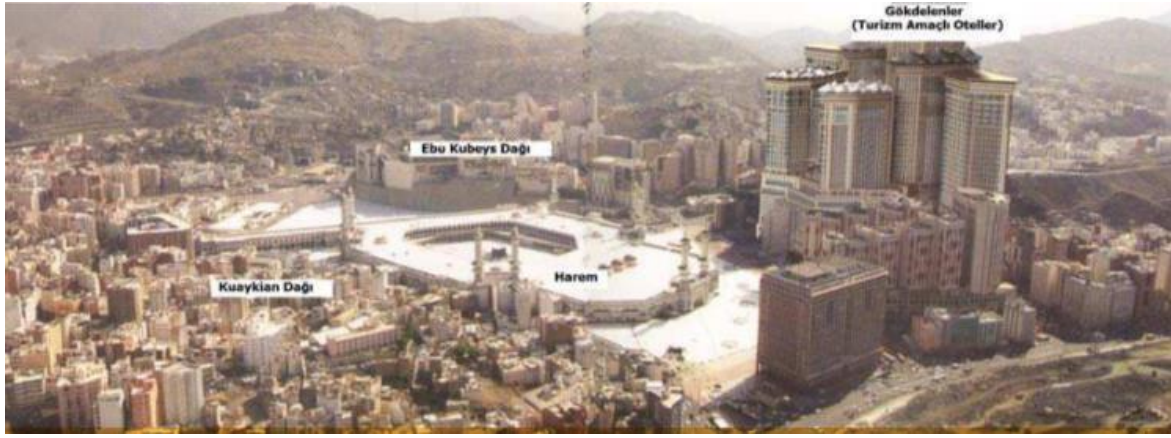
“20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mekke kenti, çevrelendiği tepelerin ötesine geçerek, özellikle şehir merkezinde çok katlı bir yapılaşma süreci başlamıştır. Ulaşım teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte hac yolculuğunun kolaylaşması sonucunda Mekke’yi ziyaret edenlerin sayısında hızlı bir artış olmuştur. 1950’li yıllarda yaklaşık 280.000 kişi hac ziyaretinde bulunurken, bu sayı 2000’li yıllarda yaklaşık 3 milyona ulaşmıştır. Suudi Arabistan ise 2030 yılı için 30 milyonluk bir hac hedefi belirlemiştir. Hac sayısındaki bu artış ve geleceğe yönelik hedeflerden de anlaşılacağı üzere kutsal kentin hizmet kapasitesinin ve konaklama imkanlarının artırılması, Kâbe ve çevresinin yükselen hac ziyaretlerini karşılayabilecek şekilde düzenlenmesi veya genişletilmesi gerekmektedir.” (Alfelali ve Garcia-Fuentes, 2020: 66-67).

Günümüzde, Mescid-i Haram ilk dönemlerine göre genişletilmiş, ticari yapılar ve ziyaretçilerin konaklaması için oteller inşa edilmiş, Kâbe’nin çevresi ve şehrin büyük bir kısmında yeni yapılaşmalar olmuştur (Şekil 9.2 ve Resim 9.6). İnanç turizmi nedeniyle özellikle Mescid-i Haram çevresinde turizm tesisleri yoğunlaşmaktadır.

Şekil 9.2. Mekke’de şehirsiz gelişimin yıllara göre değişimi (Toulan, 1993; Alkhalidy, 2009; FarsiMAPS, 2011’den aktaran Özşahin, 2012:13)

“Turizm tesisleri oluşturmak ve yerleşim yerleri açmak amacıyla, Mescid-i Haram etrafındaki Ebu Kubeys ve Kuaykian dağları yok edilmiştir” (Özşahin, 2012:16).

Resim 9.6. Mescid-i Haram çevresinde insan etkisiyle düzenlenmiş Ebu Kubeys ve Kuaykiân Dağları (Hawn, 2010’dan aktaran Özşahin, 2012: 16)

İnanç turizminin ön planda olduğu Suudi Arabistan’a, sadece Müslümanlar Mekke’ye girebilmelerine rağmen, 2018 yılında 2.37 milyon Müslüman hac amaçlı gitmiştir.

9.5.5. Kutsal mekânların sürdürülebilirliği ve değerlendirme- gelişme olanakları- potansiyelleri

Mekke kenti, İslam dini için tek hac mekânı olması ve dini merkez olması bakımından önem taşımakta, bu durum kutsal mekânın sürdürülebilirliği konusunda hem olanak sağlamakta hem de kimi tehditleri ön plana çıkarmaktadır. Mekke İslam inancında ana merkez konumunda olması, İslam dinine mensup cemaat tarafından aidiyet hissedilmesi, sahiplenilmesi, korunması, ziyaret edilmesi bakımından olanaklar olarak değerlendirilebilir. Ancak kutsal mirasın korunması ve ziyaretçi yönetimine ilişkin uygulamaların yetersiz olduğu kentte, kutsal yapılar ve hatta doğal kutsal alanlar yapılaşma ve ziyaretçi baskısı altındadır. Özellikle hac amacıyla gelen ziyaretçilerin ulaşım teknolojilerinin gelişmesi ile artması sonucunda Kâbe ve çevresinde yoğun bir turizm odaklı gelişme görülmüş, birçok yerleşim yeri yıkılarak hem kutsal alan sürekli genişletilmiş hem de Kâbe çevresindeki kimi kültürel ve tarihi alanlar zarar görmüştür. Mekke’nin uluslararası koruma statüsünün olmaması ve ulusal koruma mevzuatının yetersiz kalması, potansiyellerin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi önünde engel konumundadır.

10. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kutsal kentler; kutsallığın doğal nitelikli bir mekânda tezahür etmesi, kutsal olduğuna inanılan bir noktada kutsal yapı-mimarının inşa edilmesi, hem bu mekânların hem de somut ve somut olmayan kültürel-kutsal değerlerin mekân(lar) aracılığı ile etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kutsal ve kültürel, somut ve somut olmayan değerleri ile kutsal kentler sadece ait oldukları inanç sistemi veya bulundukları coğrafyaya değil tüm insanlığa zenginlik katmaktadır. İnşa edildikleri günden bugüne hem taşıdıkları değerler hem de inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlam(lar) ile ayrıcalıklı konumda olan kutsal kentler hassas ve kırılgan miras alanlarıdır.

Kültürel mirasın sürdürülebilirliğine dair uluslararası gelişmelerle birlikte özellikle 21. Yüzyılda kültürel miras kategorileri genişletilmiş, mirasın somut ve somut olmayan yönleri ile bütünlüğüne dikkat çekilmiştir. Bu süreç içerisinde mirasa bakış açısını geliştirebilmek, temsil gücü yüksek ve dengeli bir miras listesi oluşturabilmek, kültürel mirasın çeşitliliğini ortaya koymak, üstün evrensel değerleri temalar ile desteklemek, yeterince veya hiç temsil edilmeyen miras değerlerine dikkat çekmek amacıyla Dünya Miras Komitesi tarafından 2004 yılında yenilenen açılımlar kapsamında tipolojik, kronolojik, tematik çerçeveler sunulmuştur. Yenilenen açılımlar ile geliştirilen temaların her birinde dini, manevi, kutsal niteliklere sahip alanlar önemsenmiştir. Kültürel mirasın korunması, sürdürülebilir koruma-kalkınma hedefleri ile miras ve ziyaretçi yönetimlerinin oluşturulması, değer odaklı miras tanımlama yaklaşımı ile kültürel önemin belirlenmesi ve turizmin korumada uygulama aracı olarak kullanılması gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler ile kutsal miras kavramı ve bu mirasın korunmasında uygulama araçlarının rolü tartışmaya açılmıştır (bkz. Bölüm 2).

Türkiye’de ise uluslararası koruma yaklaşımlarını takip etme çabası olsa da kültürel mirasın tanımı ve kapsamı genişletilememiş, yenilenen yaklaşımlar ile gündeme gelen miras türleri ve uygulama araçları hem mevzuat hem de uygulama süreçlerinde yer edinmemiş, somut olmayan değerlerin yer’e anlam katmasına dair bir yaklaşım geliştirilememiş, sınır ötesi etkiler ile insanlığın ortak mirası anlayışı ve koruma içselleştirilememiştir. Miras yönetimi kavramı mevzuata alan yönetimi olarak aktarılmış ve

değer odaklı tanımlama yerine sit sınırları ile yönetim alanının belirlenmesi şeklinde uygulamaya geçirilmiştir. Korumada paydaşların katılımına olanak sağlayan ve farkındalığı arttıracak uygulamaların olduğu bir sistem geliştirilememiştir. Türkiye’de koruma mevzuatındaki eksiklikler ve kısıtlılıklar nedeniyle kutsal miras tanımı, uygulamayı yönlendirecek politika ve ilkeler, uygulama örnekleri bulunmamaktadır (bkz. Bölüm 3).

Uluslararası ve ulusal gelişmelere göre kutsal mirası koruma süreçlerinin incelenmesi sonucunda kutsal değerlerin kültürel miras odaklı tanımlanırken kutsal değerlerinin yadsındığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle kutsal kentlerin kutsal nitelikleri ile tanımlayabilmek için eksik-yetersiz olan ve yadsınan kutsallık ve mekân ilişkisi incelenmiştir. Kutsal ve kutsallık; ilahi olan, saygı uyandıran, yaratıcıya adanmış, sıra dışı ve etkileyici, olağanüstü güce işaret eden, din ve felsefe alanlarında geçmişten bugüne hâlâ tartışılmakta olan kavramlardır. Kutsallık, insanlık tarihine eş zamanlı gelişen din ve inanç sistemleri ile var olmuş, yerleşik yaşama geçiş ile birlikte Neolitik dönemden itibaren sadece kişiler, nesneler ile değil aynı zamanda mekânla ilişkilendirilmiştir. Tanrı, İlâhi olan, gizemli veya sıra dışı gücün ortaya çıktığı mekânlar kutsal olarak adlandırılmaktadır. Kimi zaman doğal bir alanda bu güç görülürken kimi zaman kutsalın kendini gösterdiği yerde hem inanç hem de kültürel yapının şekillendirdiği kutsal yapı-mimari insan eliyle inşa edilmektedir. Kutsalın ortaya çıkması, kutsal mekânların varlığı, bu mekânlarda gerçekleştirilen dini ritüeller-eylemler-pratikler aracılığı sürekli ve tekrar eden bir kutsa(n)ma ve inanç mensuplarının kente yüklediği anlam(lar) ile kutsal kentler ortaya çıkmıştır. Bu özellikleri ile kutsal kentler din-inanç sistemleri ve inananlar için ayrıcalıklı konumdadır. Bu nedenlerle kutsal kentlerin kutsal ve kültürel miras değerleri, somut ve somut olmayan değerleri birlikte değerlendirilmelidir (bkz. Bölüm 4).

Kutsal kenti somut ve somut olmayan değerleri ile tanımlarken; fiziksel-mekânsal özellikler kutsal-kültürel değerler ile karşılıklı değerlendirilmelidir. Kutsal kentlerin, kutsal mirasın bir parçası olarak kültürel önemini ortaya koyabilmek amacıyla kutsal kenti belirleme ve tanımlamada kullanılacak bileşen ve değerler; uluslararası ve ulusal koruma sisteminde kutsal mekânın niteliklerine referanslar ve kutsallık-mekân ilişkisine yönelik incelemeler ile belirlenmiştir (bkz. Çizelge 5.1). Semavi dinler özelinde kutsal kent niteliklerini belirlemeye ilişkin bir süreç ve yöntem takip edilmiş, örneklem incelemesi sırasında geri besleme ile bileşenler ve değerlerin içeriği genişletilerek yöntemsel bir kurgu

olarak tasarlanan bu kriterlerin, kutsal kentleri tanımlamada uygulanabilir yöntem olduğu denenmiştir. Kutsal kentler; yapı ve doğal çevre ilişkileri, kutsal semboller, inanç – algı – mekân etkileşimi, tarihsel yapı ve tarihsel süreçte sosyo-kültürel yapı üzerinden ele alınarak “kutsal değerlere odaklı” biçimde tanımlanmıştır (bkz. Bölüm 5).

Semavi dinlerde ortak kavramlardan biri olan kutsallığın tezahürü ile kentlere kutsallık atfedilmektedir. Semavi dinlerde kentlerin kutsallık niteliği kazanmasında kutsal ile ilişkili birkaç unsurun bir araya geldiği, kutsal kentlerin çeşitli kutsal bileşenlerin birlikteliğinin bir ürünü olduğu tespit edilmiştir. Semavi dinlerde yerleşimin özellikleri ve kutsalın tezahürleri; din ve mezheplerin farklılıklarına, ibadet biçimlerine, kutsal kentin inşa edildiği zaman ve coğrafyaya, yerel kültüre, sosyal, toplumsal ve kültürel yapıya ve hatta tüm bu unsurların birbirleri ile etkileşimine göre farklılık göstermektedir. Her kutsal kent kendine özgü bir yapıya, diğer kentlerden ayrıcalıklı konumda olmasına neden olan dinsel-manevi, tarihsel özelliklere sahiptir (bkz. Bölüm 6).

Kutsal kentlerin özellikle inanç mensuplarının mekâna yüklediği anlam(lar) ile farklı bir konumda olması, kutsal kentlerin tek, özgün ve benzersiz yapısına işaret etmektedir. Bu nedenle kutsal kentlerin kutsal değer odaklı tanımlama yaklaşımı ile belirlenmesi için önerilen yöntemsel yaklaşımın semavi dinlere ait kutsal kentlerde uygulanabilirliği ölçülmüştür. Semavi dinlerin her birinde günümüzde de kutsal kabul edilen, kutsal bir merkezin mekânsal gelişimi yönlendirdiği, dini işlevlerini devam ettiren ve bu işlevlerin sürekli biçimde tekrar edilmesi kutsanan, kutsallığının devamlılığı sağlanan, kültürel miras değerleriyle kent ve rota olarak koruma altında olan ve hiçbir koruma statüsü olmayan kentler örnek olarak seçilmiştir. Kutsal kent bileşenleri Musevilik dininde Kudüs örneği, Hristiyanlık dininde Santiago de Compostela örneği, İslam dininde ise Mekke örneği üzerinden incelenmiştir (bkz. Bölüm 7, 8, 9). Din ve inanç sistemi farketmeksizin, kentlere kutsallık atfedilmesinde birden fazla unsur etkilidir, kutsal kentlerde somut ve somut olmayan, kutsal ve kültürel değerler birlikte ve birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Her kutsal kentin kutsallığına referans veren bileşenleri ve değerlerinden kaynaklı ortak noktaları ve benzerliklerinin (bkz. Çizelge 10.1) bulunması, yöntemsel bir kurgu ile tanımlanmalarını mümkün kılmaktadır. Ancak kutsal kentler aynı zamanda yerleşim yeri olarak ortaya çıkış, gelişim, sahip olunan kutsal değerler, tanıklık edilen tarihi olaylar, dini-manevi işlevler gibi birçok bileşeni ile özgün ve benzersizdir. Bu nedenle tez kapsamında

geliştirilen yöntemsel yaklaşım bir rehber olarak kullanılarak, her kutsal kentin kendi dinamikleri ve öznelikleri üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çizelge 10.1. Semavi dinlerde kutsal kent bileşenlerinin değerlendirilmesi

Kutsal Kent Bileşenleri	Niteliksel Değerler	Kudüs / Santiago de Compostela / Mekke Benzerlikler/Ortak Noktalar/Çıkarımlar
Yapılı Çevre Analizi ve Doğal Çevre İlişkileri	Kentsel Konum ve Makroform İlişkisi	Kutsal kentlerin formunun oluşması ve gelişmesi, kutsal bir doğal alan veya yapı odağında gerçekleşir Yerleşimin gelişiminde ana unsur “kutsal merkez”dir
	Yapısal Bileşenler, Mekânsal Analiz ve Etkileşim Kodları	Kentin odağındaki kutsal merkez (yapı veya alan) kentteki özellikle tüm kutsal yapılar olmak üzere mekân organizasyonunu biçimlendirir Kutsal bir odak ve çevresindeki yapılanma ile kutsal nitelikli bir alan veya yapı kompleksi ortaya çıkar Kutsal Merkez’in konumu değişmez, ancak kutsal mimari-yapının biçimlenişi (yapının formu, mimari gelenek vb.) farklılık gösterebilir
	Kent Mimarisine Dair Özellikler	Kutsal yapılar, kutsal bir olay / durum/ kişi ile bağlantılı olarak inşa edilirler İnanç sistemine bağlı mimari gelenek, coğrafi özellikler, yerel kültür, inşa edilen dönemin gelişmişlik düzeyi vb. nedenleri ile her kutsal yapı kendine özgü, tek, benzersizdir
	Doğal Çevre Etkileşimi	Kutsal doğal alan ile kutsal yapı etkileşimi tüm kutsal kentlerde bulunmaktadır Kutsal kabul edilen doğal nitelikli alanlara, kutsal yapıların inşası yaygın bir gelenektir Kutsal dağ, tepe, alanlar üzerine inşa edilen kutsal yapılar hem yerleşim planının merkezinde, hem de kent silüetinde görsel bir odak ve referans noktasıdır
Kutsal Semboller	Dini-Kutsal Simgeler, İşaretler	Mevcut inanç sistem(ler)i ve mekân etkileşimi sonucunda, dini olay, kişi veya tarihsel gelişmelere bağlı olarak dini-kutsal simgeler, işaretler ortaya çıkmaktadır. Bu simge ve işaretler her kente özgüdür, benzersizdir
	Mimari Şifreler	Dini geleneklerde kimi sembol yapılara ait unsurlar, farklı yapılarda tekrar edilmeye çalışılsa da kutsal kentlerde yer alan ve kutsal merkez konumundaki mimari yapılardaki şifreler ilk arketip olmaları bakımında önceliklidir ve kutsal mimariyi yönlendirici güçtedir Mimari şifreler her yapıya özgü olarak farklılık gösterir

Çizelge 10.1. (devam) Semavi dinlerde kutsal kent bileşenlerinin değerlendirilmesi

İnanç-Algı-Mekân Etkileşimi	Kutsallık Atfedilen Mekânlar	Mekâna kutsallık atfedilmesinde belirleyici temel faktörler; din tarihi içerisindeki yeri, dini bir şahsiyetle olan ilişkisi, kutsallıkla ilişkili bir olayın yaşanması, dini fonksiyonlarıdır.
	İbadet Biçimlerinin Mekâna Etkileri	Dini geleneğin gerektirdiği ibadetlerin toplu, cemaat halinde yapılabilmesine olanak sağlayacak büyüklükte kutsal alanlar / yapılar ortaya çıkmaktadır
	Dini Ritüeller ve Ritüel Mekânları	Kimi olayları, durumları yeniden yaşatmak, canlandırmak veya anmak amacıyla ritüeller aracılığıyla tekrar etmek tüm semavi dinlerde ortak bir unsurdur
	Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Mekânları	Semavi dinlerde ibadet, ritüel, hac gibi ortak eylemler ziyaret mekânlarını ortaya çıkarmaktadır Kutsal merkez ve çevresindeki doğal veya kültürel nitelikli kutsal mekânlarda olduğu gibi dini işlevler-fonksiyonlar da birbirini tamamlayan eylemlerdir
	Hac Rotaları ve Yerleri	Tüm semavi dinlerde zorunlu olmamakla birlikte kutsal kabul kentler aynı zamanda hac noktalarıdır, hac sırasındaki ritüeller ve ziyaret edilmesi gereken mekânlar kenti biçimlendirir
Tarihsel Analizler	Kültürel Katmanlar	İnanç sistemlerinin; farklı dinler, yönetim biçimleri, kültürler veya milletler ile etkileşime girmesi ile kutsal kentler çeşitli kültürel katmanlardan oluşur
	Tarihe Uygarlığa Tanıklık	Kutsal kentler; dinlerin ortaya çıkması, yayılması, gelişmesi, dini ve tarihi olaylar, inanç sistemi açısından önemli kişilerin yaşamına tanıklık etmeleri nedeniyle ayrıcalıklı mekânlardır
	Zaman-İnanç Sistemi-Mekân Etkileşimi	Zaman-inanç sistemi-mekân etkileşimi ile kentin biçimlendiren kültürel katmanlar ortaya çıkmakta, mekânın formu ve kullanım biçimi değişmekte, ancak kutsal merkezin konumu her zaman korunmakta, kutsallığın sürdürülebilirliği sağlanmaktadır
	Kutsal Tarihi Göstergeler	Kutsal kentlerin kendisi “kutsal tarihi göstergedir” Sahip oldukları kültürel ve kutsal, somut ve somut olmayan tüm değerler ile kutsallığın göstergesi konumundadırlar

Çizelge 10.1. (devam) Semavi dinlerde kutsal kent bileşenlerinin değerlendirilmesi

Tarihsel Süreçte Sosyo-Kültürel Yapı	Yerel Kültür ve Dini Değerler Ortaklıkları ve Mekânsal Etkileşim	İnanç sistemi ve yerel kültürün etkileşimi aynı din sistemine ait kentlerin formunda ve kutsal mimaride dahî farklılıklar yaratmaktadır İnanç sistem(ler)i farketmeksizin tüm kutsal kentler yerel kültür, coğrafi yapı, inşa edildikleri dönemin mimari gelenekleri ile birbirinden farklıdır Kutsal mimari yapıda kullanılan malzeme, süsleme biçimleri, mekânlar arası organizasyon, yapı büyüklüğü vb. farklılıklar görülmektedir
	Aidiyet, Sahiplenme, Cemaaat Duygusu	Kenlerde kutsallığa referans veren tüm değerlerin birleşimi ile, kutsal kentlere karşı aidiyet ve sahiplenme duygusu ortaya çıkmaktadır Hac veya kutsal bir mekânda toplu ibadetler, cemaat duygusu ile birarada olma isteğinin ürünü olarak kutsal kompleksler inşa edilmektedir
	Bilinç ve Farkındalık Düzeyi	Bilinç ve farkındalığın kutsal kentlerde göstergesi mekâna karşı duyarlılık ve etkin bir koruma sisteminin varlığı, korumanın içselleştirilip uygulamada gerçekleştirilebiliyor olması ölçülebilir Kutsal kente karşı bilinç ve farkındalık düzeyinin yüksek olması kutsal mirası koruma ve yönetme stratejilerini ortaya çıkarırken, bilinç ve farkındalık düzeyinin düşük olması ile ekonomik (inanç turizmi vb.) kaygılar korumaya dair kaygıların önüne geçebilmekte, farklı dinlerin hak iddia ettiği kentlerde ise çatışma ortamı risk yaratmaktadır
	Paylaşma, Tanınırlık İsteği, Kültürel-Dini Değerler Ortaklıkları	Kutsal kentler sahip olduğu kutsal değerler ile tanınırlıkları yüksek mekânlardır ancak inanç ve kültür turizmini artırmaya yönelik çabalar ile paylaşma isteği ön plana çıkmakta, ancak çoğunlukla kutsal değerlerin yaşatılmasında inanç tuzimi etkin bir araç olarak kullanılamamaktadır
	Kutsal Mekânların Sürdürülebilirliği ve Değerlendirme- Gelişme Olanakları- Potansiyelleri	Kutsal kentlere dair bilinç ve farkındalık düzeyi, paylaşma tanınırlık ile ilgili çabalar, mekâna karşı aidiyet ve sahiplenme duygusu hissetme, kutsal değerleri korumaya karşı hassasiyet vb. ile kutsal mekânların sürdürülebilirliği sağlanabilir, gelişme olanakları karşısındaki engeller ortadan kaldırılarak mekânın potansiyel(ler)i değerlendirilebilir Kutsal kentlerin gelişmesi olanakları karşısındaki tehditler ise; çatışma ve savaş durumları, yoğun turizm baskısı, ziyaretçi yönetiminin yapılamaması, kutsal mirasın tahribi, ulusal veya uluslararası koruma statüsünün olmamasıdır

Kutsal kentlere yönelik örneklem incelemesi sonucunda kutsal kentleri tanımlama ve belirlemede yöntemsel bir yaklaşımın;

- Uygulanabilirliği test edilmiş ve doğrulanmış,
- Kutsal kente özgü değerlerin tespit edilmesine olanak sağladığı,
- Kutsal kentlerin miras yönetiminde ve sürdürülebilirlik ilkelerinin belirlenmesinde yönlendirici olabileceği,
- Kutsal kentin tanımlanması ve belirlenmesi kriterlerini içermesi nedeniyle uluslararası ve ulusal koruma sürecinde kutsal kentin tanımlanmasında yönlendirici olabileceği düşünülmektedir.

Geliştirilen yöntemsel yaklaşımın koruma sistemi içerisinde uygulanabilir olması, yöntemsel yaklaşım ile tanımlanan ve belirlenen kutsal kentlerin kutsal değerleri ile uluslararası ve ulusal koruma sistemi içerisinde yer edinmesi, tespit ve tescil edilerek etkin bir koruma sisteminin geliştirilmesi kutsal mirasın sürdürülebilirliği için zorunluluktur. Bu yaklaşım ile, kültürel mirasın sürdürülebilirliğinde uluslararası gelişmelere dayalı olarak ele alınan kutsal kentlerin, DML’nde kutsal değerleriyle yer alması için;

- Yenilenen yaklaşımlar ile sunulan çerçeve ve temaların DML’ne alınma kriterleri ile ilişkisi daha net ve anlaşılabilir olmalı, kutsal değerlerin DML’ne alınma sürecindeki etkileri net ifade edilmelidir,
- DML’ndeki kutsal kentler için üstün evrensel değerler, özgünlük ve bütünlük sadece DML’ne alınma kriterleri üzerinden tanımlanmamalı, üç temada da yer alan kutsal miras biçimleri ile ilişkisi vurgulanmalıdır,
- Kutsal kentlerin hangi temayla/temalarla ilişkili olduğu, bu ilişkinin nasıl kurulduğu hem adaylık başvurusu hem de üstün evrensel değer tanınması sürecinin bir parçası olmalıdır,
- ICOMOS kültürel miras tanımlamaları ve rehberlerinde kutsal kente yer vermelidir,
- Kutsal kentleri tanımlama ve belirleme kriterlerini içeren yönlendirici ilkeler, belge, tüzük vb. oluşturulmalıdır,
- Kutsal kentlerde koruma ve yönetim süreç için uygulama rehberi oluşturulmalıdır,
- Küreselleşme, turizm, ziyaretçi baskılarının yanı sıra kutsal alanların paylaşılabilmesi, savaş ve terör gibi tehlikelere karşı tedbirler geliştirilmelidir.

Kültürel mirasın sürdürülebilirliğinde uluslararası gelişmelere dayalı olarak ve Anadolu coğrafyasının kutsal mekânlar açısından zenginliği gözetilerek, Türkiye’de ulusal koruma mevzuatı içerisinde kutsal miras ve kentlerin yer alması için;

- Sadece kültürel varlıklar kapsamında atıf yapılan kutsal miras kavramı tanımlanmalıdır,
- Kutsal mirasın içeriği, somut ve somut olmayan kültür varlıklarının kutsal miras olarak değerlendirilebilmesinde yönlendirici olacak kriterler belirlenmelidir,
- Kutsal ve kültürel miras kapsamına giren mekânların koruma gerekçeleri, tespit ve tescil sürecinin işleyişi, koruma ilkeleri belirlenmelidir,
- Kutsal mekânların değer odaklı yaklaşım ile kültürel ve kutsal nitelikleri, somut ve somut olmayan değerleri tanımlanmalıdır,
- Kutsal mekânlar için miras ve ziyaretçi yönetim planları oluşturulmalıdır,
- Kutsal mekânların sınır ötesi etkiler, insanlığın ortak mirası anlayışı ile korunabileceği yaklaşımlar geliştirilmelidir,
- Kutsal mekâna anlam veren inanç mensuplarının sürdürülebilirlik sürecinde aktif rol oynamasını sağlayacak yönetim modeli oluşturulmalıdır,
- Kutsal mekânların bir dine aitliğinin ötesinde insanlığa ait bir değer olduğu konusunda farkındalık yaratacak eğitim ve bilgilendirme programları hazırlanmalıdır.

Uluslararası veya ulusal yaklaşımlarda kutsal mekâna yönelik göz önüne alınması gereken diğer bir konu ise 11 Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü (*World Health Organization- WHO*) tarafından Covid-19 virüsü nedeniyle ilan edilen pandemi sonrası değişen mekân algısıdır. 2020’den itibaren pandemi süreci ile günlük yaşam pratiklerinde ve seyahat alışkanlıklarında değişimler başlamıştır. Bu süreçte kutsalın kentlerde deneyimlenmesi, hac, ibadet, ziyaret, dini ritüellerin gerçekleştirilmesi dijital imkanlar ve sanal dünyanın sunduğu olanaklar ile sınırlanmıştır. Kâbe’nin ziyarete kapatılması, Museviler’in Fısıh Bayramı ve Hristiyanlar’ın Paskalya’da Kudüs’ü ziyaret edememeleri, Santiago de Compostela’da 2021 kutsal yılı etkinliklerinin gerçekleştirilememesi kutsal mekânın işlevlerini ve bu işlevlerin gelecekte nasıl değişeceği sorularını ortaya çıkarmıştır. Özellikle semavi dinlerde toplu ibadetler ve cemaat ile biraraya gelmenin önem taşıması, dini işlevlerin yanı sıra eğitim ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesi gibi fonksiyonlara sahip olan kutsal mekânların geçici süreliğine kapatılması veya girişlerin kısıtlanması, zorunlu şartlar dışında insan hareketliliğinin azal(tıl)ması, alternatif turizm ve seyahat biçimlerine yönelik bir arayışın ortaya çıkması ile kutsal kentler misyonlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Her ne kadar pandemi sonrası olarak adlandırabileceğimiz bir sürece geçiş yapılmış olsa da, pandemi sürecinde değişen mekân algısı, mekânı kullanım

biçimleri ve dini davranış-eylemler üzerinden kutsal kentler yeniden ele alınmalıdır. Kutsal kentleri tanımlama kriterlerine göre koruma ve yönetim süreçleri belirlenirken pandemi gibi küresel düzeyde etkili ve insanların yaşam tarzlarına etki edebilecek durumlara karşı önlemler alınmalıdır.

KAYNAKLAR

- Adam, B. (2009). Sinagog. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 27, 222-224.
- Akkurt, H. (2011). *İbn Battûta seyahatnamesinde yer alan mimari eserler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 65.
- Alfelali, M.A. and Garcia- Fuentes, J. (2020). Growth of the holy mosque in Mecca and the first legislation of heritage conservation in Saudi Arabia (1995-2010). *Islamic Heritage Architecture and Art III*, 197, 65- 76.
- Aliağaoğlu, A. (2004). Sosyo-kültürel miras turizmi ve Türkiye’den örnekler. *Coğrafi İlimler Dergisi*, 2(2), 50-64.
- Alodalı, A. N. (2015). *Mimarlıkta sembolizm kutsal’ın mimariyle buluşması ve Kâbe örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 184-224.
- Alptekin, D. (2011). *Toplumsal aidiyet ve gençlik: üniversite gençliğinin aidiyeti üzerine sosyolojik bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 20.
- Altınöz, G. (2012). Kültürel miras ve koruma anlayışının tarihsel gelişimi., M. Ersoy (Editör). *Kentsel planlama ansiklopedik sözlük*. Birinci Baskı. İstanbul. Nivona Yayıncılık, s. 299-303.
- Altuner, H. (2014). Marc Cahagall’ın “ben ve köy” adlı eserinin akademik eleştiri yöntemiyle incelenmesi. *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(2), 49-72.
- Alver, K. (2017). Kent imgesi., K. Alver (Editör). *Kent sosyolojisi*. Birinci Baskı. Konya. Çizgi Kitabevi Yayınları, s. 11-37.
- Archer, P. (2018). *Dinler tarihi 101*. (Çev. Simge Kaytan). İstanbul: Say Yayınları. (Eserin orijinali 2013’de yayımlandı), 94-103.
- Armstrong, K. (2017). *Tanrı’nın tarihi*. (Çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu). İstanbul: Pegasus Yayıncılık. (Eserin orijinali 1993’da yayımlandı), 33.
- Arpacıoğlu, B. (2006). Cami sembolizmi üzerine bir deneme. *Yeni Yüксеktepe Dergisi*, 53, 36-50.
- Arslan, M. (2013). Modern mekânda kutsal deneyimi Kernek’te yeniden üretilen kutsal, mit ve ritüel. *Birey ve Toplum*, 3(6), 7-36.
- Asimgil, A. (2008). *Dünya kültürlerinde kutsal yerler*. İstanbul: Atlas Kitapları, 124-254.
- Ataç, M. (1981). İslam mimarlığı kavramı bir geleneksel kültür kavramıdır. *Mimarlık Dergisi*, 5, 11-12.

- Ateş, S. (2010). Venedik gettosu: dünyadaki ilk getto yerleşmesinin mimari kurgusu. *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 11(1), 59-79.
- Avcı, Y. ve Özdemir, Ö. Y. (2019). Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın merkezinde Osmanlı mirası ve statüko meselesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(29), 35-58.
- Aydın, M. (2019). İsrail'in Kudüs politikasının dini nedenleri üzerine bir analiz. *Milel ve Nihal*, 16(1), 31-52.
- Aydın, M. (2018-a). *Dinler tarihi - tarih, inanç ve ibadet* (Birinci baskı). İstanbul: Ensar Neşriyat, 328-572.
- Aydın, F. (2018-b). Yahudiler / Yahudilik açısından Kudüs. *Eskiye*, 37, 109-125.
- Aydın, N. (2002). Kilise. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26, 11-14.
- Aykıt, D.A. ve Yetim, M. (2019). Yahudiliğin tek ibadet merkezi Kudüs müydü?. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 2111- 2127.
- Aytaç, Ö. (2017). Kent, metropol ve değişen yer / mekan imajları. *Mukaddime*, 8(1). 1-23.
- Bachelard, G. (2018). *Mekânın poetikası*. (Çev. Alp Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları. (Eserin orijinali 1957'de yayımlandı), 33-104.
- Bagader, M. (2020). Tourism-Based approach to conserving the built heritage sites in the holy city of Makkah, Saudi Arabia. *Islamic Heritage Architecture and Art III*, 197, 139- 151.
- Baş, M. (2013). Dinlerde ve geleneksel türk inanışlarında dağ kültü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 165-179.
- Batuk, C. ve Mert, R. (2017). Çatışan kutsalların ortasındaki şehir: Kudüs. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 17(2), 129-149.
- Bobaroğlu, M. (2014). *Simge kavramı ve simgesel düşünme* (İkinci baskı). İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 1-12.
- Boks A.A. (1994). Ebûkubey's. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10, 280-281.
- Bozkurt, N. (2006). Namazgah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 32, 127-132.
- Bozkurt, N. (2004). Mescid-i Aksa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları , 29, 268-271.
- Bozkurt, N. (2002). Kubbetü's – Sahre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26, 304-308.

- Bozkurt, N. (2001). Mescid-i Hayf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29, 277-278.
- Bozkurt, N. ve Küçükaşçı M.S. (2003). Mekke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28, 555- 563.
- Can, Y. (2014), *İslam şehirlerinin fiziki yapısı* (İkinci baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36-121.
- Canatan, K. (2017). Batı kenti., K. Alver (Editör). *Kent sosyolojisi*. Birinci Baskı. Konya. Çizgi Kitabevi Yayınları, s. 79-95.
- Civelek, Y. (2007). *Kabe örtüsünün değiştirilmesi bağlamında Ortadoğuda Osmanlı dönemi nüfuz mücadelesi ve bunun arap basınına yansımaları*. 29. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri, Ankara, 847-864.
- Çelik, C. (2017). Şehir ve din., K. Alver (Editör). *Kent sosyolojisi*. Birinci Baskı. Konya. Çizgi Kitabevi Yayınları, s. 193-211.
- Çetin, B., Şahin, K., ve Coşkun, M. (2017). Disiplinlerarası yaklaşımla bir kutsal mekânın peyzajı ve fonksiyonel özellikleri: Pir Hatip ziyareti (Nusaybin). *Turkish Studies*, 12(21), 179-206.
- Çetin, İ. (2012). Kentsel ayrışma ve mekansal kümelenme biçimleri. *İdealkent*, 7, 160-166.
- Çinpolat, S. (2022). Meryem'in Hristiyanlıktaki konumuna Katolik ve Protestan bakış. *Kilitbahir*, 20, 182-198.
- Demirci, M. (2017). İslam'da şehir ve şehrin sosyal dinamikleri., K. Alver (Editör). *Kent sosyolojisi*. Birinci Baskı. Konya. Çizgi Kitabevi Yayınları, s. 55-77.
- Demirkan, M. (2005). Ütopik bilincin kutsaldan profana önlenemez özgürleşmesi. *Journal of Istanbul Kültür University*, 1, 41-53.
- Dinçer, İ. (2013). Kentleri dönüştürürken korumayı ve yenilemeyi birlikte düşünmek “tarihi kentsel peyzaj” kavramının sunduğu olanaklar. *International Journal of architecture and Planning*, 1 (1), 22-40
- Dinçer, İ. (2012). Kentsel koruma kavramı ve evrimi., M. Ersoy (Editör). *Kentsel planlama ansiklopedik sözlük*. Birinci Baskı. İstanbul. Ninova Yayıncılık, s. 228-231.
- Doğan, S. (2002). Kümbet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26, 547-550.
- Dursun, P. (2002). *Trabzon kentsel dokusunda morfolojik analiz*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1-33.
- Eliade, M. (2017-a). *Kutsal ve kutsal-dışı*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Alfa Basım Yayınları. (Eserin orijinali 1957'de yayımlandı), 14-15.
- Eliade, M. (2017-b). *Dinler tarihine giriş*. (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Alfa Basım Yayınları. (Eserin orijinali 1949'da yayımlandı), 395-396.

- Erarslan, A. (2014). Mimaride anlam; yapıdaki sembolik dil üzerine. *Tasarım+kuram Dergisi*, 10(18), 18-35.
- Erdiç, Ş. (2017). Bir inşa süreci olarak fenomenolojik perspektifte kutsal ve kutsallaştırma – ziyaret fenomeni örneği. *Milli Folklor*, 29 (114), 39-51.
- Eren, K. (2015). Arkaik kutsal alanlarda yer seçimini belirleyen etmenler. *Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, 1, 221-229.
- Eren, M. ve Kaçar, F. (2017). *Sürdürülebilir inanç turizmi kapsamında Türkiye’de inanç turizmi ve semavi dinler arası seyahat*. IWACT’17 International West Asia Congress of Tourism Research The Congress Book of Full Text, Van-Turkey, 281-299.
- Erginöz, M.A. (2012). *Mimarlık ve şehircilik tarihi* (İkinci baskı). İstanbul: Arion Yayınevi, 45.
- Erzen, J. (2019). *Üç Habitus yeryüzü, kent, yapı* (Üçüncü baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21-238.
- Geçicioglu, A.R. (2010). *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 10.
- Gomez-Montero, J. (2001). Santiago de Compostela or the obsession with identity., J.R. Resina (Ed.), *Books iberian cities*. NY and London, Routledge Taylor&Francis Group, pp. 12-32.
- Gonzalez, R., Fernandez, B. and Lopez, L. (2016). From sacred place to monumental space: mobility along the way to St. James. *Mobilities*, 11(5), 770-788.
- Gonzalez, R. and Medina, J. (2003). Cultural tourism and urban management in northwestern Spain: The Pilgrimage to Santiago de Compostela. *Tourism Geographies*, 5(4), 446-460.
- Guilarte, Y.P. and Gonzalez, R. (2018). Sustainability and visitor management in historic cities: the case of Santiago de Compostela, Spain. *Journal of Heritage Tourism*, 13(6), 489-505.
- Guiraud, P. (2016). *Göstergebilim*. (Çev. Mehmet Yalçın). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları. (Eserin orijinali 1973’de yayımlandı), 17-20.
- Güç, A. (2002). Dinlerde kible anlayışı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 1-30.
- Güç, A. (1998). *Dinlerde kutsal ve kutsallık anlayışı*. Dinler Tarihi Araştırmaları I Sempozyumu Bildiriler Kitabı I, Ankara, 337-353.
- Gültekin, N. ve Canbolat, A. (2019). *Tarihi kutsal mekânların ve yapıların miras değeri*. 8.Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiri Kitabı, Malatya, 231-248.
- Gültekin, N.T. ve Uysal, M. (2018). Kültürel miras bilinci, farkındalık ve katılım: Taşkale Köyü örneği. *OPUS – Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (15), 2030-2065.

- Gültekin, N.T. (2018). Kuzey Kıbrıs-Lefke’de geleneksel kent dokusu ve konutları., Ö. Sağıroğlu (Editör). *Mimari koruma, yenileme ve restorasyon*. Birinci Baskı. İstanbul. Nobel Akademik Yayın, s. 1-14.
- Gündüz, Ş. (2016). *Yaşayan dünya dinleri* (Dördüncü baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 10-21.
- Gündüz, Ş. (2009). Kutsal hakkında konuşmak: dinsel söylemde mitos. *Milel ve Nihal*, 6 (1), 9-26.
- Günerigök, M. (2019). Cemaat sosyolojisi: bir kavramın tarihsel serüveni. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (5), 287-297.
- Güngör, M. (2020). Hristiyanlıkta Kudüs’ün kutsallaşma süreci. *Amasya İlahiyat Dergisi*, 14, 141-170.
- Gürkan, S.L. (2010). Talmud. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 39, 550-552.
- Haberli, M. (2013). Dini tecrübe aracı olarak sanal ritüeller. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 57, 17-36.
- Hafız, M. (2012). *Din felsefesi açısından kutsal-sanat ilişkisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 132-170.
- Hançerlioğlu, O. (2018), *Felsefe sözlüğü* (Yirmidördüncü Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi, 51- 416.
- Harman. Ö.F. (2001). İsrâil (Benî İsrâil). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 23, 193-195.
- Harman. Ö.F. (2000). İbrâhim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 21, 266-272.
- Harman. Ö.F. (2000-b). İncil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 22, 270-276.
- Hasanoğlu, E. (2015). Tanah’a göre Kudüs’ün kutsallaşma süreci. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(2), 125-148.
- ICOMOS. (2018). *Buenos Aires Declaration marking the 70th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights*. Buenos Aires, Arjantin.
- ICOMOS. (2011). *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*. Paris, Fransa.
- ICOMOS. (2008). *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*. Quebec, Kanada.
- ICOMOS. (2004). *The World Heritage List – Filling The Gaps An Action Plan For The Future. Methodical Approach to the Representativity of the World Heritage List*. Münih, Almanya.

ICOMOS. (1999). *ICOMOS International Cultural Tourism Charter (Principles and Guidelines for Managing Tourism at Places of Cultural and Heritage Significance)*. Meksika.

Israel Ministry of Tourism. (2017). *Invest in the Israel Tourism Industry*.

Israel Ministry of Tourism. (2018). *Israel Tourism Industry 2018 Annual Summary*.

Israel Ministry of Tourism. (2019). *Inbound Tourism Survey Annual Report 2019*.

İnternet: URL-1: https://www.academia.edu/34353829/The_Athens_Charter_CIAM_1933_, Son Erişim Tarihi: 28.12.2020.

İnternet: URL-2: <http://whc.unesco.org/en/decisions/1217/>, Son Erişim Tarihi: 28.12.2020.

İnternet: URL-3: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>, Son Erişim Tarihi: 29.12.2020.

İnternet: URL-4: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44439/dunya-miras-listesi39ne-alinma-kriterleri.html>, Son Erişim Tarihi: 30.12.2020.

İnternet: URL-5: <https://rm.coe.int/1680083746>, Son Erişim Tarihi: 27.11.2021.

İnternet: URL-6: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5225.pdf>, Son Erişim Tarihi: 30.12.2020.

İnternet: URL-7: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4848.pdf>, Son Erişim Tarihi: 30.12.2020.

İnternet: URL-8: <https://teftis.ktb.gov.tr/TR-45186/kultur-varliklarini-koruma-yuksekkurulu-ve-kultur-varl-.html>, Son Erişim Tarihi: 25.12.2020.

İnternet: URL-9: <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-12929/yasayan-insan-hazinelere-ulusal-envanteri.html>, Son Erişim Tarihi: 26.12.2020.

İnternet: URL-10: <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-159257/somut-olmayan-kulturel-miras-ulusal-envanteri.html>, Son Erişim Tarihi: 26.12.2020.

İnternet: URL-11: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep>, Son Erişim Tarihi: 16.12.2020.

İnternet: URL-12: <https://sardisexpedition.org/tr/essays/about-synagogue>, Son Erişim Tarihi: 30.05.2022.

İnternet: URL-13: <https://www.kudyznudy.cz/aktivita/staronova-synagoga>, Son Erişim Tarihi: 30.05.2022.

İnternet: URL-14: <https://www.a24.com.tr/kudus-nerede-haritada-nerede-yer-hangi-ulkeye-bagli-onemi-ve-kuduste-muslumanlar-mi-cok-yahudiler-mi-haberi-40111938h.html?h=50>, Son Erişim Tarihi: 12.01.2023.

İnternet: URL-15: National Geographic, <https://www.nationalgeographic.org/activity/mapping-jerusalem-old-city/>, Son Erişim Tarihi:14.10.2021.

İnternet: URL-16: Encyclopaedia Britannica, Ağlama Duvarı ve Tapınak Tepesi, <https://www.britannica.com/>, Son Erişim Tarihi:14.10.2021.

İnternet: URL-18: <https://www.touristisrael.com>, Son Erişim Tarihi:14.10.2021.

İnternet: URL-19: European Federation of Saint James Way. <https://saintjamesway.eu/the-paths-of-saint-james-in-europe>, Son Erişim Tarihi:30.03.2022.

İnternet: URL-20: <https://www.britannica.com/place/Santiago-de-Compostela>, Son Erişim Tarihi: 30.03.2022.

İnternet: URL-21: Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Santiago-de-Compostela>, Son Erişim Tarihi: 30.03.2022.

İnternet: URL-22: Santiago de Compostela Turismo. <https://www.santiagoturismo.com/que-ver>, Son Erişim Tarihi: 02.04.2022.

İnternet: URL-23: <http://www.saintjamesway.eu/>, Son Erişim Tarihi: 05.03.2022.

İnternet: URL-24: <https://oficinadelperegrino.com/en/>, Son Erişim Tarihi: 05.03.2022.

İnternet: URL-25: https://tr.wikipedia.org/wiki/Suudi_Arabistan%27daki_%C3%97ehirler_listesi#/media/Dosya:Saudi_Arabia_map.png, Son Erişim Tarihi: 12.01.2023.

İnternet: URL-26: <https://www.semersaturizm.com/ebu-kubeys-dagi/>, Son Erişim Tarihi: 12.01.2023.

İnternet: URL-27: <https://www.islamveihsan.com/mescidi-haram-ne-demek.html>, Son Erişim Tarihi: 12.01.2023.

İnternet: URL-28: <https://kolayarapca1.wordpress.com/index/umre/mekkede-ziyaret-yerleri/kabe/7-%C3%97ahim-%C3%97eyidna-%C3%97amak-i-ibrahim/>, Son Erişim Tarihi: 12.01.2023.

İnternet: URL-29: <https://www.ilimvemedeniyyet.com/afganli-bir-sair-kabenin-ortusu-neden-siyahtir.html>, Son Erişim Tarihi: 12.01.2023.

Kalkan. A. (2012). *Kur'an kavramları serisi itikadi kavramlar -16- hristiyanlık ve Yahudilik* (Birinci baskı). İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 65.

Karaman, K. (2013). Ritüellerin toplumsal etkileri. *Şehir ve Düşünce Dergisi*, 8, 80-89.

Karaman, M.L. (2009). Siyonizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 37, 329-334.

Kılıç, Y. ve Eser, E. (2016). Eskiçağ düşüncesi ve kutsal kitaplarda yedi sembolizmi. *Turkish Studies*. 11 (11). 77-98.

- Kıyak, A. (2012). Halk dindarlığı bağlamında kutsal mekân anlayışı. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 159-181.
- Köseoğlu, E. (2011). Kent mekanına ilişkin kuramsal bakışlar: Rob Krier, Christopher Alexander ve Bill Hillier. *İdealkent*, 5, 96-111.
- Kutlu, İ. (2013). *Rasyonel ritüeller: modern dünyadan rasyonel ritüel örnekleri*. II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı I, Bursa, 63-75.
- Küçük, M.A. (2018). Hac dini ve turizmin ortak kutsal mekânı: “Meryem Ana Evi/Kilisesi”. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 13(26), 85-106.
- Küçük, M.A. (2013). Din-turizm ilişkisi çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette hac uygulamasına genel bakış. *Dini Araştırmalar*, 16(42), 101-128.
- Küçükaşçı, M.S. (2003). Osmanlı dönemi mekke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28, 563-572.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. 23.07.1983 onaylı 2863 Sayılı *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. 27.07.2004 onaylı 5226 Sayılı *Kültür ve Tabiat Varlıklarının Koruma Kanunu İle Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. 27.11.2005 onaylı *Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Meriç, N. (2005). *Değişen kentte dini hayat* (Birinci Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları, 143.
- Mert, R. (2017). *Tarihsel, mitolojik ve dini bağlamda kutsal bir mekân olarak Kudüs*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 136-168.
- Ministerio de Industria, Turismo y Comercio. (2004). *Galicia Spagna Santiago de Compostela*. Madrid, İspanya.
- Mülayim, S. (2002). Kubbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 26, 300-303.
- Ok, B. (2015). *Gündelik hayatta caminin yeri*. IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I (Sosyoloji, Şehircilik ve Mimari), Kütahya, 107-121.
- Orman, İ. (2012). Türbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 41, 464-466.
- Otto, R. (2014). *Kutsal'a Dair*. (Çev. Sevil Ghaffari). İstanbul: Altıkkırbeş Yayınları. (Eserin orijinali 1917’de yayımlandı), 12-183.
- Öğüt, S. (1997). Harem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28, 127-132.

- Öğüt, S. (1993). Cebelirahme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7, 186-187.
- Örenç, Ö.K. (2013). *Hadislerde kutsal mekan algısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 77-157.
- Öz, M. (2009). Seb'a. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36, 241.
- Özbey, V. (2021). Sümela manastırı kültürel mirası için tanımlanması gereken kültürel miras alanı ve tampon bölgesine yönelik öneriler. *SEFAD*, 45, 295-312.
- Özdemir, Ü.A. (2011). Kültürel bağlamında kent ve mekânsal örgütlenme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 62-76.
- Özen, Y. (2011). Kişisel, sosyal, ulusal ve küresel sorumluluk bağlamında toplumun yeniden inşası: mekân. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 137-148.
- Özşahin, E. (2012). İnanç turizmi ve jeomorfoloji ilişkisine bir örnek: Mekke (Suudi Arabistan). *Akademik Bakış Dergisi*, 32, 1-20.
- PASSIA (Filistin Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Akademik Topluluğu). (2013). *Mescid-i Aksa Rehberi*, 66-70.
- Peelen, J. and Jansen, W. (2007). Emotive movement on the road to Santiago de Compostela. *Etnofoor*, 20(1), 75-96.
- Peker, A.U. (1996). *Anadolu Selçuklularının anıtsal mimarisi üzerine kozmoloji temelli bir anlam araştırması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 114.
- Pilici, A. (2008). *Tarihsel süreçte sembolden ikona logo*. Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 11.
- Santos, X. and Cabrera, L.P. (2014). Management of tourist flows the cathedral of Santiago de Compostela. *Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 12(4), 719-735.
- Sargın, H. (2012). *Havra, kilise ve cami iç mekanlarına ibadethane kimliğini kazandıran mekânsal imge ve sembollerine ilişkin ortak kavramlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Eskişehir, 94.
- Slavin, S. (2003). Walking as spiritual practice: the pilgrimage to Santiago de Compostela. *Body and Society*, 9(3), 1-18.
- Sığircı, İ. (2017). *Göstergebilim uygulamaları* (İkinci baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık, 29-36.
- Sinanoğlu, M. (2010). Şirk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 39, 193-198.

- Sourdel, D. (2008). *İslam*. (Çev. Işık Ergüden). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. (Eserin orijinali 1962’de yayımlandı), 6.
- Suarez, R., Alonso, A. and Sendra, J. (2015). Intangible cultural heritage: the sound of the romanesque Cathedral of Santiago de Compostela. *Journal of Cultural Heritage*, 16, 239-243.
- Sümer, N. (2016). *11.ve 13. yüzyılları arasında Kudüs’te dinsel çoğunluğun sembolleri olarak Ağlama Duvarı, Kutsal Kabir Kilisesi ve Kubbetüs sahra*. Uluslararası Selahaddin Eyyubi Sempozyumu Bildirileri, Siirt, 63-72.
- Şahin, İ. (2008). Dini hayatın ritmi: ritüel ve müzik. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 269-285.
- Şakiroğlu, M.H. (2012). Vatikan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 42, 564-568.
- Şeker, C. (2016). Hristiyanlıkta yahudiliğe tepki olarak gelişen kutsallık anlayışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 42-65.
- Şentürk, M. (2013). Ritüel, mekân ve aidiyet üzerine. *Şehir ve Düşünce Dergisi*, 8, 40-45.
- Tanyu, H. (1988). Ağlama Duvarı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1, 474-475.
- Taşdelen, V. (2009). Antik kentlere doğru. *Hece Dergisi*, 150, 22-36.
- Tatar, B. (2017). Kutsal mekan: fenomenolojik bir analiz. *Milel ve Nihal*, 14 (2), 8-22.
- Tatar, B. (2007). Tarihsel mekan fenomenolojisi. *Milel ve Nihal*, 4 (3), 19-29.
- Tekin, T. (2017). M.Ö. 5000-M.S.1967 arası dönemde Kudüs’ün el değiştirmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 60, 324-336.
- Tekkanat, S.S. ve Türkmen, S.N. (2018). Tarih boyunca kent formlarının biçimlenişi üzerine bir inceleme. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(4), 107-124.
- Testa, P. (1984). *The architecture of Álvaro Siza*, Unpublished Doctoral Thesis, Massachusetts Institute of Technology, 29.
- Tuna, K. (2017). Şehrin serüveni., K. Alver (Editör). *Kent sosyolojisi*. Birinci Baskı. Konya. Çizgi Kitabevi Yayınları, s. 37-46.
- Tuna, S. (2006). *Türkiye’de sinagog mimarisi ve Edirne büyük sinagogu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimari Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 90-93.
- Türkantoz, K. (2006). Kent kimliğinin oluşumunda kutsal merkezin yeri: islam dönemi Kudüs' ünde Harem-i Şerif örneği. *Tasarım+ kuram Dergisi*, 3(4), 60-70.

- Uğurluel. T. (2021). *Arzın kapısı Kudüs Mescid-i Aksa* (Yedinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 49.
- Uğurluel. T. (2018). *Mekânlar ve olaylarıyla Hz. Muhammed'in hayatı Mekke-Medine* (Ondördüncü Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 29.
- Uçar, M. ve Rifaioğlu, M.N. (2011). Yerel Kimliğin mekansal temsili ve Quebec kentinde korunması. *İdealkent*. 3, 62-81.
- Uluslan, E. ve Yıldırım, E. (2016). Temsili, dengeli ve güvenilir bir liste için: Türkiye'nin dünya mirası adaylıklarının gözden geçirilmesi. *İdealkent*, 19 (7), 444-473.
- UNESCO. (2015-a). *Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention*. Paris, Fransa.
- UNESCO. (2015-b). *Transforming Our World. The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York, Amerika.
- UNESCO. (2013). *Management Cultural World Heritage*. Paris, Fransa.
- UNESCO. (1994). *Expert Meeting on the "Global Strategy" and thematic studies for Representative World Heritage List*. Phuket, Tayland.
- Uyanık, V. ve Aksoy, Y. (2016). *Tarihin mucize yapıtları* (Birinci Baskı). İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları, 157-162.
- Ünal, S. (2001). Kâbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 24, 14-21.
- Vazquez, J. (2006). Demographic sustainability of historical quarters: a proposal based on the case of Santiago de Compostela., R.C.L. Gonzalez (Ed.), Urban changes in different scales: systems and structures. Santiago de Compostela, Unic Santiago de Compostela, pp. 651-664.
- White, R. (2008). Disputed definition and fluid identities: the limitations of social profiling in relation to ethnic youth gangs. *Youth Justice*, 8(2), 149-161.
- WHC. (2019). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris, Fransa.
- WHC. (2017). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. Paris, Fransa.
- WHL. (2022-a). *World Heritage List*.
- WHL. (2022-b). *Sites of Human Evolution at Mount Carmel*.
- WHL. (2022-c). *Santiago de Compostela (Old Town)*.
- WHL. (2022-d). *Routes of Santiago de Compostela: Camino Frances and Routes of Northern Spain*.

- Yaldız, F. (2013). Diaspora kavramı: tarihçe, gelişme ve tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 18(18), 289-318.
- Yemenlioğlu, M.M. (2020), *Yahudilik* (Birinci Baskı). İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 7-103.
- Yıkılmaz, R. F. (2011). *Sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesi ve türkiye için yöntem geliştirilmesi*. Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No:2820, 13.
- Yıldırım, M. (2007). Mircea Eliade’de “kutsal ve kutsal zaman” kavramı. *Dini Araştırmalar*, 10(28), 59-82.
- Yılmaz, M. (2017). İnanç, mimarlık ve algı üzerine mülahazalar. *Planlama Dergisi*, 27(1), 75-93.
- Zeyrek, İ.N. (2014). *Yahudilikte dini semboller (Megan David örneği)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 26-32.

Gazili olmak ayrıcalıktır